

1556/26

L U D

ORGAN POLSKIEGO TOWARZYSTWA ETNO-
LOGICZNEGO, WYDAWANY PRZEZ POLSKIE
TOWARZYSTWO LUDOZNAWCZE WE LWOWIE

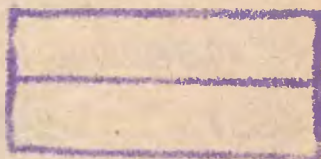
ORGANE DE LA SOCIÉTÉ POLONAISE D'ETHNOLOGIE

REDAKTOR: ADAM FISCHER

SERJA II — TOM VI — ROK 1927
OGÓLNEGO ZBIORU — TOM XXVI

WYDANY Z ZASIŁKU M. W. R. I. O. P.

Z 9 ILUSTRACJAMI

21

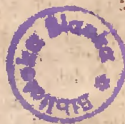
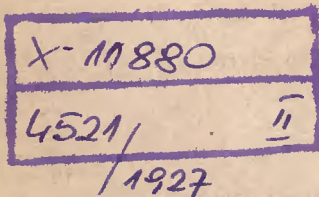
LWÓW — WARSZAWA — KRAKÓW — POZNAŃ — WILNO
NAKŁADEM TOWARZYSTWA LUDOZNAWCZEGO WE LWOWIE. — SKŁAD
GŁÓWNY W WYDAWNICTWIE ZAKŁADU NARODOWEGO IM. OSSO-
LIŃSKICH, LWÓW, KALECZA 5. — WARSZAWA, NOWY ŚWIAT 69. —
DRUKIEM L. WIŚNIEWSKIEGO WE LWOWIE, UL. OSSOLIŃSKICH L. 16.

4521. 1927. 26
II

KOMITET REDAKCYJNY „LUDU“:

PROF. DR. WILHELM BRUCHNALSKI, PROF. DR. ADOLF
CHYBIŃSKI, PROF. DR. JAN CZEKANOWSKI, PROF. DR.
ADAM FISCHER, PROF. DR. EUGENJUSZ FRANKOWSKI,
PROF. DR. LEON KOZŁOWSKI.

REDAKTOR NACZELNY: PROF. DR. ADAM FISCHER.

30,000

SPIS RZECZY.

I. ROZPRAWY.

	Str.
Koranyi Karol: Czary i gusa przed sądami kościelnymi w Polsce w XV i pierwszej połowie XVI wieku	1
Kozłowski Leon: Metoda kartograficzna w prehistorji	26

II. MATERJAŁY i NOTATKI ETNOGRAFICZNE.

Alme Wanda: Święto „lata“ w Skandynawji	73
Czarnocki Napoleon: Betlejka (Szopka)	66
Marków Włodzimierz: Słownik nazw i przezwisk ruskich grup plemiennych i lokalnych	46
Wawrzeniecki Marjan: Szkoła Magji w Krakowie	69
Wawrzeniecki Marjan: Rytuał picia	70
Wawrzeniecki Marjan: Jak konstruowano u nas stos do palenia czarownic?	71
Wawrzeniecki Marjan: Namaszczanie się czarownic	72

III. POSZUKIWANIA.

Fischer Adam: Upiór, strzygoń czy wieszcy?	84
Sochaniewicz Kazimierz: W sprawie zwyczaju tatuowania	77
Wawrzeniecki Marjan: Rozeta w zdobnictwie ludowem	81
Wawrzeniecki Marjan: „Pałamarka“	83

IV. RECENZJE i SPRAWOZDANIA.

Abraham Władysław: Zawarcie małżeństwa w pierwotnem prawie polskiem (A. Fischer)	85
Barabasz St.: Sztuka ludowa na Podhalu. Część I—II. Spisz i Orawa (A. Fischer)	114
Biegeleisen Henryk: Matka i dziecko w obrzędach, wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego (K. Koranyi)	102
Corso Raffaele: Folklore (T. Sulimirski)	100
Czekanowski Jan: Wstęp do historii Słowian (A. Fischer)	90
Fehr Hans: Gottesurteil und Folter (K. Koranyi)	99
Fischer Adam: Lud Polski (W. Kamiński)	104
Hoffmann-Krayer E. — Bächtold-Stäubli H.: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens (A. Fischer)	96
Húsek Jan: Národopisná hranice mezi Slováký a Karpatorusy (A. Fischer)	94
Lilientalowa Regina: Dziecko żydowskie (G. Fränklowa)	106
Nikiforow A. I.: Etnografia w szkole (A. Fischer)	87
Persowski Franciszek: Osady na prawie ruskim, polskiem, niemieckim i włoskiem w ziemi lwowskiej (A. Bachmann)	101
Polivka Jiří: Výbor ľudových rozpravok (A. Fischer)	110
Porazińska Janina: Wesele Małgorzatki, W Wojtusiowej izbie, Pastereczka (A. F.)	110
Rogowski Jan: Mazurzy Pruscy (A. Bachmann)	90
Sawicki Ludwik: Jaskinia Nietoperzowa pod wsią Jerzmanowice (L. Kozłowski)	111
Seweryn Tadeusz: O Chrystusie frasośliwym (A. Bachmann)	89
Sosenko Ksenofont: Pražereło ukrajinskoho religijnoho switohladu (M. Iwaszków)	113
Udziała Seweryn: Z podań i dziejów Ziemi bieckiej (A. Bachmann)	89
Völkskundliche Bibliographie 1921—1922 (A. Fischer)	88

	Str.
Zelenin Dmitrij: Russische (ostslavische) Volkskunde (A. Fischer)	97
Zibrt Čeněk: Staročeské umění kuchařské (A. Fischer)	109

V. KRONIKA ETNOLOGICZNA.

† Gawroński Andrzej: (J. Kuryłowicz)	115
† Świętek Jan	117
† Hnatiuk Włodzimierz (A. Fischer)	117
Błp. Lilientalowa Regina (G. Fränklowa)	119
Rozporządzenie Ministra W. R. i O. P. w sprawie programu studiów i egzaminów w zakresie antropologii, etnografii z etnologią i prehistorii na stopień magistra filozofii	121
Kongres sztuki ludowej w Pradze 1928 r.	123
Zjazd Profesorów etnografii i etnologii w Warszawie w r. 1926	126
II. Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w r. 1927. (A. Bachmann)	126
Koło nauk etnologicznych U. J. K. we Lwowie (E. Oleksin)	130
Pięćdziesięciolecie pracy naukowej Prof. Aleksandra Brücknera	132
Wystawa Konserwatorska w Warszawie	134
Wykłady etnograficzne na prowincji	135
Papieskie Muzeum Etnograficzne	135
Polskie wydawnictwo waz starożytnych	135
Opieka nad zabytkami	136
Wystawa polskiego zdobnictwa ludowego w Strassburgu	137
Regionalizm w województwach	137
Ankieta Koła Etnologicznego Stud. Uniw. Stefana Batorego	139
VI. ALFRED BACHMANN: BIBLIOGRAFJA LUDOZNAWCZA ZA LATA 1925—1927	140
ZESTAWIENIE KASOWE ZA R. 1926—7	156

TABLE DES MATIÈRES

du volume XXVI (Année 1927) de la Revue ethnographique
„Lud“ („Le Peuple“)

I. ÉTUDES.

	Pag.
Koranyi Ch.: La sorcellerie devant les tribunaux ecclesiastiques en Pologne au XVe et dans la première moitié du XVIe siècle	1
Kozłowski L.: La méthode cartographique dans la préhistoire	26

II. MATÉRIAUX ET NOTICES ETHNOGRAPHIQUES.

Alme W.: La fête de „l'été“ en Scandinavie	73
Czarnocki N.: Crèche représentant la scène de la Nativité	66
Marków Vl.: Dictionnaire des dénominations et des surnoms des groupes ruthènes familiaux et locaux	46
Wawrzeniecki M.: Une école de Magie à Cracovie	69
— La manière de boire	70
— Comment on dressait en Pologne le bûcher sur lequel on brûlait les sorcières?	71
— L'onction pratiquée sur elles-mêmes par les sorcières	72

III. RECHERCHES ETHNOGRAPHIQUES.

Fischer A.: Revenant ou strige?	84
Sochaniewicz C.: Sur la coutume de tatouage	77
Wasilkowski E.: La rosace dans l'ornementation populaire	81
Wawrzeniecki M.: „Pałamarka“ (gantelet de bois pour saisir le blé)	83

IV. CRITIQUES ET COMPTES-RENDUS

85—114

V. CHRONIQUE ETHNOLOGIQUE

115

VI. A. BACHMANN: BIBLIOGRAPHIE ETHNOGRAPHIQUE 1925—1927	140

KAROL KORANYI.

CZARY I GUSŁA PRZED SĄDAMI KOŚCIELNEMI W POLSCE W XV I W PIERWSZEJ POŁOWIE XVI WIEKU.

(LA SORCELLERIE DEVANT LES TRIBUNAUX ECCLÉSIASTIQUES EN
POLOGNE AU XVe ET DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XVIe SIÈCLE).

W czasie gdy na zachodzie toczą się liczne procesy o czary¹⁾, a liczba ich z roku na rok nieustannie wzrasta, w Polsce jeszcze głucho o nich aż do początku XV stulecia. Możliwy byłoby przypisać brak wiadomości o tego rodzaju procesach przypisać znikomej ilości zapisek sądowych, jakie się z okresu poprzedzającego wiek XV zachowały, jednak nie da się zaprzeczyć, że i w czasach, z których źródła sądowe w znacznej liczbie do nas przeszły, pojawiają się procesy o czary w aktach sądowych sporadycznie. Stan ten utrzymuje się aż do połowy, a raczej nawet aż do końca XVI wieku. Właściwa epoka prześladowania czarownic w Polsce rozpoczyna się dopiero w XVII wieku i trwa po drugą połowę następnego stulecia.

Szczupła jednakowoż liczba procesów o czary przed XVII wiekiem nie jest jeszcze dowodem, jakoby przedtem w czary powszechnie nie wierzono. Że już wcześniej wiara w skuteczność czarów była bardzo żywa wśród ludu, że niemało było takich, którzy proceder czarodziejski uprawiali, świadczy fakt, iż partykularne ustawodawstwo kościelne od połowy XIII wieku występuje przeciw czarownicom i czarownikom, że instrukcje wizytatorskie nakazują wizytatorom pilnie śledzić po parafjach tych, którzy się czarami bawią, że wreszcie kaznodzieje z ambon ostro gromią tych, co się do czarów i gusła uciekają.

---

¹⁾ Praca niniejsza jest wyjątkiem z większej całości, gdzie też szczegółowo omawiam stronę prawną niniejszego zagadnienia.

A w skuteczność środków czarodziejskich wierzył nie tylko prosty lud, co to po porady do „wieszczych bab“¹⁾ się udawał, wierzyły też w czary osoby na wyższym szczeblu stojące, jak owi sławetni rajcy miasta Poznania, którzy dla wykrycia nieznanego sprawcy kradzieży uciekli się do pomocy czarodzieja. Nawet ludzie uczeni nie gardzili w ostateczności środkami czarodziejskimi, jak owi lekarze (medici), którzy nie mogąc uleczyć chorego, radzili mu wkońcu, aby się zwrócił o pomoc do starych bab (consuluerunt medici, ut mulieres antiquas super tali dolore consuluerit)²⁾.

Jak rozpowszechniona była wiara w czary, świadczy jeszcze okoliczność, że bardzo często odgrywają one ważną rolę w procesach, zasadniczo zupełnie innych spraw dotyczących.

Gdy w r. 1413 w procesie przeciw niejakiemu Jakóbowi i dziedzicowi Międzyzlesia (haeres de Medzilesie) Mikołajowi, ten ostatni obok innych sprawek, odpowiadał również za to, że odciął nos jakiejś kobiecie (occasione abscissionis nasi cuidam mulieri), usprawiedliwiał się tem, że działał *bono zelo*, chciał bowiem uchronić w ten sposób pana Jakóba od szkodliwych skutków czarów, któremi owa kobieta nań godziła (quod nasum mulieri abscisit propter securitatem ipsius domini Jacobi, ne fuisset per sortilegia destructus)³⁾.

W r. 1418 żąda przed sądem konsystorskim w Gnieźnie⁴⁾ Małgorzata z Dziedzic rozwiązania jej związku małżeńskiego z Grzegorzem z Dziedzic, ponieważ małżeństwo nie zostało spełnione wskutek niemocy płciowej męża. Ten ostatni domaga się oddalenia przez sąd skargi. Zawsze bowiem jak podaje, był sposobny do sprawy małżeńskiej, a jedynie obecnie nie jest zdolny, gdyż jest „szczarowany“ (se semper fuisse potentem, sed nunc tempore maleficiatum)⁵⁾.

1) Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta ed. B. Ulanowski (w Monumenta medii aevi res gestas Poloniae illustrantia) T. II. zap. 1389 W dalszym ciągu cytuję „Acta“ z podaniem tomu i liczby zapiski.

2) Acta II. zap. 1835.

3) Acta I. zap. 1507.

4) Acta II. zap. 125.

5) Kwestja, czy w wypadku gdy małżeństwo wskutek „impotentia ex maleficio“ nie zostało spełnione, może ono być unieważnione, zajmowała przez szereg wieków biegłych w prawie kanonicznem. Szczególnej aktualności nabrała ona w drugiej połowie IX wieku, kiedy chodziło o sprawę rozwiąza-

Przed tymże samym sądem nie chciał się w roku 1419 pewien pozwany wdawać w spór z powódką, utrzymując, że ta ostatnia nie posiada zdolności procesowej, ponieważ nie przestrzega przepisów kościelnych, nie spowiada się, ani się komunikuje, a przede wszystkim ponieważ bawi się czarami (*dixit ei non est respondendum, quod ipsa... facit sortilegia*).¹⁾

W r. 1430 domagał się w konsystorzu poznańskim rozwodu mieszczanin Piotr Zawarty z powodu złej sławy swej żony Jadwigi, zwłaszcza zaś z powodu tego, iż Jadwiga zajmuje się czarami. Za swe praktyki czarodziejskie była nawet skazana na śmierć, a jedynie dzięki pewnym osobom, które za nią u sądu prosiły, została ułaskawiona (...*quia sortilegia exercuit, propter quod... ad mortem fuit condemnata, nisi ad preces et ad petitionem multorum hominum fuisset emissa*)²⁾. Sąd jednakowoż zarzutów Piotra nie uwzględnił i skargę jego oddalił.

Warto jednakowoż zaznaczyć, iż niegdyś w niektórych ustawodawstwach, uchodziło zajmowanie się czarami, jako dostateczna przyczyna do rozwodu. Wedle prawa burgundzkiego³⁾ i edyktu Teodoryka króla Ostrogotów⁴⁾, mógł mąż rozwieść się z żoną, jeśli ona bawiła się czarami.

Forum, przed którym toczą się procesy o czary, jest w naszej epoce przede wszystkim sąd duchowny. Nie brak wprawdzie śladów, że i sądy świeckie, a zwłaszcza miejskie, niekiedy już

---

nia małżeństwa Lotara II i żony jego Teutbergi. Wskutek czarów bowiem rzuconych na Lotara przez nałożnicę jego Waldradę, stał się Lotar niezdolnym do spełnienia małżeństwa. Ówczesny biskup z Reims, Hicmar wypowiedział wtedy w osobnej rozprawie „*De divortio Lótharii et Theutbergae*” (Migne, Patrologia Latina T. CXXV, str. 716 i nast.) swój pogląd na pytanie, czy „*impotentia ex maleficio*” jest możliwa, i czy z tego powodu może być małżeństwo unieważnione. Na oba pytania odpowiada Hincmar twierdząco. Analogiczne zapatrywanie wyrażają w powyższej kwestji i późniejsi uczeni, jak Ivo z Chartres (1125) w swem *Decretum* (VIII. c. 194), Gracjan (c. 1—4. C. 33. qu. 1), Piotr Lombardus w „*Liber Sententiarum*” (Lib. 4. dist. 34.), Albertus Magnus i uczeń jego Tomasz z Akwinu (*Comment. ad Lombardum*) i inni. Z późniejszych autorów szeroko sprawę tę omawia Hostiensis (Henryk de Segusia) w swej „*Summa super titulis Decretalium*”.

¹⁾ Acta II. zap. 147.

²⁾ Acta II. zap. 1016.

³⁾ Monumenta Germaniae Historica Leges. Sectio I. Pars II. Leges Burgundionum art. XXXIV. De divortio. § 3.

⁴⁾ Monumenta Germaniae Historica. Leges V. Edictum Theodorici cap. 54.

w XV wieku sprawami temi się zajmują, są to jednak sporadyczne wypadki. Wyrok śmierci, o którym wzmianka była w podanym wyżej procesie z roku 1430, został wydany, jak przypuszczać można, przez sąd miejski. Z procesu o czary przed sądem radzieckim w Poznaniu z roku 1436, zachował się nawet protokół w najstarszej księdze miejskiej poznańskiej¹⁾.

W roku 1488 oddaje pleban szczerzecki jedną ze swoich parafjanek podejrzaną o czary do więzienia miejskiego²⁾.

Obok sądów miejskich zajmują się niekiedy i sądy wiejskie już w XV wieku sprawami o czary. We wsi Trześniowie rozgrywa się proces w roku 1450³⁾.

Przeważna jednak ilość procesów o czary w XV, jak również w pierwszej połowie XVI wieku toczy się, o czem już wyżej wspominaliśmy, przed sądami duchownymi, mianowicie przed sądami biskupimi, nigdy zaś prawie przed inkwizytorskimi. Nie spotykamy też w Polsce, w przeciwieństwie do zachodu, sporów o właściwość w procesach o czary między sądami biskupimi a inkwizytorskimi. Na zachodzie spory takie nie były sporadyczne, czego dowodem, że okazała się potrzeba wyraźnego unormowania sprawy kompetencji w procesach o czary przez władzę najwyższą. W piśmie z dnia 13 grudnia 1258 skierowanem do inkwizytorów zakonu Franciszkanów i Dominikanów określa papież Aleksander IV prawo inkwizytorów do zajmowania się sprawami o czary jedynie w wypadku, gdy wykazują znamiona herezji, „nisi haeresim sapiant manifeste“⁴⁾. Postanowienie to przejął Bonifacy VIII do „Liber Sextus“⁵⁾. Powtarzają je później podręczniki inkwizytorskie, mianowicie „Directorium inquisitorum“ Eymeryka (z r. 1376), jak i przeróbka tego dzieła, sporządzona

¹⁾ Warschauer: Die älteste Spur eines Hexenprozesses in Posen. Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die Provinz Posen IV. Jahrgang. Posen 1889, str. 213—215.

²⁾ Acta officii consistorialis leopoliensis antiquissima edidit Guilelmus Rołny. Vol. I. Lwów 1927 (Zabytki Dziejowe T. II.).

³⁾ Najdawniejsza księga sądowa wsi Trześniowa 1419—1609 wydała Helena Polackówna. Lwów 1923.

⁴⁾ Hansen J.: Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgungen im Mittelalter. Bonn 1901, str. 1.

⁵⁾ c. 8. § 4. in VI-to de Haereticis V. 2.

przez Piotra, inkwizytora krakowskiego ¹⁾. Powyższe postanowienie nie załatwiło jednakowoż kwestji definitywnie. Określenie „*si haeresim sapiat manifeste*“ można było w rozmaity sposób interpretować. Inkwizytorowie stali na stanowisku, że wszelkie praktyki czarodziejskie, o ile dokonywane są przy pomocy djabła czy demona, noszą wyraźne znamiona herezji. Współcześni uczeni poglądu tego jednak w całości nie podzielali. Niektórzy z pośród nich, jak Bernard Guidonis († 1331), autor dzieła „*Practica inquisitionis haereticae pravitatis*“ i Oldradus de Ponte Laudensis przyjmują zapatrywanie to z zastrzeżeniem, że za herezję czyn ten uważać można jedynie wtedy, jeśli połączony jest z oddaniem czci djabłu, samo zaś wzywanie djabła nie nadaje jeszcze temu przestępstwu piętna herezji. Na przeciwnym natomiast stanowisku stoi wspomniany Eymeryk. Zdaniem jego wszelkie wzywanie djabła przy praktykach czarodziejskich jest herezją. (*Daemones invocare et consulere etiam sine sacrificio apostasia est a fide et per consequens haeresis*).

Zasadę Eymeryka powtarza jedyny znany nam dotąd dokument z połowy XV wieku, odnoszący się do procesu przed sądem inkwizytorskim w Polsce, a w którym spotykamy wzmiankę o praktykach zabobonnych. W toku mianowicie postępowania, wdrożonego przez sąd inkwizytorski Henrykowi z Brzegu ²⁾ o herezję, a który już poprzednio odpowiadał był za to przestępstwo, wychodzi na jaw, iż Henryk, szukając wraz z kilkoma towarzyszami skarbów, przypuszczałnie jak inni jego współcześni „*magica arte*“, wzywał do pomocy demonów (*ad suffragia daemonum pro inveniendis thesauris aliquociens habuit refugium*). Obwiniony zaślaniał się tem, iż nie wiedział, jakoby to było grzechem (*credens id licere non esse peccatum*). W wyroku skazującym go za herezję, zostaje wprowadzie Henryk przez sąd inkwizytorski uwolniony od przestępstwa wzywania pomocy szatana, niemniej jednak uważa inkwizytor za nieodzowne zaznaczyć w wyroku, że zasadniczo wzywanie demonów do pomocy nosi wyraźne

---

¹⁾ Wattenbach: Ueber das Handbuch eines Inquisitors in der Kirchenbibliothek zu Greifenwald. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1888 Phil. Hist. Klasse, str. 15, 20.

²⁾ Ulanowski B.: *Formulae ad ius canonicum spectantes*. Supplementum. Archiwum Komisji historycznej T. V., str. 341/2.

znamiona herezji (*invocare daemones pro inveniendis thesauris procul dubio haeresim sapiat manifeste*).

Rzecz charakterystyczna, że z wyjątkiem omówionego właśnie wypadku, nie mamy w żadnym naszym procesie o czary wzmianki o djable. Wprawdzie w aktach naszych sądów kościelnych wspomina się go niekiedy jak np. w procesie przeciw pracowitemu Jakóbowi Czabowi z Rzędzina, odpowiadającemu w r. 1524 przed sądem w Płocku, za to, iż odprawiać miał mszę św. na cześć djabła (*in modum missae ad honorem diaboli*), parodując przytem mszę świętą¹⁾; albo w opisie zajścia, jakie miało miejsce w roku 1440 w Zbąszynie, gdzie księża husycy wypytывali szatana, który opętał był pewną dziewczynę, jaka wiara jest lepsza, czy katolicka, czy też ta, którą oni wyznają (*a daemonio facerunt inquisitionem, si nostra fides catholica, aut ipsorum secta erronea melior foret*)²⁾, nigdy jednak niema o nim wzmianki w procesach o czary. Odmienne wprost ma się rzecz na Zachodzie, gdzie w tym samym czasie o djable, a w szczególności o zawieraniu z nim paktu, bardzo często wspominają akta procesów o czary³⁾. Nie brak coprawda niekiedy i w naszych procesach o czary wzmianki, że dana osoba zajmuje się z podszeptu szatana — „*ex suasu diabolico, suadente diabolus*” — nie jest to jednak równoznacznem z zawarciem paktu z szatanem. Wyrażenie „*ex suasu diabolico*” powtarza się dość często i w innych procesach karnych. Każde bowiem przestępstwo, jak na przykład kradzież⁴⁾, zabójstwo, czy cudzołóstwo uważano w średniowieczu, jako popełnione „*suadente diabolus*”, za namową szatana, który zawsze czyha na sposobność, aby człowieka sprowadzić z drogi cnoty⁵⁾.

W naszych procesach o czary odgrywa djabeł rolę zasadniczą dopiero od XVII wieku. Wtedy dopiero spotykamy

¹⁾ Acta III. zap. 432.

²⁾ Acta II. zap. 1097.

³⁾ Hansen J.: Op. cit. passim. Marx Jean: L'Inquisition en Dauphiné. Étude sur le développement et la répression de l'hérésie et de la sorcellerie du XIV-e siècle au début du règne de François I-er. Paris 1914, str. 32 i nast.

⁴⁾ „furta, suadente diabolus commiserit. Zeumer K.: Formulae Merovingici et Karolini Aevi, str. 647. (Monumenta Germaniae Historica. Legum Sectio V. Formulae).

⁵⁾ Fehr H.: Gottesurteil und Folter. Eine Studie zur Dämonologie des Mittelalters und der neueren Zeit. Berlin - Leipzig 1926, str. 3.

w aktach procesowych obszerne opisy jazdy na Łysą Górą, zabaw tamże urządzanych, wreszcie wiadomości o pakcie zawieranym z djabłem. Ale i w XVII czy XVIII wieku ten typ procesów o czary nie jest powszechny. Na znacznym obszarze Rzeczypospolitej przeważają w tym czasie procesy o czary; w których djabła wogóle nie występuje, a w których chodzi wyłącznie prawie o przestępstwo popełnione przez szkoderstwo przy pomocy rozmaitych środków czarodziejskich zdrowiu, oraz dobytкови osób drugich, względnie o używanie niedozwolonych, często tajemnych środków, celem udzielania komuś pomocy, czy przysporzenia korzyści.

Takie znamiona posiada przestępstwo, przeciw któremu występują w naszej epoce sądy duchowne, a na którego określenie w języku polskim znajdujemy w aktach tych sądów jedyny wyraz „czari“ (czary)¹⁾, względnie „czarowacz“²⁾. W przeciwieństwie do słownictwa polskiego terminologia łacińska jest bardzo obfita. Najczęściej na oznaczenie czarów używanym wyrazem jest *incantatio*, *incantationes facere*, *incantare*. Obok tego wyrazu powtarzają się często wyrażenia *sortilegium*, *sortilegia facere*, *sortilegia exercere*, *maleficium*, *divinatio*, rzadziej *veneficium* i *nigromantia*, wyjątkowo *decantatio*, *augurium*, *ariolatio*, *coniuratio*. Wyrazy te oznaczające rozmaite rodzaje praktyk czarodziejskich, użyte są w aktach promiscue. Dzieje się to nie tylko u nas, ale i na zachodzie. Wyraźne odróżnienie między *incantatio*, a *sortilegium*, *divinatio*, czy innem podobnem określeniem spotykamy jeszcze tu i ówdzie w dziełach rozmaitych uczonych, zajmujących się przestępstwem „czarostwa“. Praktyka sądowa natomiast, oraz lud nie przeprowadzają jakiegoś zróżniczkowania, znają jedno tylko przestępstwo czarów, na które w języku rodzimym jedno zasadniczo tylko istnieje określenie. Da się to zauważyć już w cesarstwie rzymskim, gdzie lud rozmaitych magów, wróżbiarzy i t. p. określał wspólnem mianem „malefici“³⁾. We wczesnem średniowieczu znów łączono czary z trucicielstwem. *Leges barbarorum* traktują trucicielstwo jako rodzaj czarodziej-

¹⁾ Po raz pierwszy użyty w procesie z r. 1476. *Acta* II 1389.

²⁾ *Acta* II. zap. 1809.

³⁾ *Chaldei ac magi et ceteri, quos maleficos ob facinorum magnitudinem vulgus appellat.* c. 5. C. de Maleficis et Mathematicis IX. 18.

stwa¹⁾. Wyraz „veneficium“ oznacza jedno i drugie. Utrzymuje się to do czasów nowożytnych nawet. W XVIII wieku jeszcze mają postanowienia synodalne, odnoszące się do czarów tytuł „De Veneficiis“²⁾.

Akta sądów duchownych używają wyrazu „veneficium“ na oznaczenie czarów, a wyrazu „venefica“ na oznaczenie osoby, zajmującej się praktykami czarodziejskimi. Trucicielstwo określają akta słowem „intoxicatio“ (intoxicare). Jak jednak zobaczymy, łączy się to przestępstwo zazwyczaj bardzo ściśle z czarodziejstwem. Tu i tam bowiem posługiwano się często temi samemi środkami, starając się o sprzątnięcie jakiejś osoby z tego świata.

Charakterystycznym jest, że o trucicielstwie mowa głównie w aktach sądowych, dotyczących spraw o rozwiązaniu małżeństwa z powodu nastawiania żony na zdrowie małżonka. Przestępstwa takie były widocznie na porządku dziennym, skoro władza do stanowczych nieraz uciekała się środków, aby do nich nie dopuścić. Sąd konsystorski w Włocławku, żądając w r. 1422 od Jakóba z Sądzina postawienia rękojmi, iż nie będzie kaleczył swej żony, a za występki karać ją będzie jeno tylko różgą, zmusił ojca żony do przyjęcia rękojemstwa za córkę, iż ta ani trucizną (toxico), ani innym jakimś sposobem nie będzie godziła na życie swego męża³⁾.

Zajmowanie się czarami ścigane było przez sądy kościelne, przeważnie z urzędu jako przestępstwa, naruszające religię. Doniesienie do władzy, zazwyczaj głos publiczny, obwiniający pewną osobę o zajmowanie się czarami (communis fama, vox clamorosa, rumor communis, publica vox et fama⁴⁾) były dostateczną podstawą, aby władza wszczęła postępowanie przeciw danej osobie, zawezwała ją do stawienia się przed sądem i odpowiadania za poczynione jej zarzuty⁵⁾. Nierzadko, jak dowodzą zapiski sądowe,

1) Brunner H.: Deutsche Rechtsgeschichte II, 2. wyd., str. 873, Leipzig 1928. Есиповъ В. В.: Отравление Историко-догматическое изслѣдованіе. Warszawa 1896, passim.

2) N. p. Synod Wrocławski z r. 1653. Montbach M.: Statuta synodalia Sanctae Ecclesiae Wratislaviensis. Wratislaviae 1855, str. 292. Synod Pozn. z 1720.

3) Acta III. zap. 463.

4) Acta II. zap. 465, 1837, 1574, 1578.

5) Pozew taki zawiera wydany przez Ulanowskiego: Liber Formularum ad ius canonicum spectantium, ex actis Iacobi de Kurdanow, episcopi Plo-censis maxima parte deromptarum (Archiwum Komisji Prawniczej T. I., str. 20).

miały tego rodzaju zarzuty swe źródło w plotkach, rozsiewanych przez zawistnych sąsiadów (*quod ex invidia vicinarum infamata fuit de predicto scelere scil. sortilegio*)¹⁾. Czasem udawało się osobie spotwarzonej położyć kres takim plotkom, a w dalszym ciągu uchronić się od konsekwencji, jakie powstała stąd „fama publica“ mieć dla niej mogła, przez pociągnięcie kalumniatorów do odpowiedzialności sądowej za obrazę czci i uzyskanie przeciw nim wyroku skazującego. W księgach naszych sądów zachowały się protokoły kilku takich procesów. Stroną obrażoną, jak i obrażającą były zazwyczaj kobiety. W roku 1477 skarżyła się pewna niewiasta przed sądem w Gdańsku na swą sąsiadkę, oraz jej męża, zarzucających jej, iż jest czarownicą (*quod sit divinatricis*) i bawi się czarami, podczas gdy ona nigdy czemś podobnem się nie zajmowała (*se numquam talia perpetrasset*)²⁾. Domagała się nawet, aby pozwani sądownie udowodnili swe zarzuty. Podobne procesy spotykamy w latach 1519³⁾ i 1528⁴⁾ w Poznaniu. Powódki czują się dotknięte tem, że pozwane nazwały je publicznie (*palam et publice*), w obecności wielu osób (*in praesentia multorum hominum*) czarownicami (*appellando ipsam incantatricem et veneficam; incantatricem et veneficiis utentem*).

Nierzadko jako strona pozwana występuje w aktach sądowych pleban, który parafiankę swą nazwał czarownicą. I tak pożywa w r. 1477 mieszkanka Długogaślina, Katarzyna o tego rodzaju obrazę plebana tamtejszego przed sąd konsystorski w Poznaniu (*contra dominum, quomodo appellavit eam haereticam, dicens quod faceret incantationes*)⁵⁾. W r. 1483 wnosi Katarzyna Paszkowa skargę na plebana sokolnickiego przed sądem konsystorskim we Lwowie⁶⁾ o to, że ten nazwał ją z ambony czarownicą. W r. 1488 występuje przed tymże sądem, w takiej samej sprawie w imieniu swej żony Stanisław, kowal ze Szczercza, przeciw tamtejszemu plebanowi⁷⁾. Jaki obrót wzięła sprawa w ostatnim wypadku nie wiadomo. Proces natomiast z plebanem

¹⁾ Acta II. zap. 465.

²⁾ Acta III. zap. 892.

³⁾ Acta II. zap. 1726.

⁴⁾ Acta II. zap. 1809.

⁵⁾ Acta II. zap. 1373.

⁶⁾ Acta officii consistorialis Leopoliensis I. zap. 491.

⁷⁾ Acta officii consistorialis Leopoliensis I. zap. 2200.

sokolnickim skończył się ugodą stron, przyczem pleban zobowiązał się odwołać publicznie i z amfony, poczynione powódce zarzuty.

Czasem role się zmieniały. W r. 1457. pozywa pleban z Sarbinowa Bartłomieja Kwaśnego przed sąd biskupi za to, iż ten publicznie go obraził, zarzucając mu, iż rozmaitym osobom pomaga w praktykach czarodziejskich, wydając z kościoła potrzebne im do tego celu krzyżmo (*quod ipse propinaret crisma de ecclesie certis personis ad incantandum*)¹⁾.

Obok wspomnianej wyżej zasady ścigania „czarostwa” z urzędu spotykamy w aktach naszych także, nieliczne co prawda, wypadki wdrażania postępowania na podstawie skargi prywatnej. Mała ilość tego rodzaju procesów była niewątpliwie następstwem pewnych niedogodności dla oskarżyciela, związanych z postępowaniem „*per accusationem*”. Wedle bowiem reguł tego procesu główny ciężar dowodu spoczywał na oskarżycielu, który upadał w sprawie, jeśli dowód mu się nie udał. Ponadto spotykała go zazwyczaj jeszcze, choć nie zawsze, „*poena talionis*”, to jest kara, jakąby poniósł był oskarżony, gdyby się oskarżycielowi dowód udał.

W r. 1483 przegrał proces przed sądem kościelnym w Gdańsku Jan Ludeke, który oskarżył był Elżbietę Gronink, iż ona przy pomocy jakiejś suchej i mokrej materji (*materia sicca et liquida*) chciała oczarować jego samego, jego żonę, oraz bydło. Ponieważ Ludeke nie potrafił przeprowadzić dowodu winy oskarżonej (*minime aliquid probavit*), sąd uwolnił Elżbietę od zarzutu zajmowania się czarami, na oskarżyciela zaś nałożył obowiązek „wiecznego milczenia” w tej sprawie, oraz oznaczył karę, którą ponieść ma w wypadku, gdyby sądownie, lub pozasądownie obwiniał Elżbietę o czary²⁾.

Jaki obrót wzięły inne procesy o czary, wszczęte na podstawie skargi prywatnej, nie wiemy, brak bowiem w odnośnych zapiskach wiadomości o dalszym przebiegu procesu. Protokoły urywają się zazwyczaj na tem, iż sędzia nałożył na oskarżyciela obowiązek przeprowadzenia dowodu winy oskarżonej (*et dominus actori probare mandavit*). Na tem np. urywa się bardzo

¹⁾ Acta II zap. 1275.

²⁾ Acta III. zap. 897.

ciekawy proces, jaki się rozegrał w Poznaniu w r. 1528 między Tomaszem Bukiem, a Jadwigą Szaloną Piotrową. Tomasz zarzucał Jadwidze, iż ona przez swoje czary uniemożliwiła mu współżycie małżeńskie z żoną i domagał się, aby sąd zmusił Jadwigę do odczynienia tych czarów (*petens ipsam ad recantandum cogi*)¹⁾.

Okoliczność, że w źródłach naszych mamy cały szereg zapisek, dotyczących tylko pewnego stadium procesu, że zatem podają one, albo wyłącznie tenor oskarżenia, albo tylko protokół zeznań oskarżonej czy świadków, albo wreszcie jedynie treść wyroku a niekiedy związane z nim dalsze postępowanie (np. złożenie przysięgi oczyszczającej), powoduje, iż nie zawsze możemy zorientować się w szczegółach zarzutów stawianych osobom oskarżonym o czary.

Z niektórych zapisek dowiadujemy się jedynie tyle, że oskarżona osoba zajmuje się czarami²⁾. Wyjątkowo tylko dodany jest drobny jakiś szczegół, dotyczący przedmiotów przytem używanych. Mowa więc o jakichś ziołach (*herbae*) i przyrządach (*instrumenta*), jednakowoż bez podania nazwy pierwszych, a rodzaju drugich³⁾, wreszcie o maści, sporządzonej z dziecka niechrzczonego, żywcem upieczonego (*puerum non baptisatum assaret et ex eo unguentum maleficiandum conficeret*), ale znów bez bliższego określenia, do czego maść taka służyła⁴⁾.

Ale obok tego rodzaju zapisek mamy cały szereg innych, które wyjaśniają nam szczegółowo, w jakim celu uciekano się do praktyk czarodziejskich i jakimi przytem posługiwano się środkami.

Czarów używano w dwojakim celu. Albo posługiwano się niemi z chęci szkodenia osobie drugiej, albo też z chęci przysporzenia sobie, lub innej osobie jakichś korzyści.

Kto osobę jakąś sprzątnąć chciał z tego świata, ten często uciekał się do rozmaitych środków czarodziejskich. Zazwyczaj starano się na daną osobę sprowadzić jakąś śmiertelną chorobę

¹⁾ Acta II. zap. 1808.

²⁾ Acta II. zap. 1208, rok 1446; Acta II. zap. 1389, rok 1476; Acta II. zap. 859, rok 1491; Acta II. zap. 1521, rok 1497; Acta II. zap. 1571, 1572, 1574, 1575, rok 1502; Acta II. zap. 1837, rok 1535.

³⁾ Acta II. zap. 1389.

⁴⁾ Acta II. zap. 1574.

przez zadanie jej czarów w jadle, lub napoju. Ten rodzaj praktyk czarodziejskich pozostawał w ścisłej łączności z trucicielstwem. Niekiedy bowiem posługiwano się w takich wypadkach wręcz truciznami. Arszenikiem naprzykład pozbawić chciała życia Benedykta, chirurga poznańskiego, żona jego Elżbieta w r. 1517¹⁾. Inna znów niewiasta dała do spożycia mężowi swemu grzyby trujące „choroby ziemi” (*morbos terrae*) mianowicie muchomory i „peczeczce”²⁾. Wreszcie Agnieszka z Szamotuł podała w r. 1513 mężowi swemu w jadle pewien rodzaj cykuty (*species cicutae*)³⁾.

Zazwyczaj jednak starają się małżonki (one to bowiem przeważnie występują, jako pozwane o zadawanie czarów, celem wywołania choroby) usunąć niewygodnego sobie męża przy pomocy mniej w rzeczywistości szkodliwych, ale niemniej w ich mniemaniu skutecznych środków. Anna, żona mieszczanina gnieźnieńskiego, usiłowała, jak świadczy zapiska sądowa z r. 1450, zniszczyć zdrowie swego męża, dając mu w jadle obok innych nieoznaczonych bliżej w źródłach trucizn (*alia toxica*) także włosy (*pilos cum caumate*). Nie była to pierwsza sprawka pani Anny. Już bowiem w nocy poślubnej (*in prima nocte thori*), jak skarży się małżonek, zadała mu ciężką chorobę (*procuravit ei infirmitatem*), wskutek której ciało jego „padało szye”⁴⁾. Inna Anna, mieszcanka włocławska, próbowała w r. 1497 pozbawić życia męża swego, zadając mu w napoju czary w postaci sześciu rozartanych pajaków (*dedi sex araneas tritas in poculo*)⁵⁾. Tym samym sposobem starała pozbyć się męża swego pewna niewiasta płocka w r. 1509⁶⁾. Wspomniana wyżej Anna z Włocławka daje mężowi, gdy inne środki służące do pozbawienia go życia zawiodły, do wypicia „*menstrua sua*”. Gdy i ten środek okazał się bezskutecznym, Anna ucieka się do wróżb z węzów,

¹⁾ Acta II. zap. 1709.

²⁾ Acta III. zap. 600, rok 1497.

³⁾ Acta II. zap. 1676. Cykuta trująca (*cicuta virosa* L.) pokrewna pietruszce (*Conium maculatum*). Korzeniak tej rośliny jest grubszy od pietruszki i zawiera gwałtowną truciznę, także łodyga i nasiona są trujące. Wywarem cykuty otruto Sokratesa. Wyjaśnienia te zawdzięczam JWPanu Prof. Stanisławowi Hubertowi, za co Mu w tem miejscu składam serdeczne podziękowanie.

⁴⁾ Acta II. zap. 487.

⁵⁾ Acta III. zap. 600.

⁶⁾ Acta III. zap. 291.

aby dociec, kiedy wreszcie małżonek jej umrze (et ex eo, scil. serpente, experiri de morte sua)¹⁾. Do tego samego środka co Anna z Włocławka, mianowicie do podania mężowi napoju zmieszanego z krwią menstruacyjną celem sprzątnięcia go z tego świata (propria menstrua dabat bibere viro suo animo occedendi) ucieka się Agnieszka z Poznania, procesująca się w r. 1514 z mężem swym przed konsystorzem poznańskim²⁾. Podobnego środka, ale nie we formie napoju użyła w r. 1532 Katarzyna Kopeczowa przeciw mężowi swemu Stanisławowi. Zakupiła mianowicie u kobiety odbywającej połóg, odchody porodowe, „quod vulgo myasthko nuncupatur“, spaliła je na proszek i proszkiem tym posypała męża swego, który wskutek tego ciężko zaniemógł³⁾.

Innych całkiem środków, niż wspomniane niewiasty, chwyciła się Bogumiła, mieszcza-poznańska, celem uśmiercenia swego męża, Andrzeja, kramarza poznańskiego. Oto za poradą jakiejś czarownicy (ex instructione cuiusdam incantatricis) zadała mężowi swemu czary, przez rozgrzewanie na ogniu trzech kamieni, pochodzących z pieców trzech łaźni poznańskich (imposui igni tres lapides, quos recepi de fornacibus trium balneorum Posnaniae). Wskutek tych praktyk czarodziejskich dostał Andrzej ciężkich bólów głowy, od których wyleczyła go dopiero niejaka Małgorzata, gdy do niej zwrócił się o pomoc za poradą lekarzy nie umiejących choroby tej uleczyć. Małgorzata mianowicie odczyniła (recantavit et curavit) czary, jakie zadała Andrzejowi jego własna żona. Ale Bogumiła nie ograniczała się do tego jedynego tylko sposobu zadania mężowi czarów. W toku procesu rozwodowego między Andrzejem a Bogumiłą przed sądem konsystorskim w Poznaniu w r. 1532, zeznała jedna z sąsiadek, iż widziała, jak Bogumiła wraz z jakąś kobietą rzucały czary na Andrzeja, sypiąc sól na ogień, aby skwierczała (mingendo). Celem tych praktyk było, aby jak sól na ogniu gorzała, tak samo gorzały wnętrzności Andrzeja, i aby wskutek tego zejść musiał z tego świata (ut viscera mariti incenderentur et ex tali incensione decederet)⁴⁾.

¹⁾ Acta III zap. 600.

²⁾ Acta II. zap. 1691.

³⁾ Acta II. zap. 1833.

⁴⁾ Acta II. zap. 1835.

Szerokie zastosowanie miały czary w praktykach, których celem było rozerwanie związku małżeńskiego, oraz uniemożliwienia współżycia męża z żoną.

W r. 1501 żąda przed sądem konsystorskim we Włocławku, mieszczanin tamtejszy Piotr, ukarania Doroty kucharki kanonika Stanisława Żabińskiego za to, iż ta przez swe czary wywołała niesnaski między nim, a żoną jego Katarzyną, w dalszym zaś ciągu sprawiła swemi czarami to, iż Katarzyna od niego uciekła (propter maleficia et incantationes Katherina uxor sua ab eodem fugit)¹⁾.

Wspomniana wyżej Jadwiga Szalona Piotrowa, pozwana w r. 1528 przez Tomasza Bąka przed sąd duchowny w Poznaniu, spowodowała była przez swe praktyki czarodziejskie, mianowicie przez podrzucenie garnka z czarami (olla cum maleficiis) w czasie zaręczyn Tomasza z obecną jego żoną, oraz przez wylewanie czarów na progu domu to, iż Tomasz stał się niezdolny do spełniania swych obowiązków małżeńskich (non potest cum uxore, licet velit, matrimonialiter commanere propter incantationem et maleficium, quod... Hedwigis fecit)²⁾.

Obok wiadomości o praktykach czarodziejskich podejmowanych w celu szkodenia osobom; mamy w zapiskach sądowych wzmianki o czarach stosowanych w celu niszczenia dobytku, przede wszystkim odbierania pożytku z bydła.

Przez wyrzucanie na wierzejach domu plebana jakichś znaków czarodziejskich (incantationes in postibus excudebat), starała się przyswoić sobie pożytek z krów plebańskich (optans usum a pecoribus plebani in usum suum convertere) karczmarka z Nieramie oskarżona o to przez plebana w r. 1476 przed sądem w Wieluniu³⁾. Elżbieta Gronink wedle zarzutów Jana Ludeke usiłowała przy pomocy jakichś bliżej nieokreślonych suchych i mokrych materyj oczarować w r. 1483 jego bydło⁴⁾. Wreszcie kucharka plebana z Wyszkowa miała wedle zeznań świadków, złożonych przed sądem biskupim w Płocku w r. 1501, czarami swemi sprowadzać krowy z domu biskupiego na plebanję (vaccas incantationibus suis coegisset de curia episcopali

¹⁾ Acta III. zap. 637.

²⁾ Acta II. zap. 1808.

³⁾ Acta II. zap. 845.

⁴⁾ Acta III. zap. 897.

ad curiam plebani). Jako dowód, że wspomniana kucharka jest czarownicą, podają świadkowie fakt, iż kiedy ją pleban oddalił ze służby, wówczas było za nią ryczało (*licentiata per plebanum pecora post ipsam mugiebant*)¹⁾.

Innego rodzaju szkody poczyniła była w Waliszewie koło Poznania pewna bliżej w zapiskach nie nazwana kobieta, która za swe nieczne praktyki spalona została żywcem w r. 1511. Oto nie tylko zadawała ludziom jad trujący, ale ponadto wyrządzała im olbrzymie szkody materialne, zniszczywszy swemi czarami sześć browarów (*maleficio suo destruxit sex braxeatoria cervisiae*)²⁾.

Z drugiej jednak strony były w użyciu rozmaite środki, przy pomocy których można było przeciwdziałać owym szkodliwym praktykom i zniszczyć ich zgubne działanie, albo też przysporzyć komuś jakichś korzyści.

Widzieliśmy wyżej, jak Andrzeja kupca poznańskiego, oczarowanego przez własną żonę, uleczyła pewna niewiasta, odczyniając swemi praktykami zadane mu czary; albo jak Tomasz Bąk wręcz sądownie domagał się, aby Jadwiga Piotrowa go odczarowała.

Niekiedy znów jednemu i temu samemu środkowi czaro-dziejskiemu różne przepisywano skutki. Gdy w procesie między Stanisławem Kopeczem a żoną jego Katarzyną, jeden ze świadków zeznał, że Katarzyna przez posypanie męża proszkiem, sporządzonym z odchodów poługowych, usiłowała usunąć go z tego świata, to inny znów świadek utrzymywał, że owo sypanie proszku miało na celu wywołania płodności u męża (*ut posset inter Katherinam et maritum proles aliqua fieri*)³⁾.

Oskarżona przez męża swego o usiłowane skrytobójstwo przez zadanie cykuty w jadle, Agnieszka z Szamotuł — broniła się przed sądem tem, iż nie miała zamiaru otruć męża, a cykutę dała mu do spożycia jedynie celem wzbudzenia w nim lubości (*ratione dilectionis maritalis fiendae*). Naśladowała w tem zresztą, jak zeznała panią, u której niegdyś w Poznaniu służyła, a która również używała tej rośliny dla wzbudzenia miłości u męża (*ut eam dilexisset*)⁴⁾.

¹⁾ Acta III. zap. 202.

²⁾ Acta II. zap. 1660.

³⁾ Acta II. zap. 1833.

⁴⁾ Acta II. zap. 1676.

O czarach miłosnych mamy pozatem wzmiankę tylko w jednej jeszcze zapisce sądowej. W r. 1428 mianowicie żądał przed sądem konsystorskim w Gnieźnie, pleban z Piesecz Goszczyński, ukarania syna tamtejszego sołtysa, Alberta, za praktyki czarodziejskie, wywołujące ogólne zgorzenie w parafji (scandalizavit parochiam). Oto Albert, pragnąc pozyskać względy pewnej dziewczyny, uciekł się do praktyk czarodziejskich. W nocy obchodził on dom, w którym mieszkała wybrana jego serca, niosąc w ręku światło i garnek z piwem (*amfora cervisiae*) i w ten sposób zadać usiłował jej czary (*incantationes faciendo*)¹⁾.

Częstsze natomiast są wzmianki o innych rodzajach praktyk czarodziejskich, podejmowanych dla udzielenia komuś pomocy, a przede wszystkim o praktykach, mających na celu zwalczanie chorób. Wśród tych ostatnich odróżnić należy dwie kategorie. Do pierwszej należą te, których zadaniem było uleczyć chorego, do drugiej zaś te, które uchronić miały ludzi przed ewentualną chorobą.

O rozmaitych czarodziejskich praktykach leczniczych znajdziemy wiadomości we współczesnych naszym zapiskom sądowym polskich kazaniach średniowiecznych z pierwszej połowy XV wieku. Czytamy tam o środkach i praktykach czarodziejskich, któremi posługiwano się dla usunięcia bólu zębów, bólu głowy, choroby ocz, oraz febry²⁾. W naszych zapiskach sądowych mamy jedynie wzmiankę o leczeniu febry. Niejaki Stanisław Kuropatwa, duchowny, przebywający w Dobrzyniu leczył febrę przy pomocy jakichś kartek (*quibusdam litteris seu scripturis febras curare*). Z tego powodu stał się podejrzanym o czary, a pleban dobrzyński zrobił na niego w r. 1473 doniesienie do sądu biskupiego w Płocku, iż jest czarodziejem (*quod sit incantator*)³⁾.

Do środków mających uchronić ludzi od chorób, uroków i t. p. należały przede wszystkim amulety. Sporządzano je z kości zwierzęcych, z metalu, głównie zaś z korzonków i roślin.

¹⁾ Acta II. zap. 221.

²⁾ Brückner A.: Kazania średniowieczne. Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział filologiczny, T. 24 i 25

³⁾ Acta III zap. 109, por. Kazanie De Trinitate... „*Diversi sunt qui febras curare videntur... Alii scribunt quaedam verba in pomo vel in oblatris et dant patienti, alii in papiro...*” Brückner A.: Kazania T. 24, str. 345.

Tego rodzaju amulety nazywano „*ligaturae*“ „*nawęzy*“. W r. 1492 oskarżona była przed sądem konsystorskim w Poznaniu Małgorzata, żona rybaka z przedmieścia poznańskiego o sporządzanie z ziół i korzeni amuletów, chroniących od chorób (*quasdam ligaturas pro infirmitate procuranda faciundo*). Ale na tem nie kończył się rejestr grzechów Małgorzaty. Robiła ona, jak zarzuca jej akt oskarżenia, również amulety dla powiększenia urodzajów (*pro ubertate*), jako też by chleb lepiej się udawał (*pro augmento panum*). W tym celu zalecała owe amulety, gdy chodziło o urodzaje, włożyć pod nawóz względnie do nawozu (*sub seu in fimo*), gdy zaś chodziło o wypiek chleba, zawieszać w kominie (*in caminis ignis suspendendo*)¹⁾.

Szczególnie liczne były czary, któremi posługiwali się karczmarze, aby się im szynk darzył. Jadwiga Zawarta z Poznania kładła (w r. 1430) do naczyń, w których warzyła piwo (*vasa in quibus propinabat cervisiam*) palce odcięte wisielcom (*digitos funeribus in patibulo suspensis absciscendo*)²⁾. Karczmarka z Ostrowit obok Trzemeszna, odpowiadająca w r. 1449 przed sądem konsystorskim w Gnieźnie, miała wedle stawianych jej zarzutów używać jakichś ziół, jako czarów przy robieniu piwa (*sortilegia circa cervisiam per herbas*)³⁾. Karczmarze z Sarbinowa obok Poznania, jak świadczy zapiska sądowa z 1457 r., posługiwali się w swych praktykach czarodziejskich, mających na celu zwabienie konsumentów (*ut cervisia ratione huiusmodi incantationis gratius de tabernis reciperetur*), krzyżmem świętem⁴⁾.

Nie wyjątkowy to wypadek, iż do praktyk czarodziejskich używano świętości. Z protokołów rozprawy z r. 1528 dowiadujemy się, że czarowano przy pomocy krucyfiksu (*quod imagine crucifixi deberet incantationes facere, alias czarowacz*)⁵⁾. Kilkaście lat wcześniej, w r. 1497 pociągnięty był do odpowiedzialności przez sąd biskupi we Włocławku pleban gdański Maciej Kikebosch za wydanie konsekrowanej hostji dla jakichś praktyk magicznych, stosowanych przy szukaniu skarbów⁶⁾.

¹⁾ Acta II. zap. 1477.

²⁾ Acta II zap. 1016.

³⁾ Acta II. zap. 465.

⁴⁾ Acta II. zap. 1275.

⁵⁾ Acta II zap. 1809.

⁶⁾ Acta III. zap. 553.

Chęć wzbogacenia się, pragnienie posiadania skarbów, pchała ludzi do chwytania się rozmaitych sposobów celem ich zdobycia. Gdy jedni szukali skarbów, ukrytych w ziemi, to inni starali się zdobyć złoto przy pomocy alchemji. W r. 1491 pozwał instygator przed sąd biskupi w Poznaniu, Kaspra bakałarza, altarystę tamtejszego kościoła Marii Magdaleny, za to, że zajmował się alchemją i palił, do czego się zresztą sam oskarżony przyznał, płynne złoto (*aurum potabile combusisse*)¹⁾. Proces, którego dalszy przebieg nie zachował się w aktach, trwał przez długie lata. Wreszcie w r. 1506 wydany został wyrok, zakazujący Kasprowi zajmowania się kunsztem alchemickim (*artem alchemiae practicare*), sporządzania płynów, zwłaszcza zaś płynu oddzielającego złoto od srebra (*neque aliquas aquas et praesertim, quae separat aurum ab argento facere*)²⁾.

Ale tajemnice alchemji dostępne były tylko ludziom uczonym, zwykły śmiertelnik wolał szukać skarbów zakopanych w ziemi, aby zaś zapewnić sobie powodzenie, uciekał się do pomocy czarów, zwłaszcza, że jak już wyżej mówiliśmy, niemało było takich, którzy potrzebnych środków dostarczali, albo koniecznych wskazówek udzielali. W r. 1510 przed sądem konsystorskim w Wieluniu oczyszczał się przysięgą od zarzutu udzielania rad, oraz środków czarodziejskich ludziom, szukającym skarbów, Paweł prepozyt kościoła kanoników regularnych w Krzepiczach. Nie był to wyłączny zarzut, jaki instygator stawiał Pawłowi. Obwiniął go również o to, iż przy pomocy sztuk czarodziejskich wyjawiać miał interesowanym, gdzie znajdują się przedmioty zgubione, a w wypadku kradzieży wskazywać na sprawcę kradzieży (*faciebat divinaciones hominibus pro furtis et amissis recursum ad eum habentibus*)³⁾.

Bardzo wiele osób można było wówczas spotkać, które uprawiały powyższy proceder. W Chraplewie niedaleko Poznania, umiała żona pasterza, czarując chlebem i wodą (*per panem et aquam sortilegia fecit*), wykrywać sprawców kradzieży. Gdy pewnego razu w kościele miechorzewskim wykradzione zostały pieniądze z puszkki (*ex trunco*) pasterka na podstawie swych

¹⁾ Acta II. zap. 1470.

²⁾ Acta II. zap. 1603.

³⁾ Acta II. zap. 1994.

praktyk czarodziejskich (per incantationes) orzekła, że sprawcą kradzieży jest Marcin, sługa kościelny. Dotknięty takim zarzutem Marcin pozwał w r. 1435 pasterkę o czary przed sąd kościelny w Poznaniu ¹⁾).

Współcześnie prawie żył w Poznaniu pewien ślepiec, nazwiskiem Jan Grelich, który umiał przepowiadać przyszłość (pre-*nosticationes futurarum rerum facit*) i czarować przy pomocy jakichś zaklęć, znaków i przedmiotów (*incantationes facit certis verbis, signis et rebus*). Specjalnością zaś jego było wykrywanie złodzieji i rzeczy zgubionych zapomocą różdżki, czy laseczki czarodziejskiej, oraz jakichś słów, wypisanych na kartkach (*habere corulos et verba in scriptis, mediantibus quibus exploracionem facit, cognoscendo fures aut res amissas*). Z powodu tej umiejętności cieszył się Grelich wielką popularnością i liczną posiadał klientelę (*propter quod multi ad eum concurrunt*). Na tę działalność jego, jako sprzeciwiającą się przepisom kościelnym, nie mogła jednakowoż patrzeć obojętnie władza kościelna, to też wdrożyła przeciw niemu proces o czary. W toku postępowania przyznał się Grelich do zarzuconych mu czynów i poprzysiągł przed oficjałem biskupim, że odtąd zaniecha wszelkich praktyk czarodziejskich (*peramplius incantationes et sortilegia non facere*). Zobowiązania tego jednak nie dotrzymał. W październiku 1452 r. widzimy go znowu przed sądem konsystorskim w Poznaniu w charakterze oskarżonego o wykrywanie złodzieja przy pomocy czarów. Oto przed samym świętym Michałem wspomnianego roku, wykradli nieznani sprawcy pieniądze z ratusza w Poznaniu. Kiedy wszelkie poszukiwania złodzieji pozostały bez rezultatu, zwrócili się dwaj rajcy miejscy, Jan Sleczyński i Grzegorz Fryg, do Grelicha z prośbą, by on przy pomocy swych sztuk wykrył sprawcę (*quatinus diceret dictarum paecuniarum furem*). W nagrodę za to obiecali mu dać dobry kozuch, oraz pieniądze na obuwiu. Grelich długo się wzbraniał uczynić zadość ich prośbie, wreszcie jednak dał się uprosić i obiecał wyjawić nazwisko złodzieja. Poleciał więc obu wspomnianym rajcom, aby na kartce wypisali nazwiska tych osób, których podejrzewują o kradzież. Rajcy wypisali nazwiska wszystkich swoich kolegów. Następnie wziął Grelich jakieś laseczki (*corulos*) i różdżki (*virgultas*), położył je na kartce

¹⁾ Acta II. zap. 1062.

i zaczął rozsuwać po wypisanych na kartce nazwiskach, mrucząc przytem jakieś zaklęcia (*quaedam verba proferebat*). Po chwili różdżki się zakrzywiły (*virgulae sunt inclinatae*). Wówczas Grelich, sam będąc ślepy, poprosił rajców, aby mu odczytali nazwisko tego rajcy, przy którego nazwisku różdżki się wygięły. Gdy rajcy oświadczyli, że różdżki zagięły się koło nazwiska Wawrzyńca, rajcy poznańskiego, odrzekł Grelich: „oto macie złodzieja”. Rajcy upewniwszy się raz jeszcze u Grelicha, że się nie pomylił, dali mu dwa grosze i obiecali przysłać kozuch, oraz pieniądze na obuwie. Jaki był epilog tej sprawy, o tem w zapiskach wiadomości niema¹⁾.

Zauważyć należy, że Grelich jest jednym z nielicznych mężczyzn stanu świeckiego, który w zapiskach naszych występuje jako oskarżony o czary. Inni mężczyźni, o to przestępstwo przed sądami kościelnymi oskarżeni, to duchowni. Jest ich jednak bardzo niewielu. Jeden z nich obwiniony jest o leczenie chorych na febrę przy pomocy czarów, inny o używanie środków czarodziejskich, celem śledzenia złodzieji, inny wreszcie podejrzany jest o zajmowanie się czarami, ponieważ przechowywał książki, traktujące o nekromancji między przedmiotami kultu (*libros nigromanticos in loco venerabili sacramento deputato... deservat*)²⁾ Podejrzenie to jednak, jak wykazała rozprawa sądowa, odbyta w r. 1504 w Płocku, było bezpodstawne.

Główny kontyngent osób obwinionych o czary, stanowią w naszych zapiskach sądowych kobiety. Jest to objaw, który zauważyć się da nie tylko w Polsce, ale i na zachodzie, gdzie wśród skazanych za czary na spalenie na stosie, spotykamy wyłącznie prawie kobiety.

Sroga ta kara za czary nie jest jednakowoż w naszym okresie w Polsce rozpowszechniona. Nawet w wypadku, gdy wyrok opiewa na karę śmierci, nie zawsze się go wykonuje. Tak na przykład została w r. 1430 skazana na stos Jadwiga Zawarta z Poznania. Do egzekucji jednak nie doszło. Na prośbę bowiem pewnych osób została ona ułaskawiona. Z faktycznem wykonaniem kary śmierci za czary, spotykamy się dopiero w r. 1511. Karę tę jednak wymierzył sąd miejski, a nie kościelny.

¹⁾ Acta II. zap. 1252.

²⁾ Acta III. zap. 241.

W wyrokach sądów kościelnych znajdujemy tylko dwie wzmianki o karze spalenia za czary. Po raz pierwszy mowa o „*combustione corporis nequissimi*” w wyroku wydanym w r. 1476. na Dorotę, „wieszczą babę” z Zakrzewa¹⁾. Została ona jednakowoż za poręką Adama, kmiecia z Dusznik, wypuszczona na wolność. Drugą wzmiankę o karze spalenia zawiera protokół rozprawy z r. 1535, przed sądem w Poznaniu. Instygator oskarżając Dorotę Durczynę i Dorotę Skoczową, uwięzione za praktyki czarodziejskie, domagał się od sądu, aby obwinione skazał na stos (*ad poenam cremationis condemnari*). Kiedy jednak dwaj kmiecie poręczyli za oskarżone, że na przyszłość odstąpią od swych praktyk i publicznie odwołają swe błędy (*ab divinationibus cessabunt et eadem divinationes publice revocare debebunt*), sąd wypuścił je z więzienia²⁾.

Przeważnie kończyły się procesy o czary, z których wyroki się zachowały na tem, że sąd wypuszczał oskarżoną osobę na wolność, nakładając na nią obok obowiązku publicznego odwołania swych błędów, obowiązek złożenia przyrzeczenia popartego uroczystą przysięgą, że na przyszłość praktykami czarodziejskimi zajmować się nie będzie. Miało to miejsce w wypadku, gdy oskarżona przyznała się do zarzuconych sobie czynów, a wina jej stwierdzona została (*convicta et confessa*).

Gdy natomiast rozprawa dowodu winy nie dostarczyła, a stwierdzone zostało istnienie osławienia „*malae famae*”, nakażywał sąd stronie obżałowanej, aby oczyściła się przysięgą od zarzutu. Wedle zasad procesu inkwizycyjnego mógł sąd nie rozpoczynając śledztwa, a stwierdziwszy istnienie diffamacji nałożyć na stronę obowiązek złożenia wspomnianej przysięgi.

Tego rodzaju wypadek zdarzył się w Poznaniu w r. 1502 w procesie przeciw Bytkowskiej, obwinionej o czary. Instigator officii rzekł się przeprowadzenia dowodu winy Małgorzaty Bytkowskiej, o ile ona złoży przysięgę oczyszczającą (*quamvis... propositionem suam probare posset, tamen... se probationibus exonerando purgationi canonicae per eandem Margaretham faciendae detulit, quam per dominum eidem Margarethae indici et assignari, et ad eandem faciendum ipsam compelli petiit,*

¹⁾ Acta II. zap. 1389.

²⁾ Acta II. zap. 1837.

alias allegationi suae responderi)¹⁾. Ponieważ Bytkowska oświadczyła gotowość złożenia takiej przysięgi, dalsze postępowanie zostało zastanowione, a sąd oznaczył termin, w którym Bytkowska wraz z sześcioma współprzysiężnikami wykonać ma ową przysięgę.

Dnia 16 lipca 1502 r. złożyła Bytkowska przed konsystorzem w Poznaniu następującą przysięgę: „Ja Małgorzata przysięgam i na mą duszę biorę, iż nigdy żadnemi czarami w mieście Poznaniu ani gdzieindziej się nie bawiłam i nikogo praktyk czarodziejskich nie uczyłam; wyznaję wiarę katolicką taką, jaką uczy święty Kościół rzymski, przysięgam, że także w przyszłości czarami zajmować się, ani nikogo takowych uczyć nie będę. Tak mi dopomóż Bóg i obraz Chrystusa ukrzyżowanego“²⁾.

Rota zaś przysięgi współprzysiężników brzmiała: „Ja N. N. przysięgam i na duszę moją biorę, iż wierzę, że Małgorzata Bytkowska nigdy czarami się nie bawiła, i że nikogo takowych nie uczyła, wierzę również, że ona prawdziwie przysięgła. Tak mi dopomóż Bóg i obraz Chrystusa ukrzyżowanego“³⁾.

Analogicznie brzmiały rotę przysięg, jakie składali w r. 1510 przed sądem konsystorskim Paweł, prepozyt kościoła w Krzepiczach, oraz jego współprzysiężnicy⁴⁾.

Częściej jednakowoż zdarzały się wypadki, iż oskarżonej został udowodniony fakt zajmowania się czarami i nałożony na nią obowiązek publicznego odwołania swych błędów, oraz złożenia uroczystego przyrzeczenia, iż więcej praktykami czarodziejskimi zajmować się nie będzie. I tak w r. 1446 wyrzekła się przed sądem kościelnym swych błędów Agnieszka z Pasirbic (abnegans omnes decantationes)⁵⁾. Około r. 1450 ślubował uroczyście przed sądem biskupim Jan Grelich, iż więcej czarami zaj-

¹⁾ Acta II. zap. 1574.

²⁾ Acta II. zap. 1578. Ego Margaretha iuro et ad animam meam recipio, quod nulla maleficia in civitate Poznan. neque alias exercui, nec eadem aliquem hominum faciendum informavi, credoque et profiteor s. fidem catholicam, quam docet s. Romana ecclesia et tenet, et ab hora in ante ea nulla maleficia perficiam, neque ea aliquem informabo, ita me deus adiuvet et imago Christi crucifixi.

³⁾ Acta II. zap. 1578. Ego N. N. iuro et ad animam meam recipio, quia credo, quod Margaretha Bythkowska nulla maleficia unquam exercuit, nec eadem aliquem hominum faciendum informavit; similiter credo, quod iuste iuravit, ita me Deus adiuvet et imago Christi crucifixi.

⁴⁾ Acta II. zap. 1994.

⁵⁾ Acta II. zap. 1208.

mować się nie będzie¹⁾. W r. 1491 poprzysięgła w Wieluniu, uwięziona za czary na rozkaz biskupa, Małgorzata de Mosale, iż nigdy więcej czarów i zaklęć używać nie będzie²⁾. Na publiczne odwołanie swych niecných praktyk, skazana została w r. 1492 przez sąd w Poznaniu Małgorzata rybaczka³⁾.

Podobne wyroki spotykamy i w następny stuleciu. W r. 1502 odwołują swe grzechy i oczyszczają się przysięgą oskarżona o czary Małgorzata Bogdaczynka i dwie jej służące Agnieszka⁴⁾ i Jadwiga⁵⁾, powołane o współudział w praktykach czarodziejskich.

Opis tej przysięgi podaje protokół z 19 maja 1502 r.⁶⁾. W katedrze poznańskiej, przed ołtarzem św. Trójcy, klęczała oskarżona Małgorzata, i głośno, w obecności wikarego biskupiego odwoływała swe praktyki i przyrzekała poprawę następującemi słowy: „Ja Małgorzata, przysięgam, iż odtąd przestrzegać będę przepisów wiary katolickiej, wedle nauki św. Kościoła rzymskiego, w żadne błędy i praktyki zakazane, wierze katolickiej przeciwnie, popaść odtąd nie chcę; w szczególności wyrzekam się i odwołuję wszelkie sztuki czarodziejskie i guślar-skie, któremi się za podszeptem szatana zajmowałam. Przysięgam i obiecuję, że ani sama, ani za pośrednictwem innej osoby niemi zajmować się nie będę i nikogo ich uczyć nie będę pod karą określoną w ustawie na tych, którzy ponownie w błędy swe popadają. Wreszcie pokutę, jaka mi będzieznaczona, wedle sił moich wykonać się będę starała i wykonam. Tak mi dopomóż Bóg i obraz Chrystusa ukrzyżowanego“.

Jaka była kara na recydywistów, o której wspomina powyższa rota przysięgi, na to pytanie zapiski nasze odpowiedzi nie dają. Wedle zapiski z r. 1446 przypuszczać można, że była to kara arbitralna, której rodzaj i wysokość oznaczał biskup (et si deinceps contra eam probatum foret extunc submisit se poenis.. ad quas per dominum episcopum decerneretur)⁷⁾.

¹⁾ Acta II. zap. 1252.

²⁾ Acta II. zap. 859.

³⁾ Acta II. zap. 1477.

⁴⁾ Acta II. zap. 1572.

⁵⁾ Acta II. zap. 1575.

⁶⁾ Acta II. zap. 1571.

⁷⁾ Acta II. zap. 1208.

Niekiedy, jak świadczy rozprawa Bogdaczynki, nakładano na oskarżoną, obok obowiązku wykonania przysięgi oczyszczającej, także i pokutę.

Na czem pokuta taka polegała, wyjaśnia nam wyrok z r. 1492 wydany na Małgorzatę rybaczkę, która oskarżona była o czary. Miała ona w najbliższą niedzielę po wydaniu wyroku i odwołaniu swych czynów, stać przed bramą kościoła św. Marcina w Poznaniu od chwili wyjścia procesji z kościoła aż do powrotu tejże. Przez cały ten czas trzymać ma w ręku wosk o wadze dwóch talentów, który następnie zaofiarować winna wspomnianemu kościołowi. Ponadto nałożono na nią obowiązek postu w wigilię święta Panny Marji¹⁾.

Podobną pokutę na żałujących swych grzechów czarowników przewiduje formularz Jakóba z Kurdanowa, biskupa płockiego z pierwszej połowy XV wieku²⁾. W myśl jego postanowień winni pokutujący z obnażoną głową i boso towarzyszyć procesji wychodzącej z kościoła (*capite discoperte et descalcatis pedibus*). Po powrocie procesji do kościoła obnażeni po pas mają pokutujący leć przed bramą kościoła (*ante foras prosternet corpore usque ad cingulum nudato*) i wobec zgromadzonego tłumu głośno wyznawać swe uczynki. Celem takiej pokuty było, jak mówi zapiska z 1492 r.: aby zbrodnie nie pozostały bez kary, a innym złoczyńcom, aby jako przykład odstraszający służyło (*ne crimina maneant impunita, ut esset certis delinquentibus in exemplum*).

R É S U M É.

Contrairement à ce qui avait lieu en Occident, nous ne trouvons pas, en Pologne jusqu'au XVe siècle, trace de procès de sorcellerie; même plus tard, jusqu'au XVIIe siècle, ils sont chose rare. Dans la période moderne ces procès se déroulent généralement devant la justice épiscopale, exceptionnellement devant les tribunaux de l'inquisition, et rarement devant les tribunaux séculiers. Pour désigner la sorcellerie en langue polonaise nous ne trouvons dans les documents qu'un seul terme, alors que la terminologie latine est très abondante. En général on poursuivait d'office uniquement ceux qui faisaient profession de sorcellerie.

¹⁾ Acta II. zap. 1477.

²⁾ Akta Komisji prawniczej, Kraków 1895, T. I., str. 23.

Les plaintes provenant de particuliers forment exception. L'objet de la plainte reposait sur l'accusation d'emploi de sorcellerie dans le but de porter préjudice à autrui ou dans celui, d'obtenir pour soi ou pour autrui un bénéfice quelconque. Au premier groupe appartiennent les procédés mis en oeuvre pour attenter à la santé, ou pour porter atteinte à la propriété. On cherchait à obtenir ce résultat, soit en mélangeant à la nourriture ou à la boisson des simples, des poudres, du sang pris à l'époque de la menstruation, enfin au moyen de pratiques consistant soit à répandre du sel sur le feu, ou en incisant certains signes sur les portes. Au second groupes appartiennent avant tout les pratiques et les remèdes ayant pour but de mettre la personne à l'abri des maladies, des charmes au bien servant à procurer le bien-être. On employait dans ce but des amulettes, des doigts de pendus ou le saint chrême. Dans une catégorie spéciale prennent place les pratiques de sorcellerie servant à retrouver les objets perdus ou à découvrir les voleurs. On se servait alors de pain et de sel et parfois de baguettes de sorciers. Parmi les accusés l'élément féminin prédomine. Les peines sont relativement bénignes; la peine de mort fait exception. On infligeait généralement aux accusés l'obligation de se purifier par le serment purgatoire et la pénitence.

Z Zakładu Etnologicznego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie.

LEON KOZŁOWSKI.

METODA KARTOGRAFICZNA W PREHISTORJI ¹⁾.

(LA MÉTHODE CARTOGRAPHIQUE DANS LA PREHISTOIRE).

TREŚĆ: Teza ewolucyjnego rozwoju s. 26. — Analiza kartograficzna s. 28. — Doktryna etnologiczna w prehistorji s. 29. — Określenie zespołu kulturowego s. 34. — Synteza kartograficzna s. 38. — Kartograficzne ujęcie nawarstwień etnicznych s. 39. — Cykle kulturowe s. 42.

Teza ewolucyjnego rozwoju.

Badania prehistoryczne w drugiej połowie zeszłego stulecia miały prawie wyłącznie na uwadze ustalenie kolejnego następstwa okresów, które starano się wiązać ze sobą w szereg rozwojowy, wykazujący powolny rozwój ludzkości, od stanu zwierzęcego do stanu kultury historycznej. Przy tym celu badawczym dokładne ustalenie wieku względnego, a wedle możliwości wieku absolutnego znalezisk, było naczelnym postulatem badań. Na fundamencie ustalonej względnej chronologii, opartej na obowiązującym do dziś podziale trzech epok, budowano rozwój czasów przedhistorycznych, który wyobrażano sobie jako obowiązujący dla całej ludzkości. Pozostawało już tylko opracować szczegóły, wykazując przebieg tego rozwoju dla poszczególnych krajów, przez wykazanie wszystkich ogniw, pośrednich od pierwszego pojawienia

---

¹⁾ Artykuł niniejszy ma na celu wyjaśnienie stosowanych przezemnie metod w prehistorji. Prace moje wywołały w Polsce dość rozległą i specjalnie zabarwioną dyskusję, której przyczyna tkwi w niezrozumieniu stosowanych przezemnie metod. Nie chcąc dalej tracić czasu i zapełniać miejsca w pismach fachowych moją osobą i bezpłodną polemiką, zredukowałem niniejszy artykuł, który wskazuje na istotę różnicy mego stanowiska naukowego, a stanowiska moich przeciwników. Wskazując na tę różnicę w metodzie pracy, mam na celu przerzucenie dyskusji z torów osobistych na tory sporu o metody pracy.

się człowieka na danym obszarze, aż do czasów historycznych. Rzecz prosta liczono się zawsze z możliwością różnic lokalnych i lokalnych wykształceń. Stosowano jednak jeden schemat ogólny, stanowiący ogólnie obowiązujące ramy rozwoju, a w jego obrębie wykazywano dopiero różnicę i odrębności lokalne badanego kraju. Przy tej okazji przeprowadzano zawsze możliwie szczegółowy podział czasów przedhistorycznych badanego obszaru na okresy i podokresy.

Następstwem tych prac obok podziału czasów przedhistorycznych na epoki: paleolitu, neolitu, bronzu i żelaza, oraz dalszego ich rozczłonkowania na okresy, a nawet podokresy, są monografie ujmujące całość czasów przedhistorycznych pewnych krajów. Taką dobrze zamkniętą naprzykład pracą w stosunku do Polski jest książka Prof. J. Kostrzewskiego: Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, Wyd. I, 1914, Wyd. II znacznie rozszerzone, 1923. Autor przeprowadza możliwie szczegółowy podział czasów przedhistorycznych tej dzielnicy na okresy, określa możliwie dokładnie wiek względny i przybliżony wiek absolutny zabytków, stara się wreszcie wykazać powolny rozwój kultury przeddziejowej, uwzględniając wpływy obce, jakie na kształtowanie się tego rozwoju oddziaływały. Rozpoczyna on od pierwszej ludności, jaka do Wielkopolski przybyła po epoce lodowej i kończy na dzisiejszych jej mieszkańcach.

Ten typ monografii jest znany także dla innych krajów. Niemą dziś prawie kraju, któryby analogicznej pracy bardziej lub mniej szczegółowo przeprowadzonej nie posiadał. Klasyczną monografią tego typu, jedną z pierwszych, jest książka Monteliusa *Om lifvet i Sverige under vikingatiden* 1873, posiadająca liczne wydania i tłumaczenia na język francuski, angielski i niemiecki, w której autor przy ścisłym przestrzeganiu chronologii znalezisk, ze szczególnym naciskiem przeprowadza zasadę powolnego ewolucyjnego rozwoju, przy oddziaływaniu jedynie wpływów obcych, wywołanych głównie stosunkami handlowymi.

Prace te niewiele troszczyły się o mapę. Co najwyżej używały jej w celu wykazania większej lub mniejszej gęstości zaludnienia pewnych obszarów w różnych okresach, zaznaczając jedynie ubocznie pewne współcześnie istniejące różnice między poszczególnymi częściami badanego terytorjum. Głównem ich

zadaniem było ustalenie chronologii relatywnej i przybliżonego wieku absolutnego wykopalisk, oraz wykazanie ogniw łączących poszczególne okresy, w jeden łańcuch ewolucyjnego rozwoju.

Analiza kartograficzna.

Najbardziej nawet zdecydowani ewolucjoniści, rozpatrujący czasy przedhistoryczne jako wynik powolnych przemian, pojętych ściśle linearnie nie mogli pominąć obcych wpływów, które na kształtowanie się tych przemian w różnych krajach oddziaływały. Widziano w tych wpływach najczęściej rezultat stosunków handlowych. Niemniej zjawiało się zagadnienie dróg, któremi wpływy te przenikały. Odpowiedź na to pytanie mogła dać jedynie mapa. To też coraz częściej widzimy prace zestawiające znaleziska wyrobów pewnych typów, oraz mapy, na których znaleziska te umiejscowiano. Powstawać zaczęły mapy rozmieszczenia pewnych typów, a na ich podstawie wnioskowano o stosunkach handlowych i wpływach kulturalnych, które rozmieszczenia te tłumaczyły. Raz wytkniętą drogą poszły dalsze badania. Obok typów wyrobów przemysłowych, jak na przykład wyroby metalowe, zaczęto tworzyć mapy dla typów ceramicznych, niewątpliwie miejscowego pochodzenia, oraz mapy poszczególnych typów grobów. Badania coraz dokładniejsze zespołów znalezisk przedhistorycznych, dążąc do zobrazowania całokształtu kultury, wyróżniać wreszcie zaczęły równocześnie w różnych krajach rozwijające się kultury, których wzajemny stosunek najłatwiej uwidocznić mogły mapy zabytków.

W ten sposób mapa stała się jednym z ważnych elementów pracy badawczej. Służyła jednak prawie wyłącznie jako środek analizy, przedstawiając rozmieszczenie geograficzne poszczególnych typów wyrobów lub rodzaj zabytków. Mimo tej koncesji na rzecz wyróżniania współcześnie istniejących kultur śledzenie zmienności form i dedukowanie na tej podstawie ewolucji kultury ludzkiej od epoki eolitów do czasów historycznych było naczelnem zagadnieniem naukowego badania w prehistorji. Badacze dokładali wszelkich wysiłków, aby wykazać możliwie drobniawo wszelkie formy pośrednie i ogniwa łączące łańcuch tego rozwoju dla każdego kraju i każdej prowincji. Dziś, gdy

ten sposób ujmowania zjawisk można zaliczyć już w prehistorji do przeszłości, stwierdzić należy, że dał on prehistorji fundament, bez którego nie mogłaby się stać nauką, dał jej chronologiczny podział zabytków, ustalając wiek relatywny i przybliżony wiek absolutny znalezisk. Mimo, że praca nad relatywnym i przybliżonym absolutnym wiekiem znalezisk przedhistorycznych nie jest jeszcze zakończona, mimo dość znacznych różnic w datowaniu bezwzględnem, a nawet sporów o wiek relatywny różnych zabytków, a niekiedy i całych zespołów kulturowych, można dziś stwierdzić, że ramy chronologii relatywnej i przybliżonej chronologii absolutnej są już dziś załatwione. Wysunęły się jednak nowe problematy i nowe zadania przed prehistorją, idą one nie w kierunku wyszukiwania ogniw, łączących okresy w jeden łańcuch rozwojowy, lecz w kierunku jasnego wydobycia współcześnie istniejących okręgów kulturowych i następujących po sobie na danym obszarze nawarstwień etnicznych. Ten kierunek w polskiej prehistorji reprezentują moje prace, a w głębokiej różnicy między temi dwoma kierunkami badań, tkwiącej w sposobie traktowania materiału leży różnica, zaznaczająca się w Polsce coraz istotniej między moim kierunkiem w nauce, a kierunkiem reprezentowanym przez prof. Kostrzewskiego. Dałem tu przykład z naszego terenu pracy, zaznacza się on również bardzo silnie i w innych krajach. Kierunek bowiem ewolucjonistyczny bynajmniej nie jest jeszcze zlikwidowany. Typ monteliusowskiej monografii syntetyzującej rozwój czasów przedhistorycznych kraju czy też jego prowincji, stale jeszcze się utrzymuje, a wypierany coraz silniej z publikacyj ściśle naukowych, w wydawnictwach popularyzatorskich posiada jeszcze bardzo licznych przedstawicieli. Tam to ciągle jeszcze jest wykazywany nieprzerwalny rozwój kultury od czasów najdawniejszych aż do pierwszych źródeł historycznych.

Doktryna etnologiczna w prehistorji.

Zazwyczaj już w czasie największego rozkwitu pewnego kierunku badań i największych triumfów święconych przez doktrynę, której ten kierunek służy, zaczynają się podnosić głosy i pojawiają koncepcje, które przechodzą w pierwszej chwili nie-

sposprzeżenie i bez echa, a później dopiero zdobywają dla siebie prawo obywatelstwa i rozpoczynają swój pochód triumfu. Kłasykczym przykładem jest współczesny Darwinowi — Mendel, którego prawa musiały być po latach trzydziestu po raz wtóry odkryte, by stać się kamieniem węgielnym dzisiejszych badań biologicznych. Rzecz podobna ma miejsce w prehistorji. Już w okresie niepodzielnego panowania doktryny ewolucyjnej pojawia się kierunek, który nazwać możemy etnologicznym. Kierunek ten nie szuka ewolucyjnych powiązań między kolejnymi okresami czasów przedhistorycznych, lecz rozpatrywać zaczyna współcześnie istniejące różnice kulturalne, idąc w kierunku geograficznego wyróżniania zespołów kulturalnych. W początkowej fazie kierunek ten nie jest jeszcze określoną metodą naukowego badania, lecz ma na celu jedynie nawiązanie prehistorji do badań historycznych. Traktując prehistorję jako naukę pomocniczą historji, badacze starają się dać odpowiedź na dzieje przedhistoryczne ludów historycznych i odszukać dla tych ludów odpowiedniki w wyróżnionych zespołach kulturowych.

Pierwszym, który wysunął w prehistorji problem etniczny i starał się w stosunku do Czech nawiązać poszczególne zespoły kulturowe z ludami znanymi był Pič, który pracę swego życia zamknął w monumentalnem dziele *Starožitnosti země české* (1899—1909). Pič wychodzi z założenia, że zespół zabytków charakteryzujących całokształt kultury jest odpowiednikiem grupy etnicznej. Wychodząc z tej tezy Pič przypisuje kulturę łużycką Słowianom, wyodrębnia w przedhistorycznych Czechach Celtów i Germanów. Oczywiście dla rozważań tych punktem wyjścia musiała być mapa. Wykreśla też mapy przedhistoryczne, wyznaczając na nich zabytki o charakterze miejscowym, w pierwszym rzędzie mapy różnych typów ceramicznych, oraz mapy grobów różnego typu. Metoda pracy Piča, mimo bardzo licznych błędów przezeń popełnionych, głównie z powodu błędnej chronologii relatywnej i absolutnej, nie pozostała bez echa. Wycisnęła ona zwłaszcza piętno na prehistorji czeskiej, w której bardzo wcześnie mapa stała się podstawowym sposobem analizy materiału, a na miejsce modnej doktryny ewolucyjnej uczeni czescy wysuwają problem nawarstwień etnicznych. Nad rozwiązaniem tego zagadnienia pracują Buchtela, Niederle, a na Morawach Cervinka.

W Niemczech tezę etnologiczną wysunął Kossinna¹⁾. Wychodzi on również z założenia, że dobrze określony zespół kulturowy, obejmujący określone terytorjum, jest odpowiednikiem pewnej grupy etnicznej. Jako przedmiot swych dociekań obrał on sobie Germanów, oraz problemat pochodzenia indoeuropejczyków. Swoje rozumowania opiera po raz pierwszy na ścisłej metodzie geograficznej, przez wyodrębnienie grup kulturowych i wykazanie ich rozprzestrzenienia na mapie. Korzysta przytem w całej rozciągłości z klasyfikacji chronologicznej zabytków i sam tę chronologję doskonali. Jednocześnie, niezwykle rozległe oprowadzanie materiału nadaje wielką precyzję jego sądom. Wyodrębnia on po raz pierwszy zwarte okręgi kultur przedhistorycznych i wykreśla ich zasięgi na mapach. Swoją metodę Kossinna przeprowadził konsekwentnie tylko w odniesieniu do kultur, które określił jako germańskie, wyznaczając zasięg Germanów w poszczególnych okresach czasów przedhistorycznych. Usiłuje on nadto tą samą metodą rozwiązać problemat pochodzenia indoeuropejczyków. Kossinna stoi na stanowisku, że ojczyzna indoeuropejczyków leży w krajach skandynawskich, a drogą ekspansji z północy w epoce neolitu rozchodzą się oni szeroko po Europie i przenikają do Azji. Należy tu podkreślić, że Kossinna nie przeprowadził swej analizy w stosunku do wszystkich ludów indoeuropejskich, a ograniczył się wyłącznie do Germanów. Przez teorię zaś o pochodzeniu indoeuropejczyków chciał jedynie rzucić podstawę dla dociekań nad pochodzeniem innych ludów indoeuropejskich. Tezy Kossinny i jego metoda, podkopujące fundament dawnych poglądów ewolucjonistycznych spotkały się z licznymi bardzo sprzeciwami. Zaczęto podważać przede wszystkim tezę Kossinny, że zwarty zespół kulturalny na danym terytorjum jest odpowiednikiem grupy etnicznej.

Rozległa dyskusja przeprowadzona na ten temat oddała jednak słuszność Kossinnie i zakończyła się triumfem szkoły

¹⁾ Po raz pierwszy w r. 1895 w odczycie „Die Herkunft der Germanen“ (Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 6, 1895), później w szeregu prac i artykułów, z których najważniejszymi są: „Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet“ (Zeitschr. f. Ethn. 1902). „Der Ursprung der Urfinnen und Urindogermanen und ihre Ausbreitung nach dem Osten“ (Mannus 1909—1910). „Die Herkunft der Germanen“ 1912 (2 wyd.) 1920 „Die deutsche Vorgeschichte als hervorragend nationale Wissenschaft“ 1912, (2 wyd.) 1914.

etnologicznej. Dyskusję tę podjęli nie tylko sam Kossinna, lecz cała liczna jego szkoła. Uczniowie Kossinny prowadzą dziś swe prace metodami etnologicznymi. Przyłączyli się do nich niektórzy starsi badacze jak np. Schumacher i inni. Poza Niemcami szkoła etnologiczna zyskała sobie również licznych zwolenników i dziś do wyjątków należą uczeni, negujący tezę etnologiczną w badaniach prehistorycznych. Dawny ewolucyjny kierunek stoi dziś raczej na stanowisku autochtonizmu ludów obecnie na danym obszarze żyjących, niż na stanowisku negowania doktryny etnologicznej. Zaczęto jednak z kolei podważać wnioski etnologiczne Kossinny. Zwłaszcza sprzeciwiono się tezie o rozejściu się indoeuropejczyków ze Skandynawji. Wybitnie nacjonalistyczne zabarwienie wywodów Kossinny, której to tendencji autor wcale nie ukrywa, co znalazło nawet dobitny wyraz w tytule jednej z książek Kossinny „Die deutsche Vorgeschichte als hervorragend nationale Wissenschaft“ musiało obudzić zastrzeżenia. Wiele też wywodów Kossinny, zwłaszcza w odniesieniu do problemu rozchodzenia się indoeuropejczyków, późniejsze badania bardzo znacznie podważyły. Protesty zaś ze strony językoznawców przeciwko północnej ojczyźnie indoeuropejczyków oraz sprawa stanowiska wśród języków indoeuropejskich języków germańskich również podkopywały mocno wywoły Kossinny.

Wskazuję na tę dyskusję jedynie, aby podkreślić, że należy odróżniać te czy inne nawiązania etniczne Kossinny i jego szkoły, od wyróżnionych przez tę szkołę, metodą geograficzną, okręgów kulturowych. Celem Kossinny, podobnie jak Piča, było niewątpliwie uczynienie z prehistorji nauki historycznej; w tym celu stworzono metodę, która pozostaje trwałą niezależnie od tego, czy wysunięte nawiązania etniczne okażą się słuszne czy fałszywe.

Niezależnie więc od tego jak tocząca się polemika dla teorii Kossinny wypadnie, jedno można stwierdzić stanowczo jako fakt bezsporny: Kossinna dał prehistorji nową metodę. Jest nią metoda kartograficzna wyznaczania okręgów kulturowych i operowania temi okręgami, jako jednostkami geograficznymi. Jest to pozytywny fakt, niezależny od tego, czy takie lub inne powiązanie danego okręgu kulturowego z tym lub innym ludem okaże się słusznem czy fałszywem. Metoda też Kossinny staje

się dziś w prehistorji podstawowym środkiem badawczym, a głównym problemem badań jest dziś określenie zespołu kulturalnego, wyznaczenie jego zasięgu na mapie oraz poznanie stosunków wzajemnych współcześnie istniejących kultur.

Jesteśmy świadkami, jak dziś znaczna większość badaczy porzuca dawny sposób ujmowania materiału, jako rezultatu rozwoju ewolucyjnego, a zwraca się ku dociekaniom wyjaśniającym ruchy etniczne, na podstawie zmian zasięgu kultur w kolejno następujących okresach. Niemniej pamiętać musimy, że stara doktryna nie została zarzuconą i niejednokrotnie mamy jeszcze próby odtwarzania rozwoju czasów przedhistorycznych, a różni lokalni badacze w swej rodzimej prowincji widzą jeszcze ciągle w czasach przedhistorycznych jeden łańcuch rozwoju, co powyżej zamącony przez chwilowe i przemijające zabory, dokonywane przez kultury ościenne, robiąc w ten sposób koncesję na rzecz nowych kierunków badania, lecz czyniąc mimo to wysiłki pogodzenia ich ze starą koncepcją.

Może najcięższy cios tezie ewolucjonizmu zadał H. Breuil swą pracą „*Subdivision du paléolithique superieur*“ (Genewa 1912), w której wykazuje, że już w paleolicie nie mamy do czynienia z linearnym rozwojem, jak to dawniej sądzono powszechnie, lecz z szeregiem nawarstwień oraz okręgów kulturowych. W stosunku do neolitu i epok późniejszych konieczność rozpatrywania tych epok jako szeregu nawarstwień etnicznych zdobywa sobie coraz większe prawo obywatelstwa. Dawne zaś pojęcie rozwoju kultury ludzkiej zastępujemy dziś pojęciem cyklów rozwojowych. W stosunku zaś do epok metali wyłania się nadto sprawa powiązania ustalonych geograficznie i czasowo cyklów z grupami językowemi i wczesnodziejowemi świadectwami historycznemi.

Podnieść tu muszę, że szkoła etnologiczna, wysuwając problem etniczny w prehistorji, jedynie pośrednio przeciwstawiła się szkole ewolucjonistycznej. Zagadnienie nomenklatury etnologicznej jest dla niej zwykle tak istotne, że tylko wyjątkowo spotykamy prace, które zagadnienie okręgów kulturowych traktują niezależnie od takiego lub innego ich historycznego powiązania. To powiązanie staje się często dla badacza rzeczą najistotniejszą. Dlatego szereg autochtonistów będących w istocie najczystszej wody ewolucjonistami uważa siebie za przedstawicieli szkoły etnologicznej, tylko z tej przyczyny, że badacze ci nie operują

pojęciami ściśle kulturalnymi, lecz sprzęgają te pojęcia i udowadniają na starą modłę powolny rozwój autochtonów od pierwszej ludności, jaka z etnicznymi określeniami ludów na dany teren przybyła aż do dzisiejszych jej mieszkańców¹⁾). Jest to oczywiście nieporozumienie. Dla metody kartograficznej w prehistorji sprawą główną jest zagadnienie okręgu kulturowego, sprawa zaś jego etnicznego określenia jest rzeczą dalszą. To określenie ma i mieć musi zawsze charakter bardziej lub mniej prawdopodobnej hipotezy; może stać się nawet teorią, niemniej upadek hipotezy o etnicznej przynależności badanego okręgu kulturowego w niczem nie zmienia jeszcze faktu, jakim jest wyróżnienie takiego okręgu. Podobnie też jak zasługą doktryny ewolucjonistycznej było stworzenie chronologii, która pozostała mimo odmiennych doktryn łączących ze sobą rozpatrywane fakta, tak samo szkoła etnologiczna niezależnie od prawdziwej lub błędnej etnologicznej interpretacji, dała nam jasno wyodrębnione okręgi kulturowe.

Określenie zespołu kulturowego.

Podobnie jak dla ustalenia chronologii znalezisk poza danymi uzyskanymi na podstawie stratygrafji, doniosłą rolę odegrały znaleziska zamknięte, tak samo decydującą rolę posiadają one dla określenia zespołu kulturalnego. Fundamentem badania jest więc ustalona chronologia znalezisk. Zespół kulturowy jest zespołem jednoczesnych zabytków, to znaczy należących do jednego okresu. Bez ustalonej chronologii wszelkie rozumowania etnologiczne i wszelkie wyodrębnianie zespołów kulturowych jest bezprzedmiotowe. Wykopaliska odsłaniają nam kulturę materialną. Całokształt tej kultury musi się złożyć na pojęcie zespołu kulturowego. Zespół ten charakteryzują groby, osady, znaleziska luźne, skarby, sposób życia, wreszcie cały zespół narzędzi i wyrobów, jaki się nam dochował. Znaleziskami zamkniętymi są groby i skarby. Osady charakteru znalezisk zamkniętych nie posiadają i tylko z zastrzeżeniami mogą służyć dla określenia zespołu kulturowego. Niemniej dobrze zbadane, nowoczesnymi metodami, osady mogą odsłonić pozostałości wprawdzie

¹⁾ Por. Kostrzewski: Wielkopolska w czasach przedhistorycznych. Wyd. 2, 1921.

zawsze niejednoczesne, lecz mimo to należące do jednego tylko okresu, nie zamieszane z innemi okresami i te mogą służyć za podstawę dla naszych rozważań. Osady obok wyrobów użytkowych odsłaniają nam nadto sposób życia badanego ludu, typ domu mieszkalnego oraz warunki fizjograficzne, w których zakładano osady. Zwykle powiązanie tych wszystkich różnorodnych rodzajów znalezisk w jeden zespół, który charakteryzuje całość kształtu kultury nie następuje większych trudności, dzięki powtarzającym się typom wyrobów w grobach, osadach, skarbach i znaleziskach luźnych. Często jednak odczuwamy przy określaniu zespołu kulturowego dotkliwą lukę wynikłą z niedostatecznych badań, tak np. dla znanych nam osad nie umiemy wskazać grobów, lub naodwrot dla znanych grobów brak nam osad. Może wreszcie zajść wypadek błędu, że nienależące do siebie zabytki połączymy razem, a więc groby jednej kultury połączymy w jeden zespół z osadami innej, lub dwie różne grupy kulturowe złączymy razem. Błędy te jednak możemy łatwo rozpoznać posługując się mapą. Dobrze określony zespół kulturowy obejmować musi zwarte terytorjum. Zasięg grobów pokrywać się musi z zasięgiem osad i naodwrot, a w dobrze zamkniętym zespole kulturowym zabytki zamknięte powtarzać będą taki sam zespół form. Gdy prowizorycznie wyróżniony zespół wykaże na pewnej części swego obszaru formy nieznane na pozostałej jego części, mamy podstawę do wyróżniania odrębnych grup kulturalnych.

Przykładem błędnie zamkniętego zespołu kulturowego może być hipoteza prof. Antoniewicza¹⁾ o przynależności osad z kulturą małopolską²⁾ do grobów z kulturą ceramiki sznurowej typu złockiego.

¹⁾ Wł. Antoniewicz: Eneolityczne groby szkieletowe we wsi Złota w pow. sandomierskim. Wiad. Archeol., IX, 1925; tenże: Eneolityczne groby szkieletowe i ziemianki mieszkalne w Nowym Darominie pow. sandomierski. Niederluf Sbornik, str. 243—274 (1925).

²⁾ Prof. Antoniewicz w miejsce mego określenia: kultura małopolska używa terminu: kultura nordyjska. Uważam to za niewłaściwe. Kultura nordyjska (Die Nordische Kultur, Das Nordische Kulturgebiet) posiada inne, o wiele obszerniejsze znaczenie. Do tego okręgu kulturalnego należą bardzo różne kultury i grupy kulturalne. Kultura nordyjska w Polsce jest również reprezentowana przez różne, samodzielnie rozwijające się kultury — megalityczną,

Celem stwierdzenia błędności tej hipotezy wystarczy rzucić znaleziska ceramiki sznurowej typu złockiego i znaleziska kultury małopolskiej na mapę. (Por. Kozłowski: Młodsza epoka kamienna, 1924, mapa I, II i III). Z map tych okazuje się, że kultura małopolska występuje wyłącznie na loessach. Z wydm znany jeden fragment naczynia workowego z Janiny pow. stopnicki. Ceramika zaś złocka zajmuje wprawdzie również obszar loessów sandomierskich, występuje jednak na znacznym stosunkowo obszarze wydmowym, z którego brak znalezisk kultury małopolskiej. To rozejście się na mapie osad i grobów rzekomo tej samej kultury uwidacznia najlepiej błąd, a tem samem zmusza do odrzucenia wyciągniętych z tej hipotezy dalszych wniosków zwłaszcza chronologicznych. Kultura małopolska jest, jak to wykazałem, rezultatem skrzyżowania wpływów morawskich i śląskich z rodzimą kulturą ceramiki promienistej. Na Morawach i na Śląsku kultura ta jest starszą od sznurowej, co stwierdzonem zostało stratygraficznie. W Polsce w znaleziskach z a m k n i ę t y c h obie te kultury nigdy nie występują razem. Każda posiada odrębny tryb życia. Kultura małopolska jest osiadłą i rolniczą, nie zna o ile sądzić można, łuku i konia. Kultura ceramiki sznurowej jest koczowniczo-pasterską, zna łuk i konia.

To przeciwstawienie się kulturalne znajduje swój wyraz na mapie. Jeszcze jaskrawiej różnica ta wystąpi, gdy zestawimy zasięg grupy ceramiki sznurowej złockiej, miechowskiej, maszwickiej i turyńskiej z zasięgiem grup kulturowych, stojących w związku z naszą grupą kultury małopolskiej.

Proste rozumowanie, wychodzące z założenia, że człowiek niezależnie od czasu i charakteru kultury grzebał swych zmar-

---

wielkopolską i t. d. Kultura małopolska nawet w zestawieniu z grupami śląską i morawską, obu należącymi do kultury nordyjskiej, reprezentuje szereg cech odrębnych. Odrębność tej grupy winna być podkreślona w terminie i z tej przyczyny wprowadziłem też termin: kultura małopolska. Prof. Antoniewicz w kilku wypadkach poczynił analogiczne zataczenia istotnych bardzo różnic lokalnych np. nie podtrzymał mego wyróżnienia dwóch grup ceramiki sznurowej na wyżynie małopolskiej: miechowskiej i złockiej, mimo że różnice między temi dwoma grupami są bardzo widoczne i jasno przeze mnie uwi-
docznione.

łych w niewielkim oddaleniu od osad i że jest wykluczonem, aby osady występowały na innym geograficznie obszarze jak groby, pozwala wykazać obiektywnie błąd rozumowania i jest świadectwem, że metoda kartograficzna w prehistorji jest narzędziem obiektywnej kontroli wniosków i wysuwanych hipotez.

Analogiczny błąd do błędu prof. Antoniewicza popełnił Reinerth¹⁾. Wysunął on hipotezę, że osady typu „Aichbühl“ są osadami kultury ceramiki sznurowej. Błąd ten możemy stwierdzić na mapie Reinertha (tab. XXXV). Osady typu „Aichbühl“ występują prawie wyłącznie w porzeczu Dunaju, groby zaś z ceramiką sznurową znów prawie wyłącznie w porzeczu Renu, ten fakt najwymowniej stwierdza bezzasadność wysuniętej przez Reinertha hipotezy.

Metoda kartograficzna pozwala nam, jak to z powyższych przykładów widzimy, nie tylko przedstawić zasięg pewnych zespołów kulturowych, lecz jest również kontrolą dla popełnionych błędów, w razie fałszywego powiązania ze sobą różnych rodzajów znalezisk. W wypadkach tak prostych, jak wyżej podane dwa przykłady, dalsze precyzowanie metody jest zbyteczne. W wypadkach bardziej skomplikowanych, gdzie powiązanie ze sobą znalezisk w jeden zespół przy powyżej podanej metodzie budzi wątpliwości, należy zastosować metodę bardziej precyzyjną. Wykreślamy wówczas mapy dla wszystkich rodzajów zabytków i typów, wchodzących w rachubę, a następnie metodą diagnozy różniczkowej, podaną przez prof. Czekanowskiego²⁾ i zastosowaną przezeń do etnologji, badamy stopień różnicy, zachodzący pomiędzy zasięgami, jakie poszczególne rodzaje zabytków między sobą wykazują. Metoda ta ma tę zaletę, że jest ściśle obiektywną i mechanicznie porządkuje zjawiska.

Powyżej omówiona metoda pozwala nam wyodrębnić na podstawie rozporządalnych znalezisk zespoły kulturalne. Po wykonaniu tej pracy przejść możemy do następnego zadania, do syntezy kartograficznej.

¹⁾ H. Reinerth: Chronologie der jüngeren Steinzeit im Süddeutschland, 1924.

²⁾ Jan Czekanowski: Objektive Kriterien in der Ethnologie. Korrespondenz-Blatt für Antr. Ethn. u. Urgesch. 1911..

Synteza kartograficzna.

Dotychczasowe badania szły najczęściej jedynie w kierunku badania pewnych tylko kultur, które opracowywano monograficznie. Możemy jednak iść o krok dalej i poznać rozmieszczenie różnych współcześnie istniejących kultur na danym obszarze. Dla tego rodzaju badań nie wystarcza obszar jednej prowincji, np. Wielkopolski lub Małopolski. Musimy brać pod rozwagę większe jednostki geograficzne, jak kraje skandynawskie, Niemcy, Polska, półwysep Bałkański i t. d. Na takich bowiem dopiero obszarach stosunek wzajemny poszczególnych, współczesnych sobie kultur może wystąpić wyraźnie. Synteza kartograficzna zakłada, że poszczególne zespoły kulturowe zostały wyodrębnione i skartowane, a ich współczesność udowodnioną. Przy tych dopiero warunkach mamy prawo wykreślić mapę, przedstawiającą zasięgi różnych współcześnie współżyjących kultur. Mapa taka obok wzajemnego stosunku kultur, odsłania nam zachodzenie jednego okręgu na drugi, to jest zazębianie się jednego okręgu z drugim, oraz pustki graniczne, oddzielające jeden okręg kulturalny od drugiego. Jest znanym z etnologii faktem, że poszczególne ludy pierwotne oddzielone są od siebie obszarami bardzo słabo, lub wcale niezaludnionymi. Poszczególne okręgi, gdy badania są dość daleko posunięte, przedstawiają zazwyczaj jeden lub kilka ośrodków gęściej zaludnionych i obszary rzadziej lub wcale niezamieszkane. Posiadając takie skupienia, możemy teraz sądzić o centrach ekspansji i rozumiemy, dlaczego pewne obszary wykazują dla niektórych okresów tak zastanawiającą często pustkę w zaludnieniu. Niejednokrotnie mapa tego rodzaju pustkę objaśnia nam w sposób naturalny, stwierdzając, że brak zabytków na pewnym obszarze jest spowodowany tem, że w danym czasie obszar ten był obszarem granicznym dwóch różnych ludów.

O ile rozporządzamy dużą ilością znalezisk systematycznie poznanych i jednolicie przeprowadzonych badaniami na całym obszarze, to wówczas synteza kartograficzna wykonana dobrą metodą jest pracą mechaniczną. Gdy jednak badania są ułamkowe, jedne tereny lepiej, inne gorzej zbadane, a jeszcze inne prawie nietknięte, jak np. w Polsce, gdzie owa nierównomierność badań bardzo ostro występuje, wówczas do syntezy kartograficznej, jaką np. przeprowadziłem dla naszego neolitu, należy

jeszcze sąd syntetyczny a priori. Sąd ten musi być stosowany w tem wyższym stopniu, im niekompletniejszym rozporządzamy materiałem. Sądem tym wypełniamy luki, wynikłe z materiału i dajemy obraz pełny w miejsce luźnego zbioru niezwiązanych ze sobą faktów. Każdy sąd syntetyczny musi w większym lub mniejszym stopniu posiadać cechy sądu syntetycznego a priori. Tkwi w takim sądzie zarodek możliwego błędu, jest on jednak kanwą dla dalszej pracy, która potwierdza, zaprzecza, lub uzupełnia w szczegółach daną syntezę. Jako przeciwstawienie mojej mapy neolitycznej uważać można mapę prof. Kostrzewskiego znalezisk II i III okresu brązu, która jest zbiorem punktów nie związanych żadnym sądem syntetycznym, a tem samem reprezentuje tylko zbiór materiału, który dopiero należy kartograficznie przepracować. Synteza kartograficzna jest podstawą dla wniosków etnologicznych.

Kartograficzne ujęcie nawarstwień etnicznych.

Szczegółowo przeprowadzony podział chronologiczny za- bytków oraz synteza kartograficzna każdego z okresów badanej epoki daje w rezultacie mapy, przedstawiające zasięg kultur w kolejno po sobie następujących okresach. Zjawiska prehistoryczne dokonywują się w czasie i przestrzeni. Są więc zjawiskami czasowo-przestrzennymi i muszą być badane w zależności od czasu i przestrzeni. Chronologia daje nam podział w zależności od rzędnej czasu, mapa daje obraz w przestrzeni. Pozostaje nam teraz odczytać ruch dokonywujący się na skutek zmian w czasie i przestrzeni. Przez odczytanie zmian, jakie w zasięgach różnych kultur w kolejno następujących okresach na mapach naszych się uwidoczniają, otrzymujemy świadectwo nawarstwień etnicznych. Do analizy kartograficznej dołączyć się musi poznanie tych wpływów, jakie złożyły się na wytworzenie danych kultur. Analiza ta, odsłaniając nam genezę badanego zespołu, uwidocznia jednocześnie kierunek działających wpływów. Kierunek ten możemy zaznaczyć strzałką na mapie. Strzałka uwidocznia jednocześnie różnice chronologiczne między znaleziskami należącymi do jednej grupy. Każdy zespół kulturalny może być albo rezultatem rozwoju form okresu ubiegłego, albo rezultatem krzyżówki

dwóch lub kilku zespołów kulturowych. W stosunku do badanego obszaru może być albo rodzimym, albo jest nawarstwieniem etnicznym. Posiadając mapy, przedstawiające syntezę kartograficzną rozległych obszarów możemy teraz łatwo odczytać, czy dana kultura na danym terenie jest rodzimą, czy reprezentuje nawarstwienie etniczne. Uwidocznia to mapa danej kultury. Dla przykładu powołam się na mapy kultury łużyckiej wykreślone przezemnie¹⁾. Wykazują one w rzeczywisty sposób kierunki ekspansji ludności łużyckiej w różnych okresach, oraz przesuwanie się względem siebie poszczególnych grup tej kultury. Z map tych odczytać możemy obszary, na które kultura łużycka wchodzi w pewnych okresach, jako etniczne nawarstwienie, obszary, które opuszcza, oraz obszary, na których dokonywa się powolny ewolucyjny rozwój kultury łużyckiej od jednego do drugiego okresu, nie zamącony ruchami etnicznymi. Przy nawarstwieniu etnicznym dawna ludność może być przez przybyszów wypartą całkowicie, częściowo, lub może pozostać na miejscu jako warstwa podbita. Dobrze narysowana mapa i dokładna analiza zespołu kulturowego, oparta na wynikach uzyskanych z analizy mapy, musi dać nam na powyższe pytania wyczerpującą i niedwuznaczną odpowiedź. Gdy z pewnego obszaru dawna ludność wskutek inwazji obcej została wypartą, to wówczas mapa winna nam wskazać kierunek, w którym wyparta ludność się udała. Jednocześnie na danym obszarze w nowej kulturze nie znajdziemy żadnych śladów kultury ubiegłego okresu. Wypadek ten jednak zachodzi rzadko. Zwykle ludność dawna tylko częściowo zostaje wypartą. Wówczas mapa tak samo jak w wypadku poprzednim wskaże nam kierunek emigracji. Reszta zaś ludności pozostała na miejscu wyciska w silniejszym lub słabszym stopniu wpływ na kulturę przybyszów. Jako przykłady tego wypadku mogę podać z Polski emigrację w neolicie kultury małopolskiej na wschód pod naporem kultury ceramiki sznurowej. Emigrację tą uchwycić możemy w znaleziskach kultury małopolskiej na wschód od Wisły, a w tej liczbie w grupie nałęczowskiej chronologicznie młodszej od grupy małopolskiej. W grupie tej bowiem w znaleziskach zamkniętych stwierdzamy formy kultury małopolskiej obok form kultury grobów skrzyn-

¹⁾ Kwartalnik historyczny 1926.

kowych megalitycznych. Jednocześnie jednak przeżytki kultury małopolskiej odnajdujemy w kulturze ceramiki sznurowej typu złockiego, co stwierdza, że część ludności z kulturą małopolską pozostała na miejscu i została wchłonięta przez przybyszów. Innym przykładem jest inwazja grobów skrzynkowych epoki wczesnego żelaza na Pomorze i do północnej Wielkopolski. Inwazja ta jest powodem emigracji znacznej części ludności łużyckiej na południowy wschód, czego dowodem są znaleziska łużyckie tego czasu w porzeczu Bugu. Część jednak ludności pozostała na miejscu i ona to jest ważnym czynnikiem oddziałującym na kształtowanie się kultury grobów skrzynkowych.

W trzecim wypadku, gdy dawna ludność nie została wypartą, emigracji oczywiście stwierdzić nie możemy, a jedynie oczekiwać możemy dwóch możliwych wypadków wzajemnego ustosunkowania się starej ludności do przybyszów: 1) następuje skrzyżowanie się obu ludów i powstaje zespół mieszany, 2) następuje nawarstwienie jednego ludu na drugi, jako dwóch warstw społecznych górnej i dolnej.

Ponieważ inwazja tylko wyjątkowo jest przyczyną całkowitego wyparcia dawnego ludu, a stąd w nowej kulturze prawie zawsze znajdziemy przeżytki ubiegłego okresu, reprezentowanego przez dawną ludność, dlatego zwolennicy tezy ewolucyjnej zawsze prawie znaleźć mogą dowody, potwierdzające ich tezę ciągłości rozwoju.

Stosowanie metody etnologicznej w prehistorji doprowadzić nas nieraz musi do rewizji pewnych oznaczeń chronologicznych, oraz tłumaczy pewne sprzeczności pozorne, które się pojawiają, jeżeli operujemy jedynie chronologją, zbudowaną na typologii bez uwzględnienia ruchów etnicznych. Oznaczenia bowiem chronologiczne, służące dla jednego obszaru, nie zawsze muszą obowiązywać dla innego obszaru. Jako przykład przytoczę czasy o kołnierzu lejowatym kultury małopolskiej, które na loessach miechowskich i sandomierskich występują w III okresie neolitu, a wędrówkę swą ku wschodowi odbywają pod naciskiem ludności ceramiki sznurowej i w Lubelszczyźnie, oraz na Wołyniu (Równie) należą już do IV okresu neolitu. Liczyć się też musimy z faktem, że na pewnych obszarach dawna ludność może bez zmian większych przetrwać przez długie wieki. Przykładem takiego przeżywania się dawnej ludności jest np. prze-

trwanie w Czechach kultury unietyckiej aż do środkowej epoki brązu. Z takim przeżywaniem się jako regułą liczyć się musimy odnośnie do każdej niemal kultury. Nowe nawarstwienie nigdy nie usuwa dawnej ludności doszczętnie, a na obszarach, do których nowe prądy etniczne czy kulturalne docierały słabo, lub ze znacznem opóźnieniem, liczyć się zawsze musimy z przetrwaniem dawnej kultury w okresie, gdy powszechnie panować zaczęły już nowe ludy, lub nowa kultura. Liczne przykłady takich reliktów znamy ze współczesnej etnografii. Dokładne też poznanie ruchów etnicznych ułatwia nam wyodrębnienie i rozpoznanie takich reliktów minionych okresów. Dopiero wprowadzenie tych poprawek powoduje, że odtwarzany obraz czasów zamierzchłych upodobni się do obrazu, jaki osiągamy, badając współczesne zjawiska etnologiczne i uczyni z prehistorji etnologję prehistoryczną.

Cykle kulturowe.

Ujęcie czasów przedhistorycznych pod kątem widzenia współcześnie istniejących różnic, a nie powolnej zmienności form prowadzić nas musi do nowych wyników. Założenie martwoty formy w przeciwieństwie do jej zmienności, które wysuwają na plan pierwszy ewolucjoniści, jest źródłem dwóch różnych światopoglądów społecznych, przebijających się bardzo dobitnie w życiu współczesnem. Te dwa różne założenia w efekcie praktycznym dają dwa różne światopoglądy konserwatywny i radykalno liberalny. Konflikt tych dwóch światopoglądów praktycznych ma swe teoretyczne uzasadnienie w nauce i spór tych dwóch sposobów ujmowania zjawisk stwierdzić możemy dziś we wszystkich naukach społecznych. Jako reprezentant jednej z nauk socjologicznych dałem szereg metodologicznych uwag w artykułach: „Problem etniczny w prehistorji“ (Lud XXI) i „Problem rozwoju formy w prehistorji“ (Lud XXIV). W obecnym artykule dałem dalsze uzasadnienie sposobu ujmowania zjawisk przy założeniu trwałości formy. Pozostaje mi jeszcze zastanowić się nad mechanizmem rozwoju przy zachowaniu tej zasady. Teza ewolucjonistyczna, wychodząc z założenia zmienności form, tego zagadnienia nie zna. Pojawia się ono, gdy staniemy na stanowisku martwoty i trwałości formy. Przy rozważaniu nad zmiennością

formy wskazałem na stosunek treści do formy i wykazałem, że gdy treść odpowiadająca danej formie zmianom nie ulega, forma ulega przekształceniom tylko w zakresie własnych momentów formalnych i że rozwój ten łączy się w cykl rozwojowy, który określić możemy jako cykl rozwojowy elementów formalnych. Rozpatrzmy z kolei, jak przedstawia się rozwój całego zespołu kulturowego. Gdy zasięgi badanej kultury przedstawimy na mapach przez szereg po sobie następujących okresów, to wówczas prócz obszarów, na których dana kultura jest nawarstwieniem etnicznym, możemy jeszcze wyróżnić obszary, gdzie rozwój danej kultury dokonywa się nieprzerwanie niezamącony ruchami etnicznymi przez szereg kolejnych okresów. Jako ilustracja mogą służyć moje mapy kultury łużyckiej. Wynika z nich, że na pewnych terenach rozwój kultury łużyckiej przechodził niezamącony inwazjami etnicznymi poprzez cały czas jej trwania. Oczywiście dla rozważań nad mechanizmem rozwoju niezamąconego nawarstwieniami tylko takie kartograficznie wykazane obszary mogą być punktem wyjścia. Te tereny pozwalają nam rozpoznać cykle rozwojowe poszczególnych kultur. Cykl taki wykazuje podobnie jak każda forma indywidualnie rozwój elementów formalnych w zakresie form cechujących dany zespół, wzbogacony jedynie i skomplikowany przez pożyczki obce, wynikłe ze stosunków handlowych i sąsiedzkiego oddziaływania kulturalnego obszarów ościennych. Taki inwazją obcą niezamącony rozwój, trwający dłużej lub krócej, nazywamy cyklem kulturalnym. Gdy obca inwazja z ludnością miejscową wytworzy kulturę mieszaną, ten nowy mieszaniec rozwijać się zaczyna jako nowy cykl kulturowy, tak długo, aż nie zostanie znowu przerwany przez nowe nawarstwienie, a nowy mieszaniec nie rozpocznie nowego cyklu.

Rzeczony cykl kulturowy to rozwój form w zakresie ich elementów formalnych wzbogacony wpływami kulturalnymi i stosunkami handlowymi. Tak samo jak każda forma indywidualnie, gdy treść zmianie nie ulega, przechodzi przez cykl rozwoju elementów formalnych, nowa zaś forma jest następstwem pożyczki, względnie krzyżówki, wyjątkowo wynalazku, tak samo zespół form tworzących kulturę, niezamącony inwazją obcą, tworzy cykl rozwojowy. Przy inwazji albo nowem nawarstwieniu etnicznym

powstaje nowy zespół mieszany, rozpoczynający nowy cykl rozwojowy. Takie cykle rozwojowe wykazać naprzykład możemy w kształtowaniu się kultury łużyckiej¹⁾.

Prace prehistoryczne, o ile chcą wyjść poza ramy opisu i nie chcą być jedynie odbiciem wiary w tezę ewolucyjną, lecz chcą pozostać w zgodzie z faktami, muszą posługiwać się metodami kartograficznymi. Położyć muszą nacisk na współcześnie istniejące różnice i badać te różnice kartograficznie. Metoda kartograficzna jest jednocześnie obiektywnym sprawdzianem naszych rozumowań, umożliwia syntezę naukową i przekształca prehistorję w naukę ścisłą z możliwością obiektywnego sprawdzania sądów.

Lwów, czerwiec 1926.

R É S U M É.

L'auteur indique les buts et les méthodes de l'école évolutionniste dans la préhistoire et lui oppose les principes de l'école ethnologique, en indiquant la méthode cartographique qui présente les espaces de civilisation. Actuellement, à l'ancien système qui consistait à considérer le matériel comme une résultante du développement évolutif, on oppose l'étude des mouvements ethniques et des couches ethniques. La méthode cartographique est en même temps un moyen de contrôler les conclusions ethnologiques et elle fournit la possibilité de contrôler les groupements des ensembles de civilisations. En ayant une chronologie établie et des ensembles de civilisations, nous pouvons passer à la synthèse cartographique en traçant les espaces de civilisations existant simultanément les unes après les autres et par ce moyen on arrive à indiquer leurs relations réciproques et les rapports démographiques dans les espaces respectifs. Au moyen des cartes représentant la portée des civilisations dans leurs périodes successives, nous pouvons déchiffrer: les mouvements ethniques et différencier les civilisations indigènes des invasions ethniques, enfin, distinguer non seulement les processus d'immigration mais aussi les émigrations partant du territoire étudié. Nous arrivons, par cette voie à la connaissance des civilisations mixtes. Cette méthode

¹⁾ Kozłowski L.: Kultura łużycka a problem pochodzenia Słowian. IV Zjazd historyków w Poznaniu 1925.

nous conduit enfin à la connaissance de ce qui nous est parvenu de la civilisation des anciens peuples sur les terrains déjà conquis par les apports subséquents, ainsi qu'à la connaissance des territoires où les anciennes civilisations ont duré plus longtemps que dans les pays limitrophes. L'analyse des cartes représentant la portée des civilisations dans les périodes successives, nous permet enfin d'indiquer les territoires sur lesquels le développement de la civilisation d'un peuple donné s'est accompli sans être influencé, durant des périodes successives, par la moindre infiltration étrangère. Nous arrivons ainsi à particulariser les cycles de civilisation. La méthode cartographique nous donne la possibilité de vérifier objectivement les jugements et, par cela même, elle fait de la préhistoire une science exacte.

MATERJAŁY I NOTATKI ETNOGRAFICZNE.

Słownik nazw i przezwisk ruskich grup plemiennych i lokalnych.

Aboki — nazwa wieśniaków z Butyn, nadawana im przez mieszczan z Uhnova. Nazwa powstała stąd, że mówią „abó“ zamiast ogólnie w tej miejscowości używanego „a ja!“ (Збip. фiл. Секц. XV 1).

Arcuhan — jest to nazwa zniekształcona, powstała z dawniejszej nazwy charczyz, używanej w gubernji charkowskiej, na oznaczenie grabieżców i rozbójników z Zaporoża. (Mat. wł.)

Arhoty — nazwa rybaków nad dolnym Dnieprem. (Mat. wł.).

Babiji — nazwa mieszkańców wsi Koziwka, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Babiwszczany — nazwa mieszkańców Mikuliniec. (Mat. wł.).

Bajbaky — przezwisko używane na Ukrainie, a nadawane ludziom leniwym. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Bakaji — przezwisko nadawane mieszkańcom wsi Bryńce zagórne przez mieszkańców wsi Bryńce cerkiewne (pow. Bóbrka). (Mat. wł.).

Baraby — przezwisko, używane na Huculszczyźnie na określenie robotników Mazurów, zajętych przy budowie toru kolejowego. (Mat. wł.).

Baranczuky — przezwisko nadawano na Ukrainie ludziom głupim. (Ястр., Мал. прозв., 16).

Barany — nazwa Hucułów bukowińskich, nadawana im przez Hucułów galicyjskich, a to z tego powodu, że tam księża i niektórzy chłopci noszą brody. Baranami przezywają także Mołdawjan z gub. chersońskiej. (Szuch., Huc. I, 89).

Baszuky — przezwisko mieszkańców Oleksieniec, pow. Wiszniowiec, nadawane im przez okolicznych wieśniaków. (Mat. wł.).

Batiuky — nazwa większej grupy ludności, zamieszkującej obszar — na północ od terytorjum Łemków. Nazwa powstała od używania tam prawie wyłącznie słowa: „bat’ko“. (Збір. філ. Секц. XV, 1).

Bąki — jest to przezwisko mieszkańców wsi Gaje koło Tarnopola. (Mat. wł.).

Bełżanie — nazwa ludności, mieszkającej w zachodniej połaci powiatu sokalskiego po prawym brzegu Bugu aż do doliny Sołokiji wyłącznie. (Sokalski, Pow. sokal. 50).

Bemky — nazwa mieszkańców niektórych wsi położonych na północ od obszaru zamieszkałego przez Łemków. Nazwa powstała stąd, że mówią oni „bem“ zamiast ogólnie w dawnej Galicji używanego „budem, budemo“. (Збір. філ. Секц. XV, 1).

Berwinkowcy — nazwa mieszkańców wsi Berwinkowej na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Beztołkowi — przezwisko mieszkańców przedmieścia Jelisawetgrada. (Ястр., Малор. прозв., 17).

Bidnaky — nazwa używana na Huculszczyźnie na oznaczenie biednych gospodarzy. (Матер. до укр. рус. етнол. XV).

Bidnia — to samo, co poprzednio.

Bieloryżce — są to sekciarze prawosławni, chodzący w białym ubraniu. (Bystroń, Nazwy i przezw. 116).

Bilaky — przezwisko mieszkańców wsi Pyłypcze, pow. Borszczów. (Mat. wł.).

Biłoberezczeni — nazwa mieszkańców wsi Biłobereżce na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Blachy — przezwisko mieszkańców środkowego obszaru Rusi podkarpackiej. Powstało stąd, że palą oni z takich „pip“ (fajek), które do połowy są owite blachą. (Етнорп. Збір. II, 1).

Błochy — jest to przezwisko, używane na Ukrainie na oznaczenie ludzi prędkich. (Ястр., Малор. прозв., 17).

Bobyl — nazwa używana dawniej na Ukrainie na oznaczenie wieśniaków, nie posiadających roli. (Mat. wł.).

Bodnarczany — przezwisko mieszkańców wsi Kozówka, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Bohatyri — nazwa mieszkańców pewnej dzielnicy w mieście Aleksandrii. Pochodzi od nazwiska rodowego. (Ястр., Малор. прозв., 15).

Bojary — nazwa ludności, mieszkającej w okolicy Międzyrzeczka podlaskiego. (Bystroń, Nazwy i przezw. 96).

Bojki — nazwa mieszkańców zajmujących część obszaru karpackiego, powstała od używanej przez nich partykuły „boje”. (Запис. Найк. Т-а ім. Шевч. XLII, 8). Bojkami przezywają także mieszkańców wsi Kozyna, pow. Skalat. (Mat. wł.).

Bołesznyky — przezwisko mieszkańców miasteczka Wybranówka, nadawane im przez mieszkańców wsi Bryńce cerkiewne; powstało stąd, że jedzą oni bułki. (Mat. wł.).

Borsuky — przezwisko mieszkańców wsi Borusów, pow. Bóbrka, nadawane im przez mieszkańców wsi Brysice cerkiewne. (Mat. wł.).

Bosiacy — nazwa bezdomnych włóczęgów rosyjskich, a także ruskich nad Dnieprem. (Mat. wł.).

Brechuny — przezwisko używane na Ukrainie, na określenie ludzi stale kłamiących. (Ястр., Малоп. прозв., 16).

Brodiahy — przezwisko używane na Ukrainie na określenie ludzi, nie mających stałego zajęcia. (Mat. wł.).

Bruskieny — nazwa mieszkańców Brustur na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Bucy kamienieckie — przezwisko używane w gubernji chersońskiej na określenie wychodźców z gub. Kamieniec podol. (Ястр., Малоп. прозв., 16).

Bukowińcy — mieszkańcy Bukowiny. (Mat. wł.).

Bułasy — nazwa niektórych mieszkańców na obszarze Dołów. (Збір. філ. Секц. XV, 1).

Burlaki — nazwa używana na Ukrainie na określenie ludzi bezdomnych, zajmujących się chwilowo do wszelkiej roboty. (Mat. wł.).

Bużanie — nazwa mieszkańców wsi: Baranich Peretok, Byszowa, Ilkowic, Skomoroch, Poturzycy, Konotop, Cieląża i Tarkowa w pow. sokalskim. (Sokalski, Pow. sokalski, 50).

Byczkołupnyky — nazwa mieszkańców wsi Żiebów na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Byłaky — mieszkańcy w okolicach Przemyśla i Jarosławia. (Зап. Найк. Т-а ім. Шевч. XXXV, 1).

Cehlarnyky — przezwisko mieszkańców wsi Dowżanka pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Chachoł — przezwisko nadawane Ukraińcom przez Rosjan (Mat. wł.).

Chamy — przezwisko mieszkańców wsi Ihrowycia pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Charczyzy — nazwa na określenie w gub. charkowskiej grabieżców i rozbójników. (Сумцовъ, Культурный пережив. 38).

Cheruwymy — przezwisko mieszkańców wsi Toki pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Chłystuny — nazwa sekty religijnej w okolicach Staroszczerbynówki na Czarnomorskich stepach. (Етногр. Збір. II, 4 i 5).

Chochłatczyna — przezwisko pewnej wsi w gub. chersońskiej. (Ястребовъ, Малор. прозв. 17).

Chodaki — Przezwisko grupy lokalnej polskiej, występuje jednak w analogicznej formie na pograniczu rus. na oznaczenie ludności, chodzącej w postołach. (Bystroń, Nazwy i przezwiska 119).

Chomutecki honczari — nazwa mieszkańców miasteczka Chomutci na Ukrainie — powstała stąd, że kwitnie tam przemysł garncarski. (Київська Старына XIII, 1885).

Choptiaky — jest to przezwisko mieszkańców wsi Dowżanka pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Chreplaky — przezwisko mieszkańców wsi Zelenycia, pow. Nadwórna. (Mat. wł.).

Chutorjanie — mieszkańcy chutorów na Ukrainie; jest to również nazwa mieszkańców wsi Wysypiwci, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Cotaky — nazwa Słowiaków, powstała od używanej przez nich partykuły co. (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч. XXXV do XXXVI, 12).

Curkały — przezwisko mieszkańców wsi Hołe i Seńkowice, którzy mówią c zamiast cz, s zamiast sz, z zamiast ż, sc — zamiast szcz. (Збір. філ. Секц. XV 1 ns.).

Cybuliennyky — przezwisko mieszkańców Kut na Huculszczyźnie, które pochodzi stąd, że handlują cebulą. (Szuch. Huc. I, 89).

Cyganie — przezwisko Mołdawjan w gub. chersońskiej. (Ястр. Малор. прозв. 16).

Czadb — nazwa używana w dawnych czasach na terytorjum Rusi Czerwonej na określenie niższych warstw społecznych. (Ciszewski, Prace etnol. I, 71).

Czapaji — nazwa niektórych mieszkańców na obszarze Dołów. (Збip. фiл. Церк. XV, 1 ns.).

Czarny — przezwisko używane we wschodniej Galicji na określenie Rusina wogóle. (Bystroń, Nazwy i przew. 129).

Czarne Kłobuki — dawna nazwa, używana na Rusi na oznaczenie koczowniczych plemion turskich. (Bystroń, Nazwy i przezwiska, 116).

Czasowennyje — nazwa pewnej sekty religijnej na Ukrainie. (Ястр. Малор. прозв., 16).

Czeladź — nazwa używana w dawnych czasach na terytorjum Rusi Czerwonej na określenie niższych warstw społecznych. (Ciszewski, Prace etnol. I, 71).

Czerepińky — przezwisko nadawane mieszkańcom wsi Czerepiń, pow. Lwów. (Mat. wł.).

Czereplaky — przezwisko mieszkańców wsi Iwanków, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Czerńce — nazwa zakonników prawosławnych. (Bystroń, Nazwy i przew., 116).

Czerniwczany — przezwisko mieszkańców wsi Żelenycia, pow. Nadwórna. (Mat. wł.).

Czubaryki — *Czuby* — jest to przezwisko nadawane Rusinom; powstało wskutek noszenia przez nich długich włosów. (Bystroń, Nazwy i przew., 126).

Czuchonice — jest to nazwa mieszkańców powiatu jasielskiego, powstała od kusego stroju, który oni noszą. (Bystroń, Nazwy i przew., 117).

Czumaky — dawna nazwa kupców na Ukrainie, którzy wozili na Krym pszenicę, a stamtąd przywozili rybę i sól. (Mat. własne).

Czyżynczuky — jest to przezwisko nadawane mieszkańcom wsi Czyżycze przez mieszkańców wsi Bryńce Cerkiewne, pow. Bóbrka. (Mat. wł.).

Dechtiari — przezwisko wzgardliwe na mieszkańców Mostów Wielkich. Wyrabiają oni maź do smarowania wozów. (Mat. wł.).

Dochtiari — nazwa występująca na Ukrainie — na określenie wieśniaków-Ukraińców. (Mat. wł.).

Dolan — jest to nazwa mieszkańca dolin wogóle. (Bystroń, Nazwy i przew., 96).

Dolanin = Dolan.

Dolińcy — nazwa mieszkańców Krasnego Łęku koło Żabiego, nadawana im. przez Huculów. (Bystroń, Nazwy i przezwiska, 96).

Doliszniaki — nazwa mieszkańców południowego obszaru Rusi podkarpackiej. (Етногр. 3бipн. II, 1).

Doły — *Dołyniane* — nazwa nadawana mieszkańcom okolic Przemyśla i Jarosławia przez górali ruskich. (Зап. Найк. Т-ва ім. ШЕВЧ. XXXV, 1).

Dołynci — nazwa mieszkańców wsi Stehniwci, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Dołyniak — nazwa na określenie mieszkańca dolin. (Mat. własne).

Dowhopilci — nazwa mieszkańców Dowhopola na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Drijbaky — przezwisko mieszkańców wsi Huszczanka, pow. Podwołoczyska. (Mat. wł.).

Dukaczi — przezwisko mieszkańców przedmieścia Saliwka w mieście Głodossie. (Ястр., Малор. прозв., 17).

Duky — przezwisko mieszkańców pewnego przedmieścia w gub. chersońskiej. (Ястр., Малор. прозв., 17).

Dworaky — przezwisko mieszkańców wsi Dowżanka, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Dyczky — jest to nazwa mieszkańców środkowego obszaru Rusi Podkarpackiej; nazwa powstała stąd, że bardzo często podczas głodu odżywiają się tylko samymi gruszkami. (Етногр. 3бip. II, 1).

Dżusy — jest to przezwisko pogardliwe mieszkańców Kosmacza na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Fedoriwczany — przezwisko mieszkańców wsi Czernichowce, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Fereskulcy — nazwa mieszkańców wsi Fereskuł na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Fujara — jest to przezwisko obraźliwe, nadawane mieszkańcom Mościsk; wyrabiano tam bowiem swego czasu fujary. (Mat. własne).

Fytypowane — nazwa części ludności dawnej Bukowiny. (Нестеровский, Бесараб. Русины, 7).

Gbury — jest to przezwisko Słowiaków, nadawane im przez Rusnaków. (Зап. Hayк. Т-ва ім. Шевч. XXXV—XXXVI, 14).

Gedzi — jest to przezwisko używane na Ukrainie na określenie ludzi złych. (Ястр., Малор. прозв., 12).

Gerewjata — nazwa mieszkańców pewnej dzielnicy w Mszańcu w pow. starosamborskim. (Записки Hayк. Т-ва ім. Шевченка, LXXIX, 152).

Goj — nazwa wzgardliwa używana przez Żydów na oznaczenie chrześcijan-chłopów. (Mat. wł.).

Greki — jest to nazwa nadawana w gubernji chersońskiej Mołdawjanom. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Hadiuga — popularne przezwisko włościan ruskich — częste w okolicach Lwowa i na Podolu. (Bystroń, Nazwy i przew., 138).

Hadiuki — przezwisko używane na Ukrainie na określenie ludzi złych. (Ястр., Малор. прозв., 12).

Hajdamary — przezwisko Słowiaków, nadawane im przez Rusnaków. (Зап. Hayк. Т-ва ім. Шевч., XLV, 232).

Hajowyky — przezwisko nadawane mieszkańcom Gajów Roztockich i Zarudy, pow. Zborów, przez mieszczan założecich. (Mat. wł.).

Halkaji — przezwisko wsi Spasów i Perwjatycze w pow. sokalskim; miejscowi ludzie bowiem mówią *a* zam. *e*, *y*. (Mat. wł.).

Hałky — przezwisko mieszkańców przedmieścia Bałka w Jelisawetgradzie. (Ястр., Малор. прозв., 17).

Hałuchy — *Hałuszky* — przezwisko nadawane mieszkańcom gubernji połtawskiej przez mieszkańców gub. czernichowskiej — za ich ulubioną potrawę (hałuszki). (Mat. wł.).

Hałyczanie — nazwa mieszkańców d. Galicji, nadawana im przez ludność z nad Dniepru. (Mat. wł.).

Hapany — *Hapuny* — nazwa niektórych mieszkańców na obszarze Dołów. (Збір. філ. Секц. XV, 1 ns.),

Harkany — nazwa mieszkańców w okolicy Kusenyecz. (Збір. філ. Секц. XV, 1 ns.).

Hawryło — nazwa używana na Rusi, na oznaczenie człowieka nieokrzesanego, głupiego. (Bystroń, Nazwy i przew., 112).

Hesztaki — nazwa Poleszuków, wołających na konie heta, heszta, nadawana im przez Ukraińców. (Bystroń, Nazwy i przezwiska, 108).

Hirniaky — nazwa Łemków, nadawana im przez Zamieszkańców (Зап. наук. Т-а ім. Шевч. III, 155).

Hłuchodołyńci — przezwisko mieszkańców wsi Zarubyni, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Hłuchokinci — przezwisko mieszkańców wsi Dowżanka, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Hłytaji — jest to przezwisko nadawane na Ukrainie wieśniakom hardym i nieokrzesanym, wzbogacającym się w sposób prawny i nieprawny na koszt swoich współplemieńców. (Сумцовъ, Культурныя пережив. 38).

Hnydy — jest to przezwisko nadawane na Ukrainie ludziom o białych brwiach. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Hołowcy — nazwa mieszkańców, powstała od nazwy wsi. (Szuch., Huc. I, 89).

Hołodiany — przezwisko mieszkańców wsi Krasnosilci, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Hołopuziwi — przezwisko pewnej wsi w gub. chersońskiej. (Ястр. Малор. прозв. 17).

Hołuby — przezwisko, nadawane na Ukrainie ludziom dzikim i płochliwym. (Матеріяли до укр.-русь. етнол. XVIII, 209).

Honczari — nazwa mieszkańców wsi Wertelka, pow. Tarnopol, ponieważ zajmują się garncarstwem. (Mat. wł.).

Horbaji — przezwisko mieszkańców wsi Dowżanka, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Horbałiwczany — przezwisko mieszkańców wsi Iwanków, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Horci — nazwa ogólna, używana na określenie mieszkańców gór, osobliwie we wschodniej części Karpat. (Нестеровскій, Бесараб. Русины, 7).

Horjany — nazwa ogólna, używana na określenie mieszkańców gór. (Нестеровскій, Бесараб. Русины, 7).

Hornci — nazwa mieszkańców wsi Nowosiłci, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Horwat — przezwisko madziarskie, nadawane Rusinom spiskim. (Запис. наук. Т-а ім. Шевч. XLII, 8 ns.).

Horyniaky — przezwisko mieszkańców wsi Stehniwci, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Hremyhrim — przezwisko nadawane Hryniwcom na Hu-

culszczyźnie z tego powodu, że tam dają się słyszeć pierwsze grzmoty. (Szuch., Huc. I, 89).

Hrycie — stara polska nazwa na oznaczenie Rusinów. (Bystrzeń, Nazwy i przezw., 108).

Hryniewcy — nazwa mieszkańców, nadawana im od nazwy wsi. (Szuch., Huc. I, 89).

Huculi — ludność, zamieszkująca wschodnią część Karpat. (Нестеровский, Бесараб. Русины, 7).

Huniari — przezwisko nadawane mieszkańcom z powiatu żółkiewskiego i z Rawy Ruskiej od ubioru, który noszą. (Mat. wł.).

Indiuky — przezwisko, używane na Ukrainie, na oznaczenie ludzi pyszałkowatych i chwalaących się byle czem. (Ястр., Малор. прозв., 12).

Jadamowlane — przezwisko mieszkańców wsi Krasnosilci, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Jahogiennyky — przezwisko mieszkańców wsi Martynowa nad Dniestrem. (Janów, Gwara Moszkowiec 8).

Jaseniwcy — nazwa mieszkańców Jasieniowa na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Jasinczyky — nazwa mieszkańców wsi Zosyniec koło Turki-Stryj. (Mat. wł.).

Jordany — nazwa mieszkańców wsi Szelpaki, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Jukawci — przezwisko mieszkańców w okolicy Przemyśla i Jarosławia, którzy mówią „ju“, zamiast uże, wże, (Збірн. філ. Секц. XV, 1 ns.).

Kacaby — przezwisko nadawane mieszkańcom Halicza. (Mat. wł.).

Kacapy — przezwisko nadawane na Ukrainie Rosjanom. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Kaftaniaki — nazwa nadawana mieszkańcom podgórze karpackiego od Liska do Sanoka. (Bystrzeń, Nazwy i przezw., 119).

Kałaji — przezwisko nadawane mieszkańcom Krzyworówni na Huculszczyźnie; przezwisko pochodzi stąd, że są oni biedni. (Kołannik = biedny). (Szuch., Huc. I, 89).

Kałakut — przezwisko nadawane Rusinom unitom, a także długowłosym i brodatym popom. (Bystrzeń, Nazwy i przezw. 126).

Kałytyky — przezwisko mieszkańców wsi Siwki Naddniestrańskiej. (Janów, Gwara Moszkowiec, 8).

Kapcan — nazwa oznaczająca człowieka do niczego, biedaka, niedołęgę, podupadłego majątkowo. (Bystroń, Nazwy i przezw. 124).

Karmaszyky — nazwa rybaków w Dobrudży; nazwa pochodzi od pewnego rodzaju ryb. (Матер. до укр. етнол. I, 36).

Kartochy — nazwa wieśniaków z Butyn, nadawana im przez mieszczan z Uhnowa, wskutek tego, że używają słowa kartoch (= kartofla). (Збір. філ. Секц. XV, 1 ns.).

Kásai tótok — nazwa szaroskich i koszyckich Słowiaków, nadawana im przez Madziarów. (Зан. Hayk. T-ба ім. Шевч. XXXV—XXXVI, 12).

Katolyky — przezwisko nadawane Słowiakom przez Rusinów, (Зан. Hayk. T-ба ім. Шевч. XXXV—XXXVI, 14).

Kawuny — przezwisko mieszczan tarnopolskich. (Mat. wł.).

Kauky siwecki — przezwisko mieszkańców wsi Siwki Nadniestrzańskiej, powstałe stąd, że mówią kae, kau, zamiast: każe, każu. (Janów, Gwara Moszkowiec, 8).

Kernyczany — nazwa nadawana mieszkańcom wsi Zarubyni, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Ketlaky — jest to przezwisko ludności w okolicy Zborowa. Nazwa pochodzi od ketli (białej płótnianki), noszonej przez ludność. (Mat. wł.).

Kinczany — przezwisko mieszkańców wsi Dobromirka, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Kizia hołowka — przezwisko Sokoliwców na Huculszczyźnie, powstałe stąd, że chowają kozy. (Szuch., Huc. I, 89).

Klabusznyky — przezwisko mieszkańców Jasieniowa na Huculszczyźnie, powstałe od zakrzywionych (zakłebuszeni) lasek, które noszą. (Szuch., Huc. I, 89).

Kłynci — przezwisko mieszkańców wsi Koniuchy, pow. Brzeżany; pochodzi stąd, że noszą oni spodnie szyte w klin. (Mat. wł.).

Kołtuny — przezwisko mieszczan lwowskich, a także mieszkańców wsi Kowtuny koło Zborowa, pochodzi od długich włosów, noszonych przez tych mieszkańców. (Mat. wł.).

Kopacze — dawna nazwa mieszkańców Mikołajowa nad Dniestrem. (Зан. Hayk. T-ба ім. Шевч. XLIII, 11 Miscel.).

Korobky — przezwisko nadawane na Ukrainie ludziom głupim. (Ястр., Малор. прозв., 12).

Kotołupy — nazwa przyjęta na Chersońszczyźnie dla wysiedleńców z gub. połtawskiej, którzy kupowali i obdzierali koty. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Kocuriji — przezwisko mieszkańców przysiółka we wsi Borki Wielkie koło Tarnopola. (Mat. wł.).

Kosmaczieny — nazwa mieszkańców wsi Kosmacza na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Kostryczieny — nazwa mieszkańców z pod góry Krynty na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 87).

Kowalszczane — przezwisko mieszkańców wsi Czernichowce, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Krisaji — nazwa mieszkańców Uhnowa, Tehłowa i najbliższej okolicy. (Збір. фїл. Секц. XV, 1 ns.).

Krutyhółowci — nazwa mieszkańców wsi Mohylnycia, pow. Trembowla. (Mat. wł.).

Kryntieny — nazwa mieszkańców z pod góry Krynty na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 87).

Krywczieny — nazwa mieszkańców z pod góry Krywyci na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Kryworowci — nazwa mieszkańców Krzyworówni na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Krywulane — nazwa mieszkańców wsi Czernichowce, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Krywulaky — nazwa mieszkańców wsi Wysypiwci, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Kułaky — nazwa używana na Ukrainie na oznaczenie ludzi pyszałkowatych i zarozumiałych, którzy wzbogacili się kosztem swych współrodaków. (Сумцовъ, Культурныя пережив. 38).

Kurtaki — nazwa Rusinów w powiecie jasielskim; pochodzi od kusego stroju. (Bystroń, Nazwy i przezw., 117).

Kutczieny — nazwa mieszkańców Kut na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Kutiane — nazwa mieszkańców wsi Czernichowce, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Kyczerkowynyky — nazwa mieszkańców wsi Zosyniec koło Turki-Stryj. (Mat. wł.).

Kyszkoidy — przezwisko mieszczan tarnopolskich. (Mat. wł.).

Lach — nazwa nadawana mieszkańcom Pokucia i Galicji przez ruskich mieszkańców Bukowiny. Lachami przezywają Ru-

snacy Słowiaków. Lachami, przezywają też ludność polską w pow. sokalskim. (Нестеровский, Бесараб. Русины, 7., Зап. Hayk. T-ва ім. Шевч. XXXV—XXXVI, 14, i Mat. wł.).

Ladški ludy — nazwa Pokucian i mieszkańców Galicji, nadawana im przez Bukowińców. (Нестеровский, Бесараб. Русины, 7).

Lisnyky — nazwa wsi Rekszyn, pow. Brzeżany. (Mat. wł.).

Łapacani — przezwisko nadane Białorusinom przez Małorusinów. Nazwa pochodzi od obuwia (łapci). (Bystroń, Nazwy i przezw., 123).

Łapaji — nazwa mieszkańców Mikuliniec. (Mat. wł.).

Łemczaky — albo *Łemaky* — nazwa ludności ruskiej, zamieszkującej południowe stoki gór karpackich w Czechosłowacji. (Зап. Hayk. T-ва ім. Шевч. XL, 1 ns.).

Łemky — nazwa ludności ruskiej, mieszkającej w pow. Lisko, Sanok, Krosno, Gorlice, Grzybów, Jasień i Nowy Sącz. Nazwa pochodzi od używanej przez nich partykuły łem. (Зап. Hayk. T-ва ім. Шевч. XL, 1 ns.).

Łendjeł — madziarskie przezwisko Rusinów na Spiszu. (Зап. Hayk. T-ва ім. Шевч. XLII, 8 ns.).

Łupajszakabri' — przezwisko nadawane Stebniencom na Huculszczyźnie, wskutek tego, że rąbią oni trzaski (szakabri'). (Szuch., Huc. I., 89).

Łupiji — przezwisko mieszkańców miasteczka Witków. Ludność trudni się zabijaniem i zdzieraniem skór z koni. (Mat. wł.).

Łynci — przezwisko mieszkańców Tarhowyci w gub. chersońskiej. (Ястр., Малор. прозв., 17).

Łypowany — nazwa części ludności na obszarze dawnej Bukowiny. (Нестеровский, Бесараб. Русины, 7).

Łyszaky — nazwa ludności mieszkającej w Marmaroszu i w tych wsiach berehskich i ugoczańskich, które sąsiadują z Marmaroszem (Етногр. Збip. II, 2).

Magurieny — nazwa mieszkańców z pod góry Magury na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I., 89).

Makohonczyky — przezwisko mieszkańców wsi Krzywe, pow. Brzeżany. (Mat. wł.).

Małowańcy — nazwa sekty religijnej. (Mat. wł.).

Małoros, Małorusini — nazwa Ukraińców wogóle.

Mandiuky — nazwa mieszkańców wsi Worochta, Prusinów, Budynin, Machnówek i Kuliczków, w pow. sokalskim, a także mieszkańców z sąsiadujących z Sokalszczyzną powiatów. Nazwa pochodzi od mandyny — części ubioru. (Sokalski, Pow. sokalski, 64).

Masowjany — przezwisko mieszkańców wsi Zosyniec koło Turki-Stryj. (Mat. wł.).

Maślaky — przezwisko nadawane mieszkańcom wsi Kołohury przez mieszkańców wsi Bryńce cerkiewne, pow. Bóbrka. Nazwa pochodzi od pewnego rodzaju grzybów. (Mat. wł.).

Matulniaky — nazwa rybaków w Dobrudży; pochodzi od pewnego rodzaju ryb. (Матер. до укр. етнол. I, 36).

Maziari — przezwisko na oznaczenie Rusinów na przedmieściu Chodorowa. (Mat. wł.).

Maznyci — przezwisko używane w gub. chersońskiej na oznaczenie Małorusinów. (Ястр., Малор. прозв. 16).

Mazurzy — przezwisko Zamieszkańców, nadawane im przez Łemków. (Зап. Hayк. Т-ва ім. Шевч. III, 155).

Merzki — przezwisko mieszkańców przedmieścia Jelisawetgrada. (Ястр., Малор. прозв., 17).

Merci — przezwisko mieszkańców Słobódki Strusowskiej, pow. Trembowla. (Mat. wł.).

Meżywidci — przezwisko mieszkańców Halicza. (Mat. wł.).

Mieszczanie — przezwisko nadawane mieszkańcom przysiółka w Mszańcu w pow. starosamborskim. (Зап. Hayк. Т-ва ім. Шевч. LXXIX, 152).

Milany — nazwa mieszkańców Milna, pow. Zborów. (Mat. wł.).

Miszczuchy — przezwisko nadawane mieszczanom założeńkim przez mieszkańców Gajów Rostockich. (Mat. wł.).

Miziwczany — przezwisko mieszkańców wsi Kłebaniwka, pow. Skałat. (Mat. wł.).

Modari — dawna nazwa opryszków w Karpatach. (Mat. wł.).

Moskale — nazwa na określenie Wołyniaków w pow. sokalskim i radziechowskim. (Mat. wł.).

Mułaki — nazwa Zaporozców, którzy osiedli na Kaukazie w Wolnej Swanecji nad górnym biegiem Ingura, (Кіевская Стара XI, 404),

Nachatnyky — nazwa mieszkańców wsi Szelpaki, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Naddniprojańcy — nazwa mieszkańców Ukrainy. (Mat. wł.).

Naddnistrjańcy — nazwa mieszkańców dawn. Galicji. (Mat. wł.).

Namulaky — nazwa południowego obszaru Rusi podkarpackiej; nazwa pochodzi stąd, że woda podczas wylewów często zamula ich pola. (Етногр. Збip. II, str. 1).

Namuliennyky — przezwisko mieszkańców Roztok na Huculszczyźnie; pochodzi stąd, że płynąc ze splawami, spoczywają w namulistych miejscach rzeki. (Szuch., Huc. I, 89).

Nasuszczyky — nazwa mieszkańców Riczyi. (Збip. фiл. Секц. XV, 1 ns.).

Nejmet — nazwa madziarska na oznaczenie Rusina na Spiszu. (Зап. Hayк. Т-ва ім. Шевч. XLII, 8 ns.).

Newinczanci — przezwisko pewnej wsi w gub. chersońskiej, pochodzi stąd, że we wsi trafił się wypadek kazirodztwa. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Nimci — przezwisko pewnej wsi w gub. chersońskiej, gdzie dawniej była kolonia niemiecka. (Ястр., Малор. прозв., 17).

Nowosilczuky — nazwa mieszkańców wsi Szelpaki, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Obderyseło — przezwisko nadawane Riżnienom na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Obłupykobyła — przezwisko mieszkańców Riczki na Huculszczyźnie, pochodzi stąd, że mają b. chude konie. (Szuch., Huc. I, 89).

Obłupykotiuha — podobnie.

Ołah — nazwa madziarska na oznaczenie Rusina na Spiszu. (Зап. Hayк. Т-ва ім. Шевч. XLII, 8 ns.).

Opolanie — nazwa ludności mieszkającej na północ od Łemków. (Зап. Hayк. Т-ва ім. Шевч. XXXV, 1).

Oros, Oroszok — madziarska nazwa Rusina na Spiżu. (Зап. Hayк. Т-ва ім. Шевч. XLII, 8 ns.).

Otczenasznyky — przezwisko używane na Ukrainie, na oznaczenie ludzi, udających pobożność. (Ястр. Малор. прозв., 12).

Pazuszany — przezwisko nadawane w gub. chersońskiej kobietom ukraińskim, przybywającym z północy. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Peczeni — przezwisko mieszkańców wsi Bucki, pow. Skałat. (Mat. wł.).

Perewidnyky — nazwa Huculów z Tiudowa, Szeszor, Luczy i Dory. (Szuch., Huc. I, 88).

Pidbyjtabiwka — przezwisko mieszkańców wsi Biłoberezci na Huculszczyźnie; pochodzi stąd, że nabijają tabiwy mosiężnymi guzikami. (Szuch., Huc. I, 89).

Pidhorjeny, Pidhorjany — nazwa mieszkańców podgórza karpackiego galicyjskiego. (Mat. wł.).

Pidhornyky — przezwisko mieszkańców wsi Kołodijiwka, pow. Skałat. (Mat. wł.).

Pidsosnyky — przezwisko mieszkańców wsi Klebanówka, pow. Skałat. (Mat. wł.).

Pidsytnyky — nazwa przyjęta w Chersońszczyźnie na oznaczenie wysiedleńców z gub. połtawskiej, którzy robili sita. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Płajowi — nazwa używana na oznaczenie tych, którzy mieszkają wzdłuż dróg górskich na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 88).

Podlasiacy — mieszkańcy Podlasia. (Mat. wł.).

Podolanie lub *Podolaki* — mieszkańcy Podola (Mat. wł.).

Pohorjeny — nazwa mieszkańców z pod góry Pohar na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 88).

Pojduny — przezwisko nadawane w gub. chersońskiej przybyszom małoruskim z północy; nazwa ta pochodzi od pojdy, t. j. długiej świtki. (Ястр., Малор. прозв. 16).

Pokucianie — mieszkańcy Pokucia. (Mat. wł.).

Polanie — nazwa dawnego plemienia słowiańskiego, której używa się na oznaczenie mieszkańców pól wogóle; jest to nazwa pewnej części ludności dawnej Bukowiny. Nazwę Polan spotkać można u ludu Widynowa, koło Śniatyna. (Нестеровский, Бесараб. Русины 7).

Polanyci, Polancy, Poluchy, Polanicy (= mieszkańcy pól). (Mat. wł.).

Poleny — nazwa, którą mieszkańcy wsi Byszek w pow. brzeżańskim określają wszystkich mieszkańców Podola. (Zapis od kol. Michała Iwaszkowa).

Poliszczuky lub *Poleszucy* — nazwa mieszkańców Polesia. (Mat. wł.).

Polszczaky — przezwisko używane w gub. chersońskiej dla Małorusinów. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Poluchy = Poleny.

Połonińcy — nazwa górali, zamieszkujących pewną część Karpat. (Zb. wiad. do antrop. kraj. XIII, 20).

Postolniki — nazwa Rusinów, chodzących w postołach. (Bystroń, Nazwy i przezw., 123).

Postołatii — przezwisko nadawane w gub. chersońskiej Mołdawjanom. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Probyjholowy — przezwisko pewnej wsi w gub. chersońskiej. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Propańnawiky — przezwisko mieszkańców Ustierik na Huculszczyźnie. Nazwa pochodzi od złych dróg, które są w okolicy tej wsi. (Szuch., Huc. I. 89).

Prodajflojery — przezwisko mieszkańców Tiudowa na Huculszczyźnie; pochodzi stąd, że sprzedają oni „flojery“. (Szuch., Huc. I, 89).

Prusaky — przezwisko nadawane mieszkańcom wsi Brustury na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Pryhorodnyky — nazwa mieszkańców wsi Toki, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Pundyky — przezwisko mieszczan w Założcach i w Podkamieniu, pow. Zborów. (Mat. wł.).

Pyłypony = Łypowany = Pyłypowany.

Pysarczuky — przezwisko mieszkańców wsi Rekszyn, pow. Brzeżany. (Mat. wł.).

Pyżyky — przezwisko używane w pow. charkowskim i wałkowskim na oznaczenie hardych i nieokrzesanych wieśniaków, którzy wzbogacili się w sposób nieprawny, kosztem swoich współrodaków. (Сумцовъ, Культурныя пережив. 38).

Rakojidy — przezwisko mieszkańców wsi Wodniki, pow. Stanisławów. Bardzo często jedzą raki. (Mat. wł.).

Raky — przezwisko mieszkańców wsi Koziwka, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Raskolnicy — nazwa sekty religijnej. (Mat. wł.).

Riczzieny — nazwa mieszkańców wsi Riczka na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Riżkaczi — przezwisko mieszkańców wsi Koniuchy, pow. Brzeżany; pochodzi od skręconych w formę baranich rogów brzegów kapelusza. (Mat. wł.).

Riżnieny — nazwa mieszkańców, pochodząca od nazwy wsi. (Szuch., Huc. I, 89).

Rohaczi — przezwisko używane na Ukrainie na oznaczenie ludzi o krzywych nogach. (Матеріяли до укр.-русь. етнол. XVIII, 209).

Rozbójniki — przezwisko mieszkańców Stojanowa; pochodzi od awanturniczego usposobienia owych mieszkańców. (Mat. wł.).

Roztoczieny — nazwa nadawana mieszkańcom wsi Roztoky na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Rusini — *Rusnaki* — *Rusniaki* — *Rusinaki* — *Rusnacy*. (Mat. wł.).

Ruska newira — przezwisko używane w gub. chersońskiej na oznaczenie Wielkorusów. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Saliwszczany — przezwisko mieszkańców przedmieścia miasta Głodossy. (Ястр., Малор. прозв., 17),

Sekaty — przezwisko nadawane Ukraińcom przez Polaków; powstało wskutek częstego używania przez Ukraińców wyrazu „se”. (Bystroń, Nazwy i przezw., 108).

Selieny — nazwa używana na Huculszczyźnie na oznaczenie tych, którzy mieszkają w środku wsi. (Szuch., Huc. I, 88 ns.).

Seluky — przezwisko nadawane okolicznym wieśniakom przez mieszkańców Gajów Roztockich. (Mat. wł.).

Seliyszczuky — przezwisko mieszkańców wsi Koziary, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Senyczieny — nazwa mieszkańców z pod góry Senyci na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 88).

Siczowyky — dawni kozacy zaporoscy. (Mat. wł.).

Sidłajpes — przezwisko nadawane Hołowcom na Huculszczyźnie. Powstało wskutek tego, że mają chude konie. (Szuch., Huc. I, 89),

Słowiaki — nazwa mieszkańców rus. w djecezji prjaszowskiej. (Зап. Hayк. Т-ба ім. Шевч. XXXV—XXVI, 12 i ns.).

Sokolivci — nazwa mieszkańców, która powstała od nazwy wsi. (Szuch., Huc. I, 89).

Sotacy — jest to nazwa Rusinów, żyjących w północn. Węgrzech od źródeł Popradu aż do góry Sopanie w marmarosskim komitacie. (Зап. Hayк. Т-ба ім. Шевч. XXXV—XXXVI, 12 i ns.).

Stari brykulii — przezwisko mieszkańców wsi Chmyliwka, pow. Trembowla. (Mat. wł.).

Staroobryady — nazwa sekty religijnej. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Statni gazdy — nazwa używana na Huculszczyźnie na oznaczenie bogatszych gospodarzy. (Матер. до укр.-рус. етнол. XV).

Stebniency — nazwa mieszkańców powstała od nazwy wsi na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Steciowyky — przezwisko mieszkańców wsi Zosyniec koło Turki-Stryj. (Mat. wł.).

Stobrechy — przezwisko używane na Ukrainie na oznaczenie ludzi wiecznie kłamiących. (Ястр., Малор. прозв., 11).

Suhaky — przezwisko nadawane mieszkańcom Dowhopola na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Susy — przezwisko nadawane Hucułom galicyjskim przez Hucułów bukowińskich. (Szuch., Huc. I, 89).

Sybirjaky — przezwisko nadawane na Ukrainie tym, którzy się wybierają na Sybir, lub tym, którzy stamtąd powrócili. (Ястр., Малор. прозв., 12).

Syhotnyky — przezwisko nadawane mieszkańcom Mszańca w pow. starosamborskim; mówią bowiem oni przeciw ogólnemu zwyczajowi „sehodne“. (Mat. wł.).

Synii łatky — przezwisko Mazurów, nadawane im przez Rusinów w ziemi chełmskiej. (Bystroń, Nazwy i przewz., 116).

Szarana, Szarańcza — przezwisko nadawane Rusinom przez szlachtę zaściankową w Delejowie, pow. Stanisławów. (Bystroń, Nazwy i przewz., 138).

Szkirnyky — przezwisko mieszkańców wsi Toki, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Szkrumy — przezwisko nadawane Fereskulcom na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Szlachta — przezwisko mieszkańców wsi Towsteńke, pow. Skałat. (Mat. wł.).

Szlachetczyna — przezwisko mieszkańców pewnej wsi w gub. chersońskiej. (Ястр., Малор. прозв., 17).

Sztotaki — nazwa Rusnaków najdalej na zachód mieszkających. (Зап. Найк. Т-ва ім. Шевч. XXXV—XXXVI, 12 ns.).

Sztundy — przezwisko jednej wsi w gub. chersońskiej, nadane im za ich religijny indyferentyzm. (Ястр., Малор. прозв., 16).

Szuty, Szutyци — przezwisko nadawane na Ukrainie ludziom żartobliwym. (Ястр., Малор. прозв., 11).

Szwaby — przezwisko mieszkańców wsi Nowosiłci, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Takożnyky — nazwa pewnej grupy, zamieszkującej część obszaru Batiuków; nazwa powstała wskutek tego, że mieszkańcy używają słowa *takoż*. (Збірн. фїл. Секц., XV, 1 i ns.).

Tamtobiczane — nazwa mieszkańców wsi Czernichowce, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Tiudiwcy — nazwa mieszkańców Tiudowa na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Tomczuky — przezwisko mieszkańców wsi Kołodijiwka, pow. Skalat. (Mat. wł.).

Tucholcy — nazwa górali ruskich w okolicy Tuchli. (Mat. wł.).

Turky — przezwisko mieszkańców wsi Torki w pow. sokalskim. (Mat. wł.).

Ukraińcy — na określenie ludności nad Dnieprem, w ostatnich czasach nazwa ogólna.

Ustierczyeny — nazwa mieszkańców wsi Ustieriki na Huculszczyźnie. (Szuch., Huc. I, 89).

Werbotozy — przezwisko mieszkańców wsi Ihrowycia, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Werchiwci — nazwa na określenie Huculów, mieszkających po wysokich górach. (Szuch., Huc. I, 88).

Werchowińcy — nazwa na oznaczenie górali ruskich wogóle, występuje specjalnie na Bukowinie, a także jest określeniem mieszkańców północnej części Rusi Podkarpackiej. (Етногр. Збір. II, 1 i ns.).

Werhuczany — przezwisko mieszkańców wsi Iwanków, pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Werniaczane — przezwisko mieszkańców wsi Czernichowce, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Wohliwci — przezwisko mieszkańców wsi Hoholiw w pow. sokalskim. (Mat. wł.).

Wołochy — przezwisko mieszkańców wsi Wołświn w pow. sokalskim. (Mat. wł.).

Wołosi — przezwisko nadawane Rusinom bukowińskim przez Pokucian i mieszkańców d. Galicji. (Нестеровскій, Бесараб. Русины, 6 ns.).

Wołyniacy — mieszkańcy Wołynia. (Mat. wł.).

Wowky — przezwisko mieszkańców pewnego przedmieścia Jelisawetgrada. (Ямп. Малор. прозв. 16).

Wuszyczi — przewisko mieszkańców wsi Szelpaki, pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Zabużaki — nazwa mieszkańców prawego brzegu Bugu. (Wisła II, 734, 742).

Zachomyky — przewisko mieszkańców wsi Szelpaki pow. Zbaraż. (Mat. wł.).

Zadrychwosty — przewisko mieszkańców Jezupola w pow. stanisławowskim. (Mat. wł.).

Zadzielanie — nazwa górali ruskich, zamieszkujących południowe stoki Karpat. (Bystroń, Nazwy i przezw. 101).

Zahreblany — nazwa mieszkańców wsi Biłki pow. Tarnopol. (Mat. wł.).

Zahubypidkowa — przewisko mieszkańców wsi Berwinowa na Huculszczyźnie; powstało ono wskutek tego, że są tam złe drogi (Szuch. Huc. I. 89).

Zakordońcy — nazwa używana w ustach ludu galic. na oznaczenie mieszkańców Ukrainy. (Mat. wł.).

Załuکیwczany — przewisko mieszkańców Halicza (Mat. własne).

Zamieszający — lub *Zamiszányj narid* — nazwa mieszkańców osiadłych nad kolaniem Wisłoki w następujących wsiach: Błyżeńka, Hwozdianka, Korosteńka, Bonariwka, Opatiwka, Petroska Wola, Wólka Bratkowska, Waniwka i Czornoriky. (Зан. Hayk. T-ba im. ШЕВЧ. III. 155).

Zanesysokyra — przewisko mieszkańców Roztok na Huculszczyźnie (kradną siekiery) (Szuch. Huc. I. 89).

Zaporożcy — nazwa dawnych kozaków ukraińskich.

Zariczany — nazwa mieszkańców wsi Rekszyn pow. Brzeżany. (Mat. wł.).

Zariczieny — nazwa Huculów, którzy mają swoje siedziby po drugiej stronie rzeki. (Szuch. Huc. I, 88).

Zarudkowcy — nazwa mieszkańców przedmieścia w Chodorowie. (Mat. wł.).

Zawity — nazwa mieszkańców wsi Michałków pow. Borszczów. (Mat. wł.).

Zawitkaji — nazwa mieszkańców wsi Pyłypcze pow. Borszczów. (Mat. wł.).

Zawodnyky — nazwa mieszkańców wsi Mohylnycia pow. Trzembowla. (Mat. wł.).

Żiębiwcy — *Żiębaki* — nazwa mieszkańców urobiona od nazwy wsi na Huculszczyźnie. (Szuch. Huc. I, 89).

Złodzieje — przezwisko mieszkańców Chołojowa w pow. sokalskim, cieszących się złą sławą. (Mat. wł.).

Zwarycze — nazwa włościan młodiatyńskich w okolicach Peczenizyna, gdzie niegdyś były żupy solne. (Bystroń, Nazwy i przewz. 134).

Żołubaji — przezwisko nadawane mieszkańcom wsi Towsteńke, pow. Skałat. (Mat. wł.).

Żywodery — przezwisko nadawane na Ukrainie ludziom nielitościwym i o szorstkich obyczajach. (Ястр. Малор. прозв. 16).

OBJASNIENIE SKRÓCEN:

- Bystroń, Nazwy i przewz. = Prof. J. Bystroń, Nazwy i przezwiska polskich grup plemiennych (odbitka z „Prac i Materiałów Komisji antropologicznej) Kraków 1925.
- Ciszewski, Prace etnol. = S. Ciszewski, Prace etnologiczne, Warszawa 1925.
- Janów, Gwara Moszkowiec = Prof. Dr. Jan Janów, Gwara Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej, Lwów, 1926.
- Ястр. Малор. прозв. = В. Ястребовъ, Малорускіе прозвища херсонской губерніи, Одесса 1893.
- Матер. до укр. рус. етн = Матеріяли до українсько-руської етнології.
- Mat. wł. = Materiały własne.
- Нестеровскій = Бессарабскіе Русины, Варшава 1905.
- Sokalski, Pow. sokalski = Bronisław Sokalski, Powiat sokalski, Lwów, 1893.
- Сумцовъ = Н. О. Сумцовъ: Культурныя переживанія. Кіевъ 1890.
- Szuch. Huc. = Włodzimierz Szuchiewicz, Huculszczyzna, Kraków (nakł. Muzeum Dzieduszyckich we Lwowie) 1902.
- Запис. наук. Т-а ім. Шевч. = Записки Наукового Товариства імені Шевченка.
- Етногр. збір. = Етнографічний збірник Наукового Товариства імені Шевченка.
- Збір. філ. секц. = Збірник Фільологічної Секції.
- Zb. wiad. do antr. kraj. = Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.
- Włodzimierz Marków.

Betlejka (Szopka).

(Z materiałów Pracowni Etnologicznej Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie).

Spotykałem ją na wsi w kilku miejscach i w Słucku, z czasem coraz rzadziej, gdyż bywała prześladowana. Ale zapamiętałem (z drobnymi lukami) produkcje tylko jednej „be-

tlejki“ z Niedźwiedzie, z których korzystałem w domu (w Naczy) prawie co roku mniej więcej od 1875 do 1895.

Jak zwykle było to misterjum religijne i część świecka.

Pierwsze zaczynało się od „Anioł pasterzom...“ po polsku (z drobnymi niedokładnościami). Potem Trzej Królowie ze śpiewem „Przynieśli mu dary oto: mirę, kadzidło i złoto“. Dalej Herod, jego adjutant, Rachela. Rzecz charakterystyczna — Herod i jego adjutant mówią po rosyjsku (nie po białorusku), Rachela wypowiada swoje gorzkie żale po polsku, a Herod na to „Wielu otrocza ubiti, duszoy i ciełom nie skorbici“. Adjutant piką wyrywa dziecko Racheli. Chór śpiewa potem pieśń po polsku z sensem oczywiście nadwerężonym, co się powtarza z niezrównanym pietyzmem w ciągu dziesięcioleci:

„Strapiona Rachela, czy widzisz na czele.
Oni za swe rany son koronowany
Od Pana naszego dziś narodzonego“.

Przejdźcie do części świeckiej komicznej stanowi scena z babą białoruską, która widać nie orientuje się (może z powodu różnicy stylów), że to już święto, tłucze kucję i szepleniąc śpiewa:

„Bóg sze sz Panny narodziu
Celo ziemstwo szwabadiu...“

Zjawia się Anioł i przestrzega po polsku: „Ach ty babo przekłeta, nie tłucz kucji, dzisiaj święto. Ciebie djabeł schwyci!“

Baba nie słucha. — „Ja paniczok, czorta nie bajusia. Maju taukacz hruby, wybju czortu zuby. Zuby, huby wybju, dy baradu wysmalu“.

Tłucze i śpiewa dalej. Zjawia się djabeł, zarzuca jej łańcuch na szyję. Baba szamocze się i kłóci do upadłego. — „Czarnamorec, adczapisie! Andarak, ¹⁾ Paciarki parwiesz!“

Przychodzi chłop z dużym brzuchem i chusteczką za pasem i stęka:

„A maje panoczki, abjeusia kucji,
Nie mahu ni sapci ni iści“.

Za nim cygan z buławą:

„Prilaż maleńko,
Daj mnie twój płatoczek,
Palaczu twój żywotoczek“.

¹⁾ Spódnica samodziałowa.

Chłop uklada się, cygan wali go buławą po brzuchu, wyciąga chustkę i ucieka. Chłop stęka bezradnie.

Występuje żyd, tańczy i śpiewa:

„Zadkom, pieriadkom
Pieriad panom Chwiedarkom
Nie ja skaczū — niewola,
Bo tak każuć panowie!”

Potem kacap z niedźwiadkiem tresowanym:

„A nu, maluta, padajdzi pabliże, pakłaniś poniże
pakaży kak baby na rabotu idut,
kak z raboty, kak wodku pjut“.

Niedźwiedź pokazuje.

Anton z kozą śpiewa:

Anton charaszeńki,
Wiedzie kazu za rażeńki,
Tyc, myc, kaza nie jdzie,
Antanicha papichaje,
Na tabaku zarabłaje.

Wychodzi żołnierz i wyzywa do bitki:

„Nie wiem, co to się ze mną zrobiło,
— Nie poddam się jednemu, ni dwóm, ni trzem,
Ani też czwartemu!”

Przeciwnik wyzwanie przyjmuje, łatwo kładzie zuchwalca i wygłasza morał.

„Nie chwal się przed wojną,
Pochwal się wtedy, jak będzie spokojno“.

Wychodzi zaraz po pojedynku Węgier i mówi:

„Jestem Węgier, Sęgier s Marytana
Son to przychodzi tu do pana,
Son to przynosi różne olejki, prolejki“.

W stronę zabitego w pojedynku:

„Cha, cha, cha! Co to za panicz leży?
Żeby się ja pośpieszył, toby jego jeszcze pocieszył!
Ale i tak jemu nie wiele potrzeba:
Zajęczego skoku, panińskiego biegu,
Z muchy podkowę, z komara tłuściości
To wszystko w woskowym garnku zagotować,
Na strzesie postawić. Niech się tego napije
I niewodem nakryje — będzie zdrów,
Jako mucha bez wody“.

Zapewne na cześć pojedynkujących się żołnierzy chór śpiewa polską piosenkę z drobnymi białoruskimi błędami:

Ułanie, ułanie, malowane dzieci,
Nie jedna panienka za wami paleci,
Nie jedna panienka, nie jedna i wdowa
Za wami ułany, lacieci gotowa,
Paleci, paleci do samej Warszawy,
Tam będzie wyglądać, jak suczka spod ławy.

Pary taneczne przemawiają przed tańcem delikatnie (po polsku):

„Skąd pan? — z Krakowa“.

„A pani? — Ze Lwowa. Proszę zagrać poleczkę“.

Albo niedelikatnie (po rosyjsku):

„Pajdziom maja miłaja Parasza,
Pit' kofie s pitierburskim kwasom“,

Albo (warjant):

Pajdziom w kanawu na rasprawu.

Nie pamiętam napewno, czy w tejże Betlejcce, czy w słuckiej występował jakiś niedouczek, który chwalił się:

„Jak ja chadziu da szkoły, to jeu taki chleb pytlowany,
szto kali zhubiu skarynku, to sobaka try dni brechała —
dumała, szto wożyk (jeź) leżyć“.

Napoleon Czarnocki.

Szkoła Magji w Krakowie.

Nauka powinna uwzględniać wszelkie czynniki, jakie wywierać mogą wpływ na kształtowanie się światopoglądu ludowego czyli wierzeń i ich przeżytków u nas.

Dlatego zwracam uwagę na ciekawy ustęp, dotyczący średniowiecznego Krakowa, jaki znalazłem w książce Nyström'a¹⁾ na str. 192, że słynny Faust²⁾ studjował w Heidelbergu i w r.

¹⁾ Christentum und Freies Denken (Eine kritisch-historische Darstellung). Zweite Auflage. Oesterheld und Co. Verlag in Berlin 1909. Ze szwedzkiego przełożyła Luise Wolf.

²⁾ Prw. E. Kiesewetter: Faust der Geschichte und Tradition (1893).

1509 został tamże doktorem Ś-tej teologii, następnie zaś uczył się w Krakowie magji. Na str. 193 czytamy, iż tak jak w Salamance i Toledo, istniała w Krakowie szkoła magji.

Uczono tam t. zw. naturalnej magji, opartej na fizyce i chemji, w połączeniu z magnetyzmem i hipnotyzmem, prócz tego studjowano Plinjusza, Alberta Wielkiego i innych. Jawnie lub tajemnie zapoznawano się z przyniesionemi ze Wschodu przez żydów naukami czarodziejskimi, uwzględniającemi związek z szatanem, z zaklinaniami i mocą słów chaldejskich, perskich, arabskich, greckich, oraz odpowiednich znaków, zamawiań, przepowiedni itp.

Ciekawe, że tak mało o tem wiemy, choć przecież Twardowski ukazał Zygmuntowi Augustowi ducha Barbary Radziwiłłówny, a jednak za to spalonym nie został i widocznie ten czarownik cieszył się zupełną swobodą w swych praktykach magicznych.

Zagadnienie to ma znaczenie dla ludoznawstwa, bo przecież taka tajemna czy jawna „Szkoła“ musiała pozostawić ślady w zabobonach, praktykach i gusłach samego miasta i jego okolicy.

Dlatego byłoby bardzo pożądane dokładniejsze wyjaśnienie dziejów krakowskiej szkoły magji.

Marjan Wawrzeniecki.

Rytuał picia.

W ciekawej książce: „Das Neuste von gestern“. Kulturgeschichtliche interessante Dokumente aus alten deutschen Zeitungen“. I. Band, das 16. und 17. Jahrhundert. Eberhard Buchner. (München 1911) spotykamy wiele materiału dotyczącego Polski a prócz tego trafiają się cenne „wycinki“, które rzucają światło na dawne wierzenia.

Np. na s. 234 pcd Nr. 484 spotykamy wycinek z gazety berlińskiej: „Dinstagische Fama“ (Berlin 1687). — Korespondent z Kopenhagi pod dniem 26 sierpnia donosi, iż król duński przed wyjazdem do Friedrichsburga cały dzień zajmował się sądzeniem sprawy pewnego starego włościanina, oskarżonego o bluźnierstwo. Włościanin ten przy podejmowaniu zaproszonych gości pierwszą szklankę napoju pił za zdrowie bogów pogańskich. W toku sprawy włościanin wyjaśnił, iż oddawna prak-

tykuje ten zwyczaj, aby przy wesołych zebraniach pić najpierw zdrowie bogów, w które wierzone przed przyjęciem chrześcijaństwa, a następnie zdrowie panującego, który przywiódł Danję do chrześcijaństwa. Zdaje się, iż to zręczne tłumaczenie się usprawiedliwiło włościanina, gdyż puszczo go wolno do domu.

Również w Polsce można zauważyć charakterystyczny sposób, w jaki włościanie polscy piją wódkę lub inne napoje; zwracają oni baczną uwagę na t. zw. „szczerę nalanie“ napoju, tj. by napój dochodził do samych brzegów naczynia, a nawet, by parę kropli płynu przelało się przez wierzch. Po wypiciu zaś kieliszkiem czy blaszanką zawsze czynią ruch taki, który pozwala reszcie płynu w postaci paru kropli upaść na ziemię.

Możemy przypuszczać, iż w owych paru kroplach napoju rozlanych przy „szczerem“ napełnianiu kieliszka jakoteż w owej odrobinie płynu wylanego po opróżnieniu kieliszka lub półkwarterka, trwa szczątkowy i zupełnie już nawet dla samego ludu niezrozumiały objaw ofiary ku czci bogów pogańskich, czczonych przed przyjęciem chrześcijaństwa.

Obrzęd ten zaznacza się w różnych świętach zgodnie z tem, co pisze o tem Br. Malinowski¹⁾, że „w ceremonjach religijnych i magicznych spotykamy jedzenie, jako istotną część składową rytuałów i dogmatów“. Jedzenie i picie odgrywa ważną rolę w obrzędach pogańskich Słowian. Mamy też kronikarskie zapiski o napoju „miodzie“. Po żniwach badano róg wypełniony miodem w ręku Swantevita w Arkonie, a kapłan miód ten uroczyście wypijał.

Istnieją przeto wyraźne nawiązania między obrzędami pogańskimi, a ich dzisiejszemi szczątkami, przechowanemi u ludu.

Marjan Wawrzeniecki.

Jak konstruowano u nas stos do palenia czarownic?

W „Dzienniku podróży po Polsce“ odbytej w latach 1670—1672 przez Ulryka Werduma²⁾ znajduje się ustęp:

„Jechaliśmy zaś 27 czerwca z Łowicza przez piaszczystą równinę i mały las do wsi Łągów, dwie mile. Las ten zwie się

¹⁾ Malinowski Br.: „Wierzenia pierwotne i formy ustroju społecznego“ Kraków 1915 str. 108.

²⁾ Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do „Gazety Lwowskiej“ IV (1876). ś. 650. Wiadomość o tem zawdzięczam p. Kazimierzowi Moszyńskiemu.

biskupim lasem, w którym w dniu tym jeszcze słyszeliśmy słowika. Potem pod zamkiem Łyszkowicami przez bardzo urodzajne grunta do Pszczonowa wsi z kościołem, leżącej na pagórku w głębokiej dolinie, pół mili. Dalej przez krzaczaste grunta do Kalenia i Uchania (Collyn und Uchol), dwóch wsi bez kościołów, jedną milę. Pomiędzy temi wsiami¹⁾ spalono w tych dniach czarownice, po których jeszcze leżały niektóre kości wraz z drzewem i węglami w dole, ponad którym ogień rozniecono. Potem przez krzaki a dalej przez równinę do wsi z kościołem, która się zwie Kołacinek, potem do Kołacina, wsi z pięknym dworem nad jeziorem, z którego wypływa wielki strumień. W tej okolicy sterczało na dachach chat chłopskich naokoło pełno bylicy (Beifuss), którą w nocy Ś-go Jana przeciw czarom zatykają, z powodu takiego samego zabobonu, jaki panuje w Niemczech“.

Mamy tu więc opis naocznego świadka, iż stos stawiano na lub przy granicy wsi, budowano go nad dołem wykopanym poprzednio, w który po przepaleniu się drzewa opadały kości, węgle i niedopałki.

Dla archeologa opis ten i układ nie jest nowym. Wszak Krzyżacy na Litwie, świadkowie spalenia, zdaje się ciała Kiejstuta, opisują zupełnie podobne urządzenie stosu z tą różnicą, iż bogobojni Niemcy mniemali, iż stos zapadł się w ziemię za sprawą szatana, łaknącego ciała poganina.

Prawdopodobnie ten sam motyw powodował konstrukcję stosu nad dołem, aby wierni mniemali, że czarownica zapada się pod ziemię (do piekiel).

Marjan Wawrzeniecki.

Namaszczanie się czarownic.

Czytamy u Lukiana²⁾: „Gdy wieczór nastał, wiedzie mnie ku drzwiom pokoju, w którym państwo sypiali, każe zbliżyć oko do wąskiej w nich szparki i śledzić, co się wewnątrz dzieje.

Patrzę, kobieta rozbiera się, następnie obnażona zbliża do lampy, bierze dwa ziarnka kadzidła, kładzie do niej i stojąc mruczy coś nad jej płomieniem.

¹⁾ Więc na granicy lub w jej pobliżu (Przyp. aut.).

²⁾ Lukianos: „Przygody Lukiosa“. Kraków 1911, str. 23.

Potem otworzywszy sporą szkatułkę, mieszczącą w sobie mnóstwo pudełeczek, wyciąga z niej i dobywa jedno. Co się w niem znajdowało, nie mam wyobrażenia; wyglądało to jednak na oliwę. Nabrańą z niego zawartością namaszcza całe ciało począwszy od palców u nóg i... w jednej chwili wyrasta na niej pierze, nos staje się rogowaty i krzywy, występują następnie również i inne właściwości i znamiona ptaków: słowem robi się z niej ni mniej ni więcej jeno puhacz. Skoro ujrzała, że jest pierzem okryta, huknąwszy przeraźliwie, jak to czynią puhacze, zerwała się i wionęła przez okno“.

* * *

Tessalskie czarownice miały „dobrą markę“ w starożytności — to też ich siostrzyce średniowieczne odziedziczyły po tamtych obnażanie się, namaszczenie ciała i lot po powietrzu ale przez kominy i na ożogu lub miotle, lub na zwierzętach (kozie). Maść zastąpiono tłuszczem z trupów lub dzieci — ale zasada pozostała nienaruszoną.

Marjan Wawrzeniecki.

Święto „lata“ w Skandynawji.

Wilję świętego Jana obchodzi się po dziś dzień w Skandynawji co rok, a zowie się ją wieczorem świętego Jana, czyli Sankt Hans Aften, albo Jónsok. Dzień ten zachował na północy swój odrębny charakter w zwyczajach norweskich, szwedzkich i duńskich. Choć bowiem ze starych obrządków i zabaw pozostało tylko jeszcze jedno palenie ogniska w ową noc, jest ono świętem ulubionem i przestrzeganiem nie w znaczeniu kościelnem, ale obyczajowem do tego stopnia, że czeladź wiejska w niektórych okolicach Norwegji do dziś jeszcze tego dnia bywa zwalniana od zajęć gospodarskich. Jest to jakgdyby święto słońca: kiedy noc jest najkrótsza, albo tak jasna właściwie, że, tak w Norwegji jak i Szwecji, różni się od dnia zaledwie lekkim mrokiem, stanowiącym w skali tonów dziennych jeden z cenniejszych jej stopni, wtedy, o ile pogoda sprzyja, wylęga wszystko poza mury miasta, aby w polu, na łąkach i wzgórzach, przeważnie nad brzegiem jeziora lub morza rozpaścić ognisko i do samego rana spędzić czas pod gołym niebem. Tradycja ta, pozostała zapewne z tych okresów pogańskich, kiedy w ów naj-

dłuższy dzień w roku czczono panowanie słońca nad ziemią i dziękowano mu za okazywane dobrodziejstwa. Tej nocy, jak okiem sięgnąć nad brzegami fjordu norweskiego, zwykle w miejscach wyniosłych, palą się jasno stosy „Świętego Jana“. Dawniej, t. j. kilkaset lat temu jeszcze, tańczono i weselono się koło takiego ogniska; starano się zwlec na miejsce przeznaczone jak najwięcej drzewa, a przede wszystkim smolne beczki i stare łódki, także przesiąknięte smołą, raz dlatego, że stanowiły one świetny materiał palny, a powtóre też dla tej przyczyny, że smołę oddawna uważano za doskonałe lekarstwo na odpędzenie nieczystych mocy. Zwyczaj rozpalania ognisk w wilję św. Jana był tak dalece rozpowszechniony w całym kraju, że drzewo niezbędne do stosów wolno było brać wszędzie, bez pytania, u każdego, nikt się nie skarżył, ani nie okazywał niezadowolenia, gdy i z jego lasu lub gospodarstwa zaopatrywano się bezpłatnie w kłody, gałęzie i chrust. Ogień był skuteczną bronią przeciwko czarownicom i złym duchom. W Norwegii, obfitującej w różne zabobony i przesady tajemnicze, uważano noc z 23 na 24 czerwca za odpowiednią do walki z potęgami piekła i wrogimi mocami gór i morza. Aby więc np. uchronić bydło od zarazy, zapalano w bliskości obór i zabudowań gospodarskich ogniska. Jeżeli choroba nawiedzała zwierzęta domowe, wtedy rozpalano nawet ogień pośrodku obory z 9 rodzaj liściastych drzew, wiercono bowiem, że w wilję św. Jana, zło, t. j. czarownice, prześladowające np. krowy, muszą pokazać się ludziom. Jako środek zażegnujący zło i nieszczęście, uważano znak krzyża, malowany smołą na drzwiach, prowadzących do obory, lub chlewu. Dawnemi czasy zalecano także w wilję św. Jana strzelanie z broni palnej, dla odstraszenia złośliwych chochlików (tussene), od których roi się każdy śpichrz, stodoła i komora. Mały ludek krasnoludków jest do dziś bardzo ważnym i szanowanym elementem w Norwegii i Szwecji: całe szeregi piosenek dziecięcych opiewają ich życie, zabawy i krzątanie się koło ludzkiego gospodarstwa. Dlatego też istnieje na północy zwyczaj w wilję Bożego Narodzenia stawiania w stodole miski z ugotowanym na mleku ryżem dla krasnoludków. Ryż na mleku jest bowiem tradycyjną potrawę wigilijną Norwegii, jak i innych krajów skandynawskich. Dlatego w dzień najpoważniejszego swego święta

jadłem tem dzieli się lud z domniemanymi mieszkańcami mysich dziur i szpar w podłodze i ścianach.

Liczne opowieści opowiadają jeszcze o wielu innych, zanikłych już dziś obrządkach, związanych z wilją św. Jana. Uważano więc dzień ów także za najodpowiedniejszy do zaklinania sił przyrody celem wywołania dobrego urodzaju. A więc np. gospodyni wiejska brała ze sobą kilkoro dzieci i wychodziła na pole: tu obchodząc każdy zagon, zrywa z każdego kilka kłosów i wybiera parę najpiękniejszych kwiatów polnych, przytem odmawia odpowiednie zaklęcie stanowiące właściwie prośbę o opiekę nad polem. Z owych kłosów i kwiatów robi wiązanekę, którą wieczorem kładzie sobie pod poduszkę i na niej śpi całą noc. Ubieranie zagrody gałęziami i zielonością należy także do zwyczajów tego dnia; dzisiaj czyni się to wyłącznie w celu upiększenia domostwa, lecz dawny zabobon widział w tem skuteczny środek przeciw zasadzkom czarownic; dlatego to przystrajano ściany chaty i zabudowań gospodarskich różnemi rodzajami gałęzi liściastych, między innemi jarzębiną, uważaną za doskonałe lekarstwo przeciwko złym duchom. Także wianki są oddawna symbolem szczęścia i powodzenia; 23 czerwca wiejskie dzieci zawsze zbierały kwiaty, oplatając niemi obręcz zdjętą ze starej beczki i obchodziły z nią chaty; wszędzie przyjmowane chętnie, otrzymują wzamian za odwiedzinę po parę groszy.

Zwyczajem, związanym ściśle z dawnymi obrzędami wilji św. Jana jest kult, składany rzekom i źródłom. Dnia tego odprawiano nabożeństwa w najbardziej odległych i położonych często na górskim pustkowiu kościółkach i kaplicach. Niektóre wody słyną siłą cudotwórczą, kąpiel w nich lub obmywanie się niemi w wilję św. Jana uważano za środek leczniczy. Niektóre miejscowości, położone nad rzeczkami cudownemi słynęły dawniej np. w Norwegji i skwapliwie je odwiedzano, aby w powyższy dzień, bo tylko wtedy woda działa skutecznie, odzyskać stracone zdrowie. Jedno miasteczko głośnie było znowu z cudownego krzyża, na którego drewnianym Chrystusie tylko 23 czerwca jakoby pokazywał się kroplisty pot, którym potem pielgrzymi pocierali chore miejsca na ciele i często, jak twierdzą kroniki, odzyskiwali zdrowie.

Że tego rodzaju pielgrzymki do cudotwórczych wód rzeczywiście miały miejsce i odgrywały ważną rolę w dawnem życiu

skandynawskiem, widzimy to z komedji Moliera północy, Holberga, p. t. „Kilderejsen“ („Podróż do źródła“), opisującej podobną wyprawę w wilgę św. Jana.

Noc św. Jana jest także wrózką w zagadnieniach miłosnych; tej nocy dziewczęta, pragnące wyjść za mąż mogą we śnie ujrzeć przyszłego oblubieńca. Muszą jednak położyć się do snu w ściśle określonych, znanych z swych szczególnych w tym kierunku zalet miejscach, t. j. w górach, na łąkach, szczelinach skalnych i t. p. Więc z bijącym sercem wyrusza niejedna dziewczyna w góry, aby tam przespać czarowną noc.

Sankt Hans Aften, święto radości i życia jest wesołym świętem, bo oddaje cześć światłu, słońcu i jego sile. Najdłuższy dzień w roku, początek lata, po długiej, bo niekiedy do maja trwającej zimie jest głębokim oddechem ludów spowitych przez trzy czwarte roku mrozem i ciemnością, jest westchnieniem ulgi i dziękczynną modlitwą za nadchodzące ciepło i rozkwit przyrody.

Wanda Alme.

POSZUKIWANIA.

W sprawie zwyczaju tatuowania.

Zwyczajem tatuowania na ziemiach polskich do tej pory etnologia się nie zajmowała. W tej kwestji literatury naukowej brak. Etnologowie zajmowali się tem zjawiskiem, przeważnie kierując swą uwagę jedynie na pierwotne ludy pozaeuropejskie. O ile chodzi o Europejczyków, można w tej mierze rozsypane uwagi znaleźć w podręcznikach lekarskich, poświęconych higjennie skóry, względnie kosmetyce. Zjawisko to traktowane jest naogół jako „*curiosum*“, ale nie rozpatrywane ze stanowiska etnologji.

Zagadnienia, jakie się w tym kierunku nasuwają, są następujące :

I. Rozpowszechnienie tego zjawiska

a) pod względem terytorjalnym,

b) pod względem osobistym.

O ile chodzi o rozprzestrzenienie pod względem terytorjalnym, to zagadnienie łączy się ściśle z genezą danego zjawiska. Naogół przeważa opinja, że źródłem zwyczaju są wpływy zamorskie, dzięki czemu zwyczaj tatuowania jest najbardziej rozpowszechniony wśród marynarzy, w tym wypadku, jeżeli chodzi o nasze stosunki, marynarzy bałtyckich. Z natury rzeczy możnaby mniemać, że zwyczaj ten powinien występować najczęściej na wybrzeżach Bałtyku i obszarach najbliższych.

Tymczasem stwierdza się wypadki, iż zwyczaj ten jest silnie rozpowszechniony także i na kontynencie. Szczególnie daje się on zauważyć u osób służących wojskowo, a przedewszystkiem u jednostek wchodzących w kolizję z kodeksem karnym. W tej dziedzinie znane są wypadki, że więźniowie nawzajem tatuują sobie rozmaite rysunki w czasie pobytu swego we więzieniu. W dobie

wojny światowej spotykałem się z rozlicznymi wypadkami, których wykonawcą miał być słynny truciciel, były oficer sztabu generalnego austriackiego Hofrichter.

Co się tyczy rozpowszechnienia pod względem osobistym, to zagadnienie to zasługuje na rozpatrzenie przedewszystkiem w zakresie rozprzestrzenienia się wśród obu płci. Dziś odpowiedzieć się nie da, czy i w jakiej mierze występuje zwyczaj ten wśród osobników rodzaju żeńskiego. Następnie odgrywa tu poważną rolę pochodzenie jednostki. Zwyczaj ten bowiem występuje zasadniczo wśród warstw niższych, zarówno w znaczeniu ekonomicznym, towarzyskim i kulturalnym. Następnie występuje on silniej wśród jednostek, mających tendencje zbrodnicze, lub styczność ze zbrodnią lub zbrodniarzami. W tej mierze nasuwa się przypuszczenie, czy zwyczaj ten nie jest wyrazem jakówychś związków, przymierza i t. p. form zewnętrznych, wyrażających przynależność do pewnej legalnej czy nielegalnej społeczności. Nieobojętna jest tu kwestja wieku. W szczególności wchodzi tu w grę okres dojrzewania płciowego. W tym wypadku — coby stanowiło analogję do zwyczajów związanych także z totemizmem u ludów poza-europejskich — możnaby mniemać, że zwyczaj tatuowania symbolicznie sankcjonuje niejako na zewnątrz widomym znakiem dojrzałość płciową. Nakoniec da się zauważyć, że zwyczaj ten ma pewne związki z instytucją pobratymstwa, przyczem dwaj pobratymcy zaznaczają swój związek przez identyczne rysunki na analogicznych częściach ciała. W innych wypadkach rysunek wyraża stosunek do płci przeciwnej przez to, że zawiera bądź imiona, bądź pewne znaki, związane z osobą kochanki.

II. Rozmieszczenie zjawisk pod względem anatomiczno-topograficznym.

Pod tym względem w świetle dotychczasowych spostrzeżeń da się zauważyć, że znaki wytatuowane występują na zewnętrznej stronie śródreża i w różnych punktach całego ramienia, najczęściej lewego, jeżeli właściciel sam swój znak wykonał. Potem występuje on w górnej części tułowia zwłaszcza na piersiach i górnej części brzucha. Rzadziej występuje na dolnych kończynach. U ludów pozaeuropejskich rysunek zasadniczo w swych istotnych częściach występuje na piersiach, zwłaszcza

o ile chodzi o wyrażenie totemu. Niepodobna dziś orzec, czy zwyczaj tatuowania w Europie, o ile chodzi o jego anatomiczno-topograficzne rozmieszczenie, jest wynikiem jakichś przesłanek myślowych, czy też jest rzeczą przypadku i okoliczności, oraz czy jest tylko naśladownictwem zwyczaju poza-europejskiego, czy też nawiązuje się do jakichś dawnych zwyczajów, rodzimych, których jest szczątkowym objawem.

III. Osnowa rysunku.

Zauważone przezemnie rysunki, o ile chodzi o ich treść, nie różnią się naogół od typowych rysunków podawanych przez lekarzy niemieckich. Należą tu znaki: a) napisowe, podające jakieś imię lub słowo, b) literowe względnie monogramowe, które podobnie jak poprzednie są wyrazem jakiegoś związku osobistego, c) symbole, n. p. bardzo rozpowszechnione krzyż, kotwica, serce czyli Wiara, Nadzieja i Miłość, d) obrazowe, które mogą mieć charakter ornamentacyjny np. wieniec z liści, kwiat róży itp., bądź też charakter kommemoracyjny np. wizerunki osób (niby portrety), lub symboliczny, zależnie od treści samego obrazu. Szczególnie obrazowe tatuowanie, o ile chodzi o jego topografię, mieszczące się na piersiach odznacza się niejednokrotnie subtelnością rysunku, wielkością i ornamentacyjnym wykończeniem. Celował podobno w tem Hofrichter, który — sądząc z egzemplarzy przezemnie oglądanych — lubował się właśnie w tem obrazowym wykonaniu.

IV. Technika.

Naogół da się zauważyć jednolitość w technicznym wykonaniu rysunków. Są one dokonywane w sposób bardzo prymitywny, przez nakłuwanie igłą i napuszczanie niebieską farbą w ten sposób, że naogół skóra jest gładka a blizny niewidoczne. Rysunków barwnych oraz głębokich nacięć, pozostawiających głębokie blizny, jakie się widuje u ludów pozaeuropejskich, w Europie nie spotyka się.

Badanie zwyczaju tatuowania uchyla się naogół z pod oka etnologów i etnografów. Stykać się bowiem z temi zjawiskami może jedynie człowiek, który ma sposobność oglądać nagie ciało. Tymi mogą być przedewszystkiem lekarze, następnie antropologowie, dokonujący pomiarów oraz policja, która bada zbrodniarzy metodą antropometryczną z konieczności i dla celów

kryminalistyki, uwzględniając osobliwe i specjalne znaki spotykane u poszczególnych osobników.

Chcąc zatem mieć dokładny i wyczerpujący materiał dla etnologii musi się badania nad zwyczajem tatuowania przeprowadzać przy odpowiedniej organizacji pracy t. j. przy zapewnieniem współdziałaniu wyżej wymienionych czynników. Do tego celu, opierając się na wyżej podanych uwagach, proponuję następujący schemat (kwestionariusz) dla badań nad zwyczajem tatuowania:

A. Personalia osobnika: imię, nazwisko, rok i miejsce urodzenia, zawód, zawód rodziców, miejsce zamieszkania, z uwzględnieniem zmian pobytu, styczność z morzem i marynarzami, wojskiem, więzieniem.

B. Wywiad co do sporządzonego rysunku: kiedy, przez kogo, wśród jakich okoliczności, w jakim wieku został wykonany rysunek, i jakie jego właściciel przywiązuje do tego rysunku znaczenie.

C. Na której części ciała został rysunek wykonany, jaka jest jego wielkość, i jak sobie jego właściciel tłumaczy obiór miejsca?

D. Co stanowi treść rysunku (opis, względnie przerys na kalce)?

E. Jaka jest technika rysunku? t. j. w jaki sposób wykonano sam rysunek, (przez nakłucie igłą itp.) oraz jakiego rodzaju farbą, z jakich składników złożoną, zakupioną, czy własnego wyrobu i t. p.

Zaznaczyć trzeba, że informacje, o ile chodzi o wywiad, co do znaczenia rysunku, niejednokrotnie będą celowo w błąd wprowadzające. Nie ulega bowiem wątpliwości, że w wypadkach, kiedy będzie chodziło o stosunek do kobiety, pobratymstwo lub przynależność do jakiegoś związku, nie posiadając zaufania badanego osobnika, możemy się spotkać niewątpliwie z odpowiedzią wymijającą.

Przedkładając niniejsze uwagi wyrażamy przekonanie, że może zainteresują one tych, którzy mają z omówionym materiałem styczność, a którzy publikując swoje spostrzeżenia przyczyniliby się do rozstrzygnięcia wątpliwości przez nas poruszonych.

Lwów, w lipcu 1925 r.

Kazimierz Sochaniewicz.

Rozeta w zdobnictwie ludowym.

(Kwestjonariusz)

Lud nasz posiada wysoko rozwinięty zmysł piękna, który przejawia się w całej sztuce ludowej, zwłaszcza w zdobnictwie. W ornamentyce tej występują motywy trojaki: 1) motywy ze świata roślinnego, 2) motywy ze świata zwierzęcego, 3) motywy geometryczne. Te zdobnicze motywy znajdują zastosowanie przede wszystkim w sprzętach codziennego użytku, jak łyżniki, kijanki, foremki do owczego sera itd.

Lecz w wolnych chwilach od zajęć, lud nie tylko zdobi te sprzęty, które są dla niego potrzebne, ale oddaje się również jakby sztuce dla sztuki. Bo przecież wycinanki z kolorowego papieru bardzo często nie mają zastosowania praktycznego. Czasem spełniają rolę „kołtryn“, t. j. ozdób papierowych koło okien. Często jednak lud wycina z papieru i kombinuje ozdoby dla własnego zadowolenia. Podobnie ma się rzecz z pisanką czy też z kraszanką. Ale także zdobienie domostwa i różnych narzędzi gospodarczych jest jedynie wpływem poczucia piękna. Bo przecież kijanka ozdobiona spełnia taką samą funkcję praktyczną jak nieozdobiona. Czy zaś ornament miał kiedyś charakter symboliczny i ochraniał posiadacza sprzętu od złych duchów i nieszczęść jest hipotezą i trudno udowodnić, czy istotnie tak było.

Jednym z bardzo częstych motywów zdobniczych jest rozeta. Rozeta jest to motyw, którego szkieletem jest koło i wpisana w nie gwiazda mniej lub więcej ozdobna; przeważa w niej typ geometryczny, rzadziej roślinny, a zwierzęcy najmniej. Najmniej spotykamy rozetę na wyrobach z drzewa, np. na łyżnikach, kijankach, sosrębach, parzenicach i t. d., a także na wycinankach z papieru i na pisankach.

Ryc. 1.

Ryc. 2.

Ryc. 3.

Ryc. 4.

Rozeta na wyrobach z drzewa bywa trojakiego rodzaju: 1) rozeta rysowana cyrklem (najprymitywniejsza rozeta) w postaci koła opisanego na gwiazdzie sześcioramiennej, zakreślonej promieniem tego koła (ryc. 6). Ta forma rozety występuje często na sosnóbach, drzwiach, na saniach i t. p.; 2) rozeta nakładana t. zn., że na rysowaną rozetę nakłada się takie same części z drzewa, przez co ornament uwypukla się i staje się efektywniejszym (ryc. 2); ten typ rozety spotykamy również na wyrobach z drzewa. 3) Trzeci rodzaj rozety jest bardzo piękny i wymaga dużej techniki od naszego wiejskiego artysty; jest to rozeta wyrzynana, która występuje bardzo często na parzeni-
cach, łyżnikach, na kijankach, a czasem także na sosnóbach podhalańskich (ryc. 1, 4, 5).

Ryc. 5.

Rozeta na wycinankach pojawia się przeważnie na Kurpiach i na obszarach lubelskich. Rozetę na pisankach widzimy na całym obszarze naszej ziemi; posiada ona wtedy często typ roślinny, jak np. na pisance radomskiej (ryc. 8).

Pozatem szkielet każdej rozety jest zawsze taki sam, t. zn. że każda rozeta posiada dwie istotne sobie linje, t. j. koło i gwiazdę wpisaną w to koło. Zasadniczo różnią się rozety od siebie tem, że albo posiadają kilka kół (ryc. 4 i 7), a wstęgę

Ryc. 6.

Ryc. 7.

kół zdoła ozdobić ornament kreskowy lub inny, albo gwiazda jest tylko szkieletem, na którym się buduje trójkąty, listki, półkola, więcej lub mniej ozdobne. Łatwo więc zrozumieć, że rozeta jako motyw zdobniczy geometryczny daje zawsze dużo pola do pomysłów i kombinacji, bo nie trudno łączyć odpowiednie punkty, wiedząc o tem, że z ich połączenia wypadnie zawsze obraz symetryczny, a przez to harmonijny.

Dla objaśnienia podaję 8 rycin podług Wł. Matlakowskiego: Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu (ryc. 1, 2, 3, 4, 5), Wł. Szuchewicza: Huculszczyzna (ryc. 6), Wł. Antoniewicza:

Pisanki w Polsce, Ziemia, Tom IV (1913) (ryc. 8) oraz tegoż: Wzdłuż roztocza lwowsko-tomaszowskiego, Ziemia, Tom IV (1913), (ryc. 7).

Rozety 1—2 pochodzą z łyżników, trzecia z kijanki, czwarta z foremki do owczego sera, piąta z sosrębu podhalańskiego, szósta z huculskiego sosrębu. Rycina siódma daje obraz rozety z tzw. „wici“ t. j. drewnianego znaku przy pomocy którego zwoływano cech zduński na zebrania w Potyliczu, w pow. rawskim, jest więc rozetą bardzo starą. Ostatnia (ryc. 8) jest rozetą z pisanki radomskiej.

W motywie rozetowym zaznacza się więc u naszego ludu wielka różnorodność zdobnicza. Niestety brak materiałów nie pozwala na dokładniejsze ujęcie tego zagadnienia.

Dlatego zwracam się z uprzejmą prośbą do czytelników „Ludu“, zwłaszcza do nauczycielstwa, by zechciało udzielić wiadomości o tym ciekawym motywie zdobniczym. Nie przedstawia to właściwie większych trudności, bo jest to przecież jeden z najczęstszych motywów zdobniczych, łatwych do odrysowania nawet dla słabo rysujących. W odpowiedzi proszę o: 1. podanie rysunku, choćby nieudolnego, 2. dokładne określenie przedmiotu, na którym rozeta występuje, 3. zapisanie nazwy, jaką lud stosuje do tego ornamentu, 4. miejscowość, w której rozeta występuje, przyczem także odpowiedź negatywna ma również wartość.

Lwów 1927.

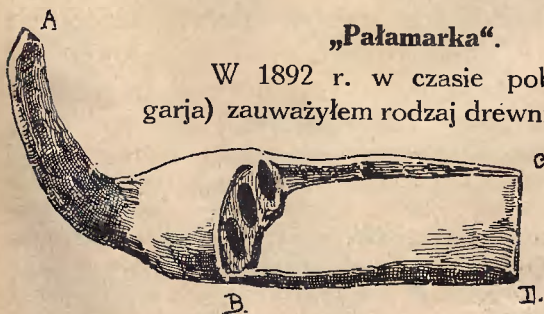
Eustachy Wasilkowski.

Ryc. 8.

„Pałamarka“.

W 1892 r. w czasie pobytu w Warnie (Bułgarja) zauważyłem rodzaj drewnianej rękawicy o otwo-

Ryc. 9. Pałamarka z Szumli. — $AB = 0,15$.
 $BC = 0,12$. $BD = 0,1$. $DC = 0,07$. $AC = 0,225$.

rach na trzy palce lewej ręki (mały, średni i serdeczny); rękawica ta skutkiem przeciwstawności wielkiego palca, służy w czasie żniw do obejmo-

wania wielkiej ilości zboża tak, iż żniwo idzie spieszniej. Następnie na I-ej powszechnej Bułgarskiej Wystawie (1892 r.) znowu zetknąłem się z ową rękawicą w dziale etnograficznym wystawy.

Dzięki uczynnej pomocy p. Stanisławy Rydzewskiej, wnuki Władysława i Karola Brzozowskich w 1925 r. otrzymałem oryginał takiej drewnianej rękawicy ze wsi Wojvoda z Szumenskiej okolicy (Ryc. 9), gdzie nazywają ją „pałamarka“ i do tej pory przy żniwie używają.

Czy lud nasz zna podobną rękawicę przy żniwie?

Marjan Wawrzeniecki.

Upiór, strygoń czy wieszcz?

Duch zmarłego ożywia niekiedy własne ciało, wyprowadza je z grobu i w tej postaci błądzi nocną porą. Takiego złośliwego demona nazywa lud polski upiorem, strygoniem lub wieszczym.

Nazwa upiór wydaje się nam dziś najbardziej powszechna, lecz przenikła ona prawdopodobnie na cały obszar polski raczej drogą książkową. Niegdyś była właściwą raczej tylko ziemiom kresowym.

Strygoń występuje przeważnie na obszarze Małopolski, a wieszcz na Pomorzu i w Wielkopolsce.

Tak więc w nazwach tych zaznaczają się charakterystyczne różnice terytorjalne, które zasługują na dokładniejsze zbadanie.

Dlatego zwracam się do czytelników „Ludu“ z prośbą o odpowiedź na następujące pytania:

1. Czy w danej okolicy (podać dokładnie miejscowość) istnieje wiara w powracających zmarłych, którzy błądzą po nocy, napadają na ludzi, duszą ich lub urywają im głowę.

2. Jak lud nazywa tych powracających zmarłych. — Przy tem pytaniu oczywiście należy bardzo uważać, by nie poddawać osobom pytanym ogólnie przyjętego w książkach upiora.

Adam Fischer.

Uwaga: Odpowiedzi na wszystkie powyżej ogłoszone kwestjonariusze należy nadsyłać pod adresem: Redakcja „Ludu“, Lwów, Uniwersytet — Mikołaja 4.

RECENZJE I SPRAWOZDANIA.

Władysław Abraham. *Zawarcie małżeństwa w pierwotnem prawie polskiem.* Lwów 1925. (Studja nad historją prawa polskiego IX), 8°, S. 475.

Praca prof. Abrahama zawiera szereg zasadniczych wiadomości, które pozwalają we właściwy sposób zrozumieć ludowe obrzędy weselne. Dlatego godzi się choćby w ogólnych zarysach przytoczyć ważniejsze wyniki tej pracy.

Polacy w chwili wystąpienia na widownię dziejową w w. X mieli już ustalony ustrój rodzinny, oparty na małżeństwie. Już bowiem pierwotni Słowianie znali instytucję małżeństwa, a nawet w tych wypadkach, gdy mieli więcej żon, jedna była wyróżniona, a była nią albo pierwsza żona, albo córka dynasty, albo też drogo kupiona. Ale na niektórych obszarach słowiańskich, zwłaszcza na wschodzie istnieją ślady braterskiej polyandrii, albo też t. zw. snochactwo, które u ruskich górali długo przetrwało. Także różne pierwiastki można zauważyć w ustroju rodzinnym. Zasadniczo ustrój jest patriarchalny, ale są także pewne echa matriarchatu, które wyrażają się w różnych obrzędach weselnych; tak np. na pierwszy plan występuje matka narzeczonej, brat matki i brat narzeczonej, a ojciec stoi zupełnie na uboczu.

Z dawnych form małżeństwa szczególnie powszechne są: małżeństwo przez porwanie, lub przez kupno. Porwanie zaznacza się szczególnie u Słowian południowych, gdzie „umyczka“ i „otmica“ przetrwała do czasów najnowszych. Zresztą w dzisiejszych obrzędach są już słabe ślady dawnego obrzędu. Znacznie częstsza jest forma kupna. Odnosnie do Polski wspomina o tem już relacja Ibrahima ibn Jakóba. W obrzędzie ludowym zostały ślady dawnego zwyczaju w pieśniach weselnych, przy sprzedaży warkocza dziewczyny, przy kupnie jej wianka, lub różdżki weselnej, a wreszcie w przechowywanym zwyczaju targu na żony. Także ogólnosłow. wyraz „wiano“ oznaczał zapewne cenę kupna żony, ale w chwili powstania państwa polskiego wyraz ten nie był już opłatą na rzecz rodu, lecz darem składanym rodzicom narzeczonej.

Prócz porwania i kupna mamy również umowę formalną, która zczasem rozwinęła się jako powszechna. Po tej umowie

dopiero następowało oddanie poślubionej; a więc zaznacza się to, co lud wyróżnia w określeniach: zmówiny i zdawiny. Natomiast dzisiejszej formy zaręczyn, jako przyrzeczenia zawarcia małżeństwa w przyszłości nie spotykamy w naszych źródłach średniowiecznych. Zdawiny obejmowały trzy momenty odrębne: a) główny akt oddania wśród uroczystości weselnej, b) przenosiny do domu męża, c) pokładziny.

Pozatem w słowiańskiej swadźbie, podobnie jak u innych ludów indoeuropejskich możemy wyróżnić następujące zwyczaje: umowę, włożenie ręki niewiasty w rękę męża, osłonięcie kobiety, oprowadzenie jej około ogniska lub stołu, przy przenosinach przeniesienie jej przez próg domu męża, posadzenie na skórze, obrzucenie ziarnem, oczepiny, podanie jej dziecka przy wstępie do domu męża, wzajemne obdarowywanie się, wieńczenie gości weselnych, zwłaszcza panny młodej, rozdzielanie korowaja i weselnej gałązki, rozpleciny i postrzyżyny, symboliczne bicie kobiety, wreszcie rozzucie męża.

Polski obrzęd możemy odtworzyć na podstawie kronik, aktów i zapisek sądowych. Kościół bowiem aż do czasów soboru trydenckiego nie znał obowiązkowej formy zawarcia małżeństwa i po-czytywano jako ważne małżeństwo nawet bez interwencji kościoła zawarte, jeśli tylko była stwierdzona u osób interesowanych wola zawarcia małżeństwa. Wspomniane materiały historyczne świadczą o istnieniu następujących obrzędów: 1) Podanie rąk. 2) Danie lub zamiana wianka. 3) Danie lub zamiana pierścionka. 4) Podarunki. 5) Pocałunek. 6) Pokłony. 7) Wypicie napoju. Dane ludo-znawcze mówią nam o innych jeszcze obrzędach jak: 8) Różdżka weselna. 9) Rozpleciny i postrzyżyny. 10) Osłonięcie i oczepiny. 11) Kołacz (korowaj). 12) Uderzenie narzeczonej. 13) Obrzęd oczyszczalny. 14) Obrzęd ogniska. 15) Urzędy weselne. 16) Prawne formuły ślubne. 17) Pieśni, tańce, obrzędy czysto rytualne i uczta weselna.

Wogóle zaś w związku z formą zawarcia małżeństwa można zauważyć charakterystyczną różnicę, jaka zachodzi między sposobem zawarcia małżeństwa, a formą tegoż zawarcia. Porwanie, kupno, czy darowizna odpłatna, jak i umowa formalna były tylko różnemi rodzajami zapewnienia sobie żony, czyli pozyskania jej, tak jak dzisiejszy kulturalny obyczaj oświadczyn i układów przed-ślubnych; ale przez to porwanie, kupno realne, czy umowę kobieta nie stawała się tem samem żoną, lecz potrzeba było jeszcze wypełnienia różnych formalności, aby małżeństwo zaistniało. Powstanie tych formalności rozwinęło się na tle pojęć sakralnych.

Nasza forma sakralna zawarcia małżeństwa posiada dwie charakterystyczne cechy, jest bowiem właściwa już ludności osiadłej, znającej uprawę ziemi, co się w obrzędach pieczywa weselnego uwydatnia, a przytem formą zwykłą w związkach rodowych,

skupionych koło wspólnego ogniska swego kultu tak, że w zawarciu małżeństwa odłączenie od jednego ogniska i przyjęcie do drugiego znajduje swój wyraz. Do tego czasami dołączyły się pewne elementy świeckie. Przy porównaniu naszej formy sakralnej z podobną formą u innych ludów indoeuropejskich, można zauważyć, że się prawie zupełnie nie różnimy od innych Indoeuropejczyków, ale przeważnie zbliżamy się więcej do rzymskich zwyczajów, niż greckich i germańskich.

Natomiast we formie świeckiej zaznaczają się dwie nasze oryginalne odrębności, a mianowicie: 1) znaczenie wianka, jako symbolu zakładu, oraz 2) wypicie przez kobietę przy zmożynach podanego napitku. Pozatem nasze święcie formalności są bardzo zbliżone do form germańskich.

Później oczywiście kościół bardzo potężnie oddziałał na ukształtowanie się form obrzędowych, przyczem rytuał kościelny więcej oddziałował na zwyczaj ludowy, niż odwrotnie.

Książka Prof. Abrahama omawia nadto wiele innych problemów z zakresu słowiańskich obrzędów religijnych, a zawsze z wielkim krytycyzmem i na podstawie licznych, nowych materiałów. Można by chyba autorowi ten tylko zarzut, że może zbyt idealnie odtwarzać małżeństwo starsłowiańskie. Nie ulega bowiem wątpliwości, że choć już w stosunkach starsłowiańskich istnieje ustalony ustrój rodzinny, oparty na małżeństwie, to jednak mamy tam jeszcze długo wiele elementów zupełnie pierwotnych, które u niektórych ludów słowiańskich dziś jeszcze po tysiącu lat można zauważyć. Mamy tu oczywiście do czynienia z pewnymi pozostałościami przesłowiańskimi lub obcymi wpływami.

Na zakończenie pozostaje wyrazić chyba jedynie życzenie, aby i nasze obrzędy narodzinowe i pogrzebowe uzyskały tak świetne tło prawne, jakie dał Prof. Abraham dla obrzędów weselnych.

Adam Fischer.

Nikiforow A. J. *Etnografja w szkole.* Moskwa — Leningrad 1926. Gosudarstwiennoe Izdatielstwo, str. 136.

Problem etnografji w programie szkolnym zajmuje bardzo żywo zarówno rosyjskich etnografów, jak pedagogów. Niektórzy jak Koropczewskij, Adler, Titow, Winogradow i i. domagają się wręcz wprowadzenia etnografji jako osobnego przedmiotu nauczania. Nikiforow nie jest zwolennikiem takiego rozstrzygnięcia sprawy, lecz doradza raczej przepełnienie całej nauki szkolnej metodą etnograficzną, t. zn. uwzględnienie zagadnień etnograficznych przy różnych przedmiotach. Wogóle autor dochodzi do następujących wniosków: 1) Etnografja wprowadzona do szkoły już od dłuższego czasu przez poszczególnych wychowawców okazała się bardzo dodatnim czynnikiem pedagogicznym. 2) Względny pedagogiczny i naukowy skłaniają do stosowania etnografji w całym

ustroju szkolnym. 3) Etnografia może być uwzględniona w szkołach w dwojakiej formie, przez zbieranie materiałów ludoznawczych, oraz przez odpowiednie wyzyskiwanie i opracowanie zebranych materiałów.

Już dotychczasowe wyniki, jak np. wystawa materiałów etnograficznych, zebranych przez młodzież w r. 1924 w Leningradzie, jak wreszcie liczne modele, dostarczane przez uczniów do muzeów rosyjskich, świadczą wyraźnie, że praca ta natrafiłaby na grunt bardzo podatny. Działalność ta oczywiście przyniosłaby dodatnie wyniki jedynie wtedy, gdyby była odpowiednio kierowana przez wyszkolonego nauczyciela-instruktora. W tym celu Nikoforow dał w swej pracy szereg wskazówek bibliograficznych, pouczenia metodyczne dla zbieraczy, oraz dokładnie opracowane kwestionariusze do zbierania materiałów ludoznawczych. Autor w związku z tą ewentualną działalnością zbieracką zwraca uwagę, że uzyskane w ten sposób materiały powinny być gromadzone w oryginałach lub choćby kopjach w jakimś Centralnem Etnologicznem Archiwum Rosyjskiem, w którym byłyby dostępne dla wszystkich uczonych. Nie trzeba dodawać, że myśl ta, częściowo urzeczywistniona w Finlandji, zasługiwałaby w całej pełni na realizację i u nas.

Adam Fischer.

Volkskundliche Bibliographie f. d. Jahre 1921—1922, wyd. E. Hoffmann-Krayer, Berlin—Leipzig 1927. Walter de Gruyter & Co., str. XXVII + 414. 18 Mk. niem.

Nowy tom tego bardzo pożytecznego wydawnictwa należy powitać z radością, tem więcej, że wedle zapowiedzi w przedmowie publikacja ma wychodzić i nadal tak, aby w możliwie krótkim czasie wyrównać wszystkie zaległe roczniki. Typ i układ bibliografji zachowano taki, jak w latach poprzednich, a rozszerzono natomiast zakres na cały szereg krajów, dawniej nieuwzględnionych. Liczny zastęp ofiarnych współpracowników ze wszystkich krajów europejskich dostarczył bardzo licznych materiałów, tak, że jedynie niektóre obszary, zwłaszcza słowiańskie, nie zostały dostatecznie wyzyskane.

O ile idzie o Polskę, to wbrew temu, co podaje indeks (tylko nr. 360—362) mamy polonica pod Nr. 2347, 4291, 4755, 4804, 5170, 2524, 3444, 3445, 3449, 3640, 2691, 3650, 3585, 183, 1474, 2017, 2101, 2127, 2349, 2351, 2447, 2452, 3728, 3952, 3989, 5247, 1918, 391, 2252, 1659, 1123, 185, 2546, 3707, 4300, 186, 246, 1697, 1124, 2177, 1180, 5050, 3446, 5139, 2592, 184, 191, 360, 3448, 1944, 1087, 1216, 5061, 2359, 1336, 1108, 974, 4576, 1698, 3745, 1492, 653, 654, 5062, 5138, 1795, 1596, a więc w każdym razie 67 pozycyj bibliograficznych.

Oczywiście jednak bardzo wiele ważnych prac pominięto, a więc J. Czekanowskiego, *Z badań uwarstwienia etniczno-społecznego Polski*, Poznań 1921, K. Kwiecińskiego, *Krajoznawstwo Małopolski*, Lwów 1921, Ks. Kozierowskiego, *Badanie nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, Poznań 1921, rozmaite artykuły etnograficzne, zamieszczone w czasopiśmie „Przemyśl—Rzemiosło—Sztuka”, godne uwzględnienia, skoro zanotowano czasem małoznaczne artykuły dziennikarskie, wreszcie A. Maurizio, *Teorie rozwoju rolnictwa*, Lwów 1922, S. Ciszewskiego, *Studja etnologiczne I*, Warszawa 1922, Br. Piłsudskiego, *Krzyże litewskie* 1922, Wł. Abrahama, *Dziwosłów*, Lwów, 1922, J. St. Bystronia, *Wpływy słowiańskie w niemieckiej poezji ludowej*, Poznań 1921. Wymieniam oczywiście jedynie najważniejsze opuszczenia, ale możnaby ich podać bardzo wiele. Np. o „Ludzie” podano, że wychodzi w Warszawie.

Zaznaczone usterki nie umniejszają jednak w niczem wartości omawianej bibliografii, która daje nam 5292 pozycyji z całej europejskiej literatury ludoznawczej, i dlatego jest niezbędną dla każdego etnografa.

Adam Fischer.

Udziała Seweryn. *Z podań i dziejów Ziemi bieckiej*. Kraków. Nakładem księgarni geograficznej „Orbis” 1926, s. 26 + 2 nlb. z 4 ilustracjami.

Z okolicy miasteczka Biecz zanotował autor i podał do szerszej wiadomości trzy piękne podania. Mają one służyć jako przykład częstego opowiadania sobie podań, odnoszących się do małych miejscowości i zachęcić do spisywania podobnych.

Pierwsze podanie dotyczy założenia miasta Biecz. Lud opowiada sobie, że miasto to założył za zrabowane pieniądze dowódca opryszków Becz, Węgier, i w ten sposób uwolnił się od kary śmierci. — Wieś Sietnica pod Bieczem zawdzięcza nazwę swą, wedle podania ludowego, dawnej siedzibie na tem miejscu „Baby Sitnicy”. Jędza ta mieszkła w pałacu zbudowanym z siatki sitowej i wzięła w sobie zakłętę dziewczę, ukazującą się myśliwym jako łanie. Podano również akt lokacyjny wsi Sietnicy z r. 1348. — Pod Ciężkowicami nad rzeką Białą stało dawniej duże i bogate miasto. W mieście tem, zamku i okolicy panował niepodzielnie bogaty rycerz, brutalny i gwałtowny, Podczas jego uczty weselnej z własną córką straszna burza z gromami zniszczyła zamek i całe miasto, które skamieniało. — Na dwu tablicach dodał autor stroje ludowe i chałupę z okolic Biecz.

Alfred Bachmann.

Seweryn Tadeusz. *O Chrystusie frasobliwym*. Figurki, Legendy. Świątkarze. Nakładem księgarni „Orbis”. Kraków 1926, s. 40, z 8 ilustr.

Autor podaje 8 rysunków figurek przydrożnych z różnych okolic Polski. Przedstawiają one postać Chrystusa, jako zmęczonego, stroskanego wędrowca, siedzącego ze wspartą głową na dłoni. Figurki te, znane u nas pod nazwą „Chrystusa Frasobliwego“, „Boleściwego“, „Miłosiernego“, „Dumającego“ i t. d. są charakterystyczne dla naszego obszaru etnograficznego, a nieznane naszym sąsiadom. Dokoła tych figurek („Świętych Turbacyj“) snują się apokryfy o tem, jak to Pan Jezus chodził w koronie cierniowej po świecie, a znużony drogą odpoczął w Polsce na przydrożnym kamieniu i zapłakał. Również niektóre nasze legendy wyjaśniają ich genezę. Wkońcu poświęca autor parę słów tym świątkom i świątkarzom, czyli nieznanym przeważnie twórcom tych rzeźb.

Alfred Bachmann.

Rogowski Jan. *Mazurzy Pruscy.* Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Lwów — Warszawa — Kraków 1926, str. 6 nlb. + 35 + 3 nlb. z ilustracjami.

Książeczka zawiera również niektóre bardzo ogólne szczegóły etnograficzne z obszaru Mazurów pruskich. Wspomniano w niej o codziennych zajęciach Mazurów, o chatach, zwróconych bokiem do ulicy, o pazdurach i odrzwiach, o murze otaczającym całą zagrodę, dodano fotografię chałupy wiejskiej i dwie, przedstawiające wnętrze chaty; tyle z zakresu kultury materialnej. Następnie wspomniano o zwyczajach weselnych, w których występują swaci, družbowie na koniach, o zabiegach p. młodej zapewnienia sobie głosu rozstrzygającego w małżeństwie, dalej o uroczystości „jutrzni“, o zwyczaju obchodzenia sobótki i dożynek. Następujące pieśni mazurskie przytoczono w całości: Piosnka na goody; Pobudka do żniwa; Plon niesiem, plon; Stoi konik przed sienią; Miałem ja szabelkę; Służyła dziewczyna i o kalince. Wkońcu podał autor legendę o „Świętym dębie“, związaną z klasztorem w miejscowości Święta Siekierka (Heiligenbeil). W tych opowieściach znajdujemy wzmiankę o bóstwach pogańskich: Patello, Perkun, Potrim, dalej o smokach, węzach, o tajemnych siłach straszących ludzi, oraz o krzyżyku i pierścieniu, jako o przedmiotach charakteru profilaktycznego.

Alfred Bachmann.

Jan Czekanowski. *Wstęp do historii Słowian.* Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, prehistoryczne i językoznawcze. Lwów, 1927. Nakład K. S. Jakubowskiego 1927. S. XII + 326.

Badania nad zamierzłą przeszłością Słowian przechodziły rozmaite fazy. Najpierw bez względu na istotne dane puszczano się śmiało na fale fantastycznych domysłów i przypuszczeń. Później nastąpiła bezwzględna reakcja krytyczna, która w stosunku do wielu zagadnień utrzymuje się po dni dzisiejsze, Stanowisko to cieszy

się uznaniem tem większem, że jest ono pod wielu względami bardzo wygodne. W ten sposób bowiem jedynie zbieranie materiałów uważa się za wartościową pracę naukową, a wszelkie uogólnienia jako przedwczesne odrzuca się z nieufnością.

Zapratywania te były częściowo słuszne w niektórych dziedzinach sławistyki, szczególnie w zakresie etnografii, gdzie istotnie dotąd jeszcze brak danych wystarczających do syntezy. Lecz w dziedzinie językoznawstwa, antropologii i prehistorji lekliwość ta była do pewnego stopnia zbyt duża. Uprzedzenia te przełamał zupełnie słusznie Prof. Czekanowski w swym „Wstępie do historii Słowian“.

Praca Prof. Czekanowskiego pomyślana zrazu jako wstęp do antropologii Polski rozrosła się w ciągu pisania i druku na obszerną introdukcję do dziejów całej Słowiańszczyzny. Olbrzymi materiał ujął autor w sposób zupełnie oryginalny i zajmujący nie tylko dla zainteresowanej bezpośrednio rzeszy uczonych, ale i dla całego inteligentnego ogółu. Dzięki zastosowaniu nowych metod udało się uzyskać autorowi nowe wyniki we wszystkich opracowanych działach.

Najpierw w rozdziale o terytorjach językowych Europy przez opracowanie diagramu powinowactw języków indoeuropejskich wystąpiło bardzo znamienne przeciwstawienie się grupy północnej obejmującej języki bałtosłowiańskie i germańskie, grupie południowej, w której skład wchodzi pozostałe języki. Zastosowanie zaś współczynników asocjacji do materiałów dialektologicznych Nitscha pozwoliło wyodrębnić na obszarze Polski prócz takich przewidzianych zespołów, jak; pomorski, mazowiecki, wielkopolski, małopolski i śląski, jeszcze jeden zespół nieprzewidziany, a mianowicie grupę sandomierską. Wreszcie przy pomocy kryterjum ilościowego zaznaczyło się istnienie okresu wspólnoty prarusko — południowo-słowiańskiej, na której podłożu nastąpił okres dalszego zróżniczkowania.

Bardzo trudne zadanie miał autor przy opracowaniu rozdziału etnograficznego, gdyż badania nad kulturą ludów słowiańskich nie dały nam jeszcze ogólnych ujęć zebranych dotąd materiałów. Dyskusja doznała więc z konieczności pewnego ograniczenia i odbywa się głównie na tle jednego zjawiska kulturowego, jakim jest dom. Również przy tych rozważaniach osiągnął Czekanowski parę nowych wyników.

Przedewszystkiem jaskrawo przeciwstawiły się dwa zasadniczo różne typy budownictwa rosyjskiego; dom piętrowy, charakterystyczny dla północnej Wielkorosji i chata ustawiona bezpośrednio na powierzchni ziemi w południowej Wielkorosji. Przytem zaznacza się na tym obszarze zupełnie wyraźna zgodność między zróżniczkowaniem językowym, a rozmieszczeniem poszczególnych typów domu.

Następnie zwrócił autor uwagę na liczne związki Słowiańszczyzny ze światem klasycznym. Do tych bezpośrednich oddziaływań świata rzymskiego należy zaliczyć dom podsieniowy, właściwy szczególnie Polsce zachodniej, oraz wiele innych elementów wspólnych całej Słowiańszczyźnie, jak np. gotowanie pożywienia w garnkach, jak w świecie klasycznym, a nie w kotłach, używanie łaźni i oznaczanie jej słowem „banja“, nazwanie pomostu do spania słowem „pałata“ i w. i. Przykłady te jak wiele innych pozwalają na przypuszczenie, że mamy tu do czynienia z następstwem bezpośredniego kontaktu Słowian ze światem rzymskim w okresie przed słowiańską ekspansją i że jest to wynik oddziaływania drogi bursztynowej, prowadzącej do ujścia Wisły i pobytu rzymskich kupców nad Bałtykiem. W związku z tem wypowiedział autor bardzo oryginalną myśl, że prawdopodobnie w tem dawnem oddziaływaniu świata rzymskiego tkwi przyczyna utrzymania się katolicyzmu na terytorjum Słowiańszczyzny zachodniej. Katolicyzm jako forma przetrwania kultury rzymskiej utrzymał się jedynie na obszarze dawnego państwa rzymskiego, a tak też i tutaj utrzymał się na szlaku bursztynowym, natomiast na szlaku wareskim mamy kościół bizantyński.

Niezwykle zwięźle przedstawiono obecny stan zagadnień z dziedziny prehistorji Polski, przyczem autor oparł się głównie na rekonstrukcjach prof. L. Kozłowskiego. Mamy więc analizę paleolitu i neolitu na naszych ziemiach i zgodnie z zapatrywaniami innych uczonych słowiańskich nawiązanie kultury łużyckiej do kultury dawnych Słowian. Wreszcie na zakończenie działu prehistorycznego dał prof. Cz. szereg ciekawych nawiązań antropologicznych do kultur prehistorycznych.

Oczywiście najwięcej oryginalnych pomysłów mamy w części antropologicznej tej pracy. Przedewszystkiem obalił autor dotychczasowe zapatrywania, jakoby najistotniejszym rysem procesów antropologicznych, zachodzących w Europie, było stałe zanikanie elementów długogłowych. Przeciwnie bowiem właśnie ze wszystkich typów rasowych, występujących w epoce paleolitycznej, jedynie typy skrajnego długogłowca (ε) i długogłowca nordycznego (u) dochowały się do epoki współczesnej.

W dziedzinie paleoantropologii Słowiańszczyzny wykazał autor, że: 1. Ekspansja słowiańska pod względem antropologicznym była ekspansją typu nordycznego, 2. Ośrodek ekspansji słowiańskiej musiał się znajdować na zachodzie, przypuszczalnie w dorzeczu Wisły, 3. Wołyń tworzył prawdopodobnie dawny ośrodek Słowian wschodnich, zaznaczający się dotychczas w postaci wyspy typu nordycznego.

Rewizja dotychczasowych materiałów kranjologicznych przeprowadzona przez prof. Cz. pozwoliła też wyodrębnić różne ludy stepowe, których fale uderzały o wschodni brzeg Słowiańszczyzny.

Już na podstawie tego krótkiego przeglądu treści możemy zauważyć, że autor wyjaśnił wiele zawiłych problematów i dał wiele wskazań do dalszych poszukiwań; liczne wyniki zawdzięcza prof. Cz. umiejętnemu zespoleniu wiadomości z zakresu antropologii, etnografii, prehistorji i językoznawstwa.

Dzięki temu dochodzi autor do stwierdzenia ciągłości rozwoju stosunków antropologiczno-etnicznych Europy. Ciągłość ta występuje w niektórych dziedzinach badanych przez prehistorję i etnografię w sposób bardzo jaskrawy. Np. na terytorjum germańskiem zaznacza się wyraźnie istnienie kręgu kulturowego od neolitu aż do doby obecnej, Prawie zupełnie zgadzają się z sobą zasięgi: 1. Znaleźiska tak zwanych starszych grobów olbrzymów z epoki neolitycznej; 2. Terytorjum Germanów w III i IV okresie bronzu, ustalone przez Kossinnę na podstawie znalezisk skarbów bronzowych; 3. Terytorjum domu starosaskiego nakreślone przez W. Pesslera na podstawie skartowania współczesnego budownictwa wiejskiego niemieckiego niżu; 4. Terytorjum narzecza dolnosaskiego. Na podstawie tych zgodności można przypuścić, że terytorjum to jest odwiecznym ośrodkiem Germanów zachodnich.

Zarazem w związku z tem można zauważyć również dawną konsolidację terytorjum słowiańskiego i jego bardzo wielką odporność w stosunku do nacisku germańskiego. O ile bowiem ekspansja germańska w kierunku południowym doszła do 700 km. w głąb i doprowadziła do zupełnego wchłonięcia Celtów, to natomiast w kierunku na wschód na obszar słowiański to przesunięcie nastąpiło ledwie na 150 km. w głąb. Fakt ten dowodzi, że mamy tu do czynienia ze stosunkowo równomiernymi oporami zwartego terytorjum, przeciwstawiającego się presji Germanów w ciągu kilkunastu wieków. Tak więc stopień konsolidacji germańskiej nie był wówczas większy od konsolidacji Słowian w okresie cofania się ich ku wschodowi. Zarazem świadczy to, że Słowianie siedzą tu oddawna i muszą być nawiązani do t. zw. kultury łużyckiej, gdyż odwiecznemu sąsiedztwu kultury germańskiej i łużyckiej odpowiada ściśle powinowactwo językowe Germanów i Bałto-słowian.

Twierdzenia swe poparł prof. Czekanowski bardzo licznymi mapami i diagramami, w których musi się podziwiać ogrom włożonej pracy.

Do niektórych uwag autora możnaby dodać pewne uzupełnienia: S. 79. Podobnie jak we Francji granicę Ligurów wyznacza zasięg języka prowansalskiego, tak we Włoszech zaznacza to dialekt liguryjski; ciekawe szczegóły do zasięgu Ligurów w Europie środkowej w pracy Schwederle, Vorgerman. Fluss u. Bachnamen i. Elsass 1912. — Między s. 126 a s. 138 istnieje sprzeczność w określeniu kaszubszczyzny, zresztą nie z winy autora, lecz cytowanego w obu wypadkach prof. K. Nitscha. Na str. 126

podano bowiem schemat K. Nitscha, który w gałęzi lechickiej języków zachodnio-słowiańskich wyróżnia języki: polski, kaszubski, połabski, a natomiast na str. 138 i n. przytoczono podział narzeczy polskich w ujęciu K. Nitscha, który grupę kaszubską uważa za narzecze języka polskiego. — S. 170. Prof. Czekanowski twierdzi, że „właściwością domu słowiańskiego jest budowa jego ścian z bierwion ułożonych poziomo, jedno na drugim i spojonych na węgiel“. W związku z tem zapatrywaniem mamy na stronie 174 uwagę, że „budowanie w słup występuje na ziemiach słowiańskich w czasach dopiero późnych“. Tymczasem wedle wszelkiego prawdopodobieństwa w kulturze starosłowiańskiej mamy już oba typy budowy chat, tak węglówkę jak budowanie w słup. A nawet chałupa słupowa znamioną jest dla kultury łużyckiej, uznanej także przez Prof. Czekanowskiego za kulturę słowiańską. Prw. Kostrzewski J. Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, 1923, s. 132—134. — S. 190. Wysoki pomost do spania znany jest także w Polsce pod nazwą „wyrka“. Prw. Karłowicz J. Słownik gwar VI, 90. — S. 204-5. Do przykładów wpływów rzymskich na kulturę słowiańską można dodać też drewniane zamki ludowe, szczególnie typ t. zw. kładowy, który w najdrobniejszych szczegółach można nawiązać do zamków rzymskich. Prw. Neuburger A. Die Technik des Altertums, s. 339, ryc. 449—451. Możliwość bezpośrednich wpływów rzymskich na piec słowiański uznaje też Niederle L. w „Manuel de l'antiquité slave“ II.

Oczywiście są to już zagadnienia szczegółowe, które dalsze materiały pozwolą dokładniej wyjaśnić. Zasadniczo jednak książka prof. Czekanowskiego jest pierwszą, niezwykle śmiałą i zupełnie oryginalną rozprawą na temat dziejów i kultury dawnych Słowian. Choćby zaś nawet nie utrzymały się wszystkie tezy tu wyłożone, to jednak dzieło mieć będzie doniosłe znaczenie dla dalszej dyskusji nad temi problemami, a szczególnie dla metodyki badań słowianoznawczych.

Adam Fischer.

Jan Húsek. *Národopisná hranice mezi Slováky a Karpatorusy.* Bratislava 1925. Str. 509 + 3 nlb. Z ilustracjami i mapą.

Autor podjął się zadania bardzo trudnego, a mianowicie ustalenia granicy słowacko-ruskiej. W dotychczasowych badaniach granica ta wypadła rozmaicie zależnie od podstawy podziału. Jedni jak Sobolewski i Czambel dzielili wedle języka, inni wedle wyznania religijnego, jak np. Kociubiński, Hołowackij, albo też wedle obu zasad jak Hnatjuk, Petrow, Tomasiwskij i i. Prof. Húsek do tych momentów wprowadza jeszcze inne, jak świadomość narodową, oraz znamiona etniczne.

Na określenie Rusinów karpackich używa autor nazwy *Karpatorusy*, ponieważ wszystkie inne jak Rusy (Niederle, Czambel),

Rusini (Hnatjuk), Małorusini, Rusnaki nie wydają mu się właściwe. Nazwa ta jest zupełnie trafna, bo ma wyraźne określenie terytorjalne; lecz powinien był autor określić dokładniej mniejsze grupy etniczne wśród tych Karpatorusów. Tak np. Rusnakami nazywa się nie tylko wszystkich Karpatorusów ze względu na wyznanie, ale też grupę łemkowską, a więc zarówno Łemków, jak Lemaków, wraz z naszymi Zamieszkańcami. Naszym Bojkom odpowiadają po stronie czesko-słowackiej Werchowińcy, a w okolicach nizinnych tak zwani Dolinianie, Doliszniacy, Równiaci lub Namulacy, oraz pośredni między temi grupami Blachy lub Dyczki. W marmaroskiem mieszkają tak zwani Łyszacy. Wszystkie te drobne grupy winien był autor przedstawić na mapie, bo zasięgi takich małych grup ułatwiają oznaczenie granicy większych grup etnicznych.

Prof. Húsek dał dla swych rozważań bardzo staranne tło przez dokładne uwzględnienie osadnictwa, oraz dziejów politycznych, kulturalnych i kościelnych tych ziem. Przytem okazuje się, że język nie może być czynnikiem decydującym przy wyznaczaniu granicy rusko-słowackiej, ponieważ istnieje przejściowy typ *Słowiaka*, który ze względu na wyznanie mógłby być zaliczony do Rusinów, a ze względu na język do Słowaków. Właściwie jednak i język ten jest tak mieszany, że możnaby go zaliczyć do tych typowych, nieokreślonych gwar granicznych, trudnych do właściwego zaszeregowania.

Zdaniem autora także typ antropologiczny nie da się dokładnie określić; mojem zdaniem pochodzi to jedynie z braku materiałów, zebranych nowoczesną metodą, która pozwala na dokładne określenie najbardziej mieszanego terenu.

W kulturze materialnej różnice są zupełnie wyraźne, bo Rusini reprezentują typ bardziej prymitywny, aniżeli Słowacy i stąd też pochodzi ekspansja bogatszej kultury słowackiej na terytorja ruskie. Także w kulturze duchowej (pieśni, opowiadania, sztuka) i społecznej (zwyczaje i obyczaje, życie rodzinne) zaznaczają się pewne różnice, które etnografowie powinni zbadać i kartograficznie unaocznnić.

Prof. Húsek twierdzi, że Rusini węgierscy nie posiadają prawie żadnej świadomości narodowej i dlatego podaje następujące objaśnienia dat statystycznych, dotyczących obszaru od Popradu po Uh. W całości obszar liczył wedle spisu oficjalnego, sprawdzonego przez autora w latach 1922—1923 — 819.733 mieszkańców, w tem 433.380 Czechosłowaków, 154.252 Rusinów, 232.102 Węgrów, Niemców, Polaków, Żydów itd. Z tych 155.000 Rusinów (biorąc tę cyfrę okrągło) przypada na obszar wschodnio-słowacki 94.000, a 61.000 na Ruś podkarpacką. Jeśli się cyfrę tę porówna z cyframi wyznaniowymi, to wypada deficyt 95.000 osób, zapisanych jako Słowaków lub Węgrów. Tak więc ze 190.000

Rusnaków na Słowaczczyźnie wschodniej, tylko 48.000 jest zdecydowanych Rusinów, 60.000 zesłowaczonych, 12.000 zmadjaryzowanych, a wreszcie 70.000 indyferentnych.

Ludność polska została słabo podkreślona w omawianej pracy, z czego zresztą nie można robić zarzutu autorowi, bo celem głównym była granica słowacko-ruska. Na mapie jednak należało zaznaczyć ludność polską na Spiszu, bo wbrew p. Húskowi (Prúdy 1927, s. 449) twierdząc, że na obszarze Drużbaki, Jaworzyna, Lubowla, Biała-Spiska mieszkają przeważnie polscy Spiszacy, a nie tylko Słowacy. Przecież nawet Boháč w r. 1913 z tem się zgadzał, a dopiero później względy polityczne spowodowały zmianę zapatrywań. (Prw. Romer, Polski Atlas Kongresowy. Lwów 1921, Tabl. XXXI, J. Wąsowicz, Narodowości Rzeczypospolitej Polskiej. Lwów, 1927, mapa).

Oczywiście niezależnie od tych uwag należy przyznać, że praca p. Húska oparta jest na bardzo dokładnych studjach i starannem wyczerpaniu całej literatury. Autor starał się zgromadzić możliwie jak najwięcej danych na dowód swej tezy i całą bardzo drażliwą dyskusję, jak wszystkie tego rodzaju graniczne rozważania, sprowadzić na tory ściśle naukowe, gdzie ma rozstrzygać materiał statystyczny i badanie terenowe. Dzięki temu powstało dzieło, które ma nie tylko aktualne znaczenie, ale trwałą wartość naukową.

Adam Fischer.

E. Hoffmann-Krayer — H. Bächtold-Stäubli. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Berlin—Leipzig, Walter de Gruyter & Co, 1927. Bd. I. Lieferung 1: Aal-Ackerbau. 8° większe, Str. LXXI + 160. 4 mk. niem.

Po długoletnich przygotowaniach i zebraniu olbrzymiego materiału, bo liczącego 600.000 kartek, przystąpili wreszcie E. Hoffmann-Krayer i H. Bächtold-Stäubli do wydawnictwa encyklopedji niemieckiego zabobonu. Już pierwszy zeszyt pozwala nam zorientować się w typie publikacji. Słownik przesądnych wierzeń niemieckich ma dwojaki cel: 1. usiłuje zebrać cały dotyczący materiał, rozprószony po rozmaitych, często niedostępnych publikacjach, 2. stara się wyjaśnić genezę i znaczenie różnych przesądów i zabobonów.

Przesady zostały uwzględnione w możliwie szerokiem tego słowa znaczeniu, a więc zaliczono tu obrzędy i zwyczaje łączące się z dawnymi kultami, lecznictwo ludowe, oraz podania, o ile są wyrazem pewnych przesądnych zapatrywań. Cały materiał ułożono alfabetycznie wedle 2.500 haseł, a artykuły mają rozmaity charakter, albo są to rozprawki specjalne, które dotyczą pewnego przedmiotu czy rośliny, albo też są to artykuły zbiorowe, które omawiają ogólnie rośliny, ryby itd., albo też dotyczą pewnych abstrakcyjnych pojęć, jak np. animizm, przesąd itd.

Zasadniczo uwzględnia słownik współczesne wierzenia ludowe z XIX i XX wieku, ale do porównania wprowadzono oczywiście także materiał średniowieczny, oraz z XVI—XVIII stulecia. Wogóle o poważnym typie całego wydawnictwa świadczy pierwszy zeszyt w całej pełni. Na wstępie podano bardzo bogatą literaturę, a następnie mamy artykuły, omawiające węgorza, padlinę, chleb źle wypieczony, lecznicze wsadzanie chorych do pieca piekarskiego, odgryzanie paznogci, obwiązywanie, abecadło, oprawcę, Abła, chwilę wieczorną, mszę św., zorzę wieczorną, przesady dotyczące pukania, ustępy, Abracadabra, ucinanie włosów i paznogci, lecznicze pisanie, spędzanie płodu, zabiegi apotropiczne, przesady rolnicze. Do każdego artykułu dodano bardzo bogatą bibliografię.

Encyklopedia niemieckiego zabobonu ma również wielkie znaczenie dla polskich etnografów, ponieważ ludowe wierzenia niemieckie i polskie są w bardzo wielu wypadkach zupełnie identyczne; tak więc i dla wielu naszych zagadnień możemy znaleźć tu podstawową bibliografię. Wogóle, o ile „*Handwörterbuch des dtsh. Aberglaubens*” będzie wydawany i nadal w tym typie, jaki przedstawia pierwszy zeszyt, stanie się niezbędnym dla wszystkich historyków kultury w najszerszym tego słowa znaczeniu.

Adam Fischer.

Dmitrij Zelenin. *Russische (ostslavische) Volkskunde*. Berlin — Leipzig, Walter de Gruyter & Co. 1927, 8°, S. XXVI + 424 + 5 tablic + 1 mapa.

Niemcy okazują w ostatnich czasach dość znaczne zainteresowanie dla zagadnień sławistycznych. W tych warunkach mogła się wreszcie urzeczywistnić myśl zarysu słowiańskiej filologii i kultury, wydawanego pt. „Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte” pod redakcją Prof. M. Vasmera i R. Trautmanna. Tak zdołano tu zrealizować pomysł, którego nie wykonała Akademia rosyjska, a na razie poza projekt nie wyszła Akademia czeska w Pradze. Dotąd wydano następujące tomy: F. Lorentza „Geschichte der pomeranischen (kaschubischen) Sprache”, E. Karskiego „Geschichte der weissrussischen Volksdichtung und Literatur” i Dymitra Zelenina „Russische (ostslavische) Volkskunde”.

Z prac tych szczególną wartość posiada dzieło D. Zelenina, prof. uniwersytetu leningradzkiego, który dał wyczerpujące opracowanie etnografii wschodnio-słowiańskiej, Zdaniem autora dzieje tej nauki we wschodniej Słowiańszczyźnie dzielą się na dwa okresy: 1. okres początkowy do r. 1847, t.j. do założenia Towarzystwa geograficznego; 2. okres naukowego zbierania materiałów, gdyż prac syntetycznych właściwie nie wiele dałoby się zanotować. Po przedstawieniu dokładnem dziejów ludoznawstwa wschodnio-słowiańskiego omawia różne grupy etniczne, przyczem w przeciwieństwie do dawnych podziałów wyróżnia cztery grupy, a mia-

nowicie: 1. Wielkorusów północnych (gub. Nowogród, Włodzimierz, Wiatka, Wołogda itd.), 2. Wielkorusów południowych (gub. Rjazań, Tambow, Woroneż, Tuła, Orel i Kaługa). 3. Białorusinów. 4. Rusinów, zwanych też Małorusinami lub Ukraincami.

Po tych wstępnych rozdziałach omówiono w I rozdziale uprawę roli, a więc narzędzia rolnicze jak radło, pług, sochę, kosulę, bronę, a następnie żniwa, suszarnię na zboże, młockę i różne obrzędy związane z pracą na roli. Rozdz. II poświęcono hodowli bydła, rybołówstwu i bartnictwu. W rozdz. III zastanawia się autor nad przygotowaniem strawy i narzędziami służącymi do tego celu, jak stępa, młynek ręczny (żarna), a następnie młyn wodny, wiatrak, olejarnia; w związku z temi zagadnieniami omówiono sposoby rozniecania ognia, garncarstwo, pieczenie chleba, sposoby przechowywania potraw, potrawy narodowe, zbiór dzikich płodów roślinnych, napoje i masło. Rozdz. IV wypełniają problemy transportu i środków komunikacyjnych, a więc zaprząg i uprzęż końska, jarzmo, sanie, śniegowce, łodzie, promy, noszenie ciężarów. Rozdz. V dotyczy sporządzania odzieży i obuwia, a więc wyrobu płótna, sukna, obuwia i kapeluszy plecionych, haftów, barwienia tkanin, oraz obróbki skóry. Rozdz. VI omawia odzież i obuwie, t. zn. koszulę, spodnie, zapaskę, płachtę, płaszcz, switkę, kaftan, futro, pas, ubranie głowy i obuwie. Rozdz. VII zawiera szczegóły dotyczące pielęgnowania ciała, a więc uczesanie głowy, kosmetyki kobiece, zasady higieny i medycyny ludowej. Rozdz. VIII przeprowadza analizę budownictwa, przyczem szczególną uwagę zwraca autor na dach, piec, plan, zdobnictwo, oświetlanie, oraz na rozmaite przesady i obrzędy domowe. Rozdz. IX dotyczy życia rodzinnego, a więc obrzędów narodzinowych, weselnych i pogrzebowych. Rozdz. X poświęcony życiu społecznemu omawia wspólne prace, wspólne zebrania młodzieży tak w celach pracy jak zabawy, tańców, uctowania itd. W rozdz. XI zawarł autor obrzędy doroczne, a w rozdz. XII wiarę w demony i czary, oraz ludową kosmologję.

Na podstawie powyższego przeglądu treści możemy odrazu zauważyć, jakie zagadnienia zostały przez Prof. Zelenina pominięte. Nie znajdujemy więc tu w R. II. łowiectwa i omówienia tych licznych pułapek na dzikiego zwierza. Nadto przy omawianiu hodowli bydła brak wzmianki o rasach bydła u Słowian wschodnich. W R. V. należało uwzględnić również wyroby z rogu, kości i metali, o ile służą one do uzupełnienia odzienia. Wogóle sztuka ludowa nie została w omawianym zarysie uwzględniona. W R. VIII brak danych dotyczących budynków gospodarczych. Po R. X winien być krótki choćby rozdział dotyczący prawa ludowego. Opowieści ludowe, pieśni, zagadki, przysłowia, i widowiska dramatyczne również zostały opuszczone.

Widzimy więc, że praca prof. Zelenina nie jest pełnym obrazem etnografji wschodnio-słowiańskiej. Ale mimoto jest to

dzieło o wielkiej wartości; tak dobrem ogólnem ujęciem żadna inna etnografia słowiańska pochwalić się nie może. Autor opracował bowiem wszystkie zagadnienia bardzo samodzielnie, a uwagi swe zaopatrzył w bogatą literaturę i nowy materiał ilustracyjny (252 ilustracyi). Dlatego też publikację tę musi witać każdy etnograf z prawdziwą radością.

Adam Fischer.

Hans Fehr. *Gottesurteil und Folter.* Eine Studie zur Dämonologie des Mittelalters und der neueren Zeit. Berlin-Leipzig 1926 str. 24 (odbitka z „Festgabe für Rudolf Stammeler zum 70 Geburtstag“).

W pracach historyczno-prawnych zaczęto w ostatnich latach coraz silniej uwzględniać wierzenia, oraz rolę, jaką odgrywają zwłaszcza w procesie i prawie karnem. Do historyków prawa, którzy moment wierzeniowy wciągają w zakres swych badań należą Emil Goldmann, prof. uniwersytetu wiedeńskiego, Eberhard Künssberg, Claudius Schwerin, Fr. Bechmann (*Zauber und Recht in Roms Frühzeit* 1923, prw. recenzję Küblera w *Philologische Wochenschrift*, T. 44, str. 1066—8) a zwłaszcza profesor prawa na uniwersytecie w Bernie szwajcarskim Hans Fehr.

W podanej w nagłówku pracy wskazuje autor nowe dziedziny, któremi się zająć winien historyk prawa. Ważnem wedle autora zadaniem, byłoby zwrócenie uwagi w zakresie prawa karnego na „demonologiczne nastawienie“ przestępcy (*dämonologische Einstellung des Verbrechers*), oraz rozwiązanie kwestji stosunku pewnych instytucyj procesowych do demonów (*das Verhältnis gewisser Prozesseinrichtungen zu den Dämonen*). W epoce frankońskiej, jak i późniejszej, wychodzili ludzie z założenia, że przestępca, jest to człowiek omotany przez demona. Przestępca oddaje się zupełnie w moc czarta, staje się jego bezwolnem narzędziem. Jak długo szatan siedzi w duszy i w ciele człowieka, tak długo nie posiada ten ostatni możności wypowiedzenia prawdy przed sądem. Dlatego też trzeba użyć pewnych środków, aby człowieka od złej mocy uwolnić. Proces sądowy to walka z szatanem. Walkę tę prowadzi się przy pomocy *ordaliów*. One to posiadają moc niweczenia siły diabła, one to przyczyniają się do tego, że prawda zwycięża.

W późniejszych wiekach wiara, że przestępca to człowiek znajdujący się w mocy szatana, trwa nadal. Wyraźnie akcentuje to *Malleus Maleficarum*. Czar, w którego mocy znajduje się przestępca, nie pozwala mu zeznawać prawdy przed sądem. Tę władzę złego ducha należy złamać. Jak niegdyś służyły do tego celu ordalia, tak w późniejszych wiekach zadanie to spełniają tortury. Na podstawie bardzo ciekawych przykładów z praktyki, zwłaszcza sądów szwajcarskich, wykazuje autor, że tortury służyły

do złamania mocy szatana, były narzędziem służącym do odpędzenia demona (ein dämonenvertreibendes Instrument). Autor cytuje liczne zeznania obwinionych, z których wynika, że szatan dopiero na mękach opuszcza swą ofiarę.

Wywody autora rzucają, dzięki uwzględnieniu momentu wierzeniowego bardzo ciekawe światło na istotny cel stosowania tortur, oraz na związek, jaki zachodzi między niemi a ordaljami. Wyniki, do których doszedł autor, mogą mieć niemałe znaczenie dla badań nad naszym procesem karnym. W pracy, którą przygotowuję, usiłuję wykazać, że i u nas, podobnie jak na zachodzie, tortury uchodzą niejednokrotnie jako środek uwalniający przestępcę od mocy złego ducha.

Karol Koranyi.

Raffaele Corso. *Folklore. Storia, obietto, metodo, bibliografia.* Roma 1923. S. XIV + 150 z 9-ciu rycinami i 1 mapą.

Folklor bada przejawy życia, sposób myślenia, potrzeby i rozrywki warstw ludowych, wogóle zajmuje się tem wszystkim co jest „ludowe” i szuka w nich przeżytków dawnych wierzeń i zwyczajów, pochodzących nieraz z zamierzchłych czasów. Dla osiągnięcia tego celu potrzebne jest w pierwszym rzędzie zebranie materiału, a następnie naukowe opracowanie tegoż. Materiał zbierany musi być o ile możności jak najwierniej oddany. Autor podaje szereg środków. jak: gramofony, fotografowanie, różne schematy, kwestjonariusze itd., któremi w tym celu należy się posługiwać. Od samego zbieracza żąda autor specjalnych uzdolnień i dokładnej znajomości terenu pracy. Opracowanie materiału ma na celu wyszukanie form pierwotnych i miejsca pochodzenia i powstania tychże. Dla osiągnięcia tego poleca autor metodę porównawczą Frazera. Materiał należy podzielić na grupy lokalne, dokładnie zanalizować, zestawzić kategorjami wedle pochodzenia lub charakteru, a wtedy wystąpią na jaw elementy istotne i drugorzędne. Po osiągnięciu tego można przystąpić do porównywania materiału z coraz to większych obszarów. Metodą tą będzie można ujawnić związki, jakie łączyły w różnych czasach różne terytoria i wzajemne oddziaływania.

W szeregu innych rozdziałów kreśli autor historję folkloru. Za poprzedników właściwych folklorystów uważa już średnio-wiecznych przepisywaczy, moralistów i podróżników, którzy bezwiednie zostawili nam sporo materiału folklorystycznego. Poprzednikami byli również filozofowie XVIII w. a nawet braci Grimm nie uważa autor jeszcze za właściwych folklorystów. Dopiero od połowy XIX w. od ustalenia w r. 1846 w „Ateneum” londyńskim nazwy „folklor” zaczyna się ta nowa nauka, poprzednio w różnych krajach różnie nazywana. W drugiej połowie XIX w. różne prądy nurtowały w nauce. Wyrazem ich był szereg szkół:

mityczna — Müllera, indjanistyczna — Benfeya, animistyczna — Tylora, Frazera i historyczna — Bédiera. W ostatnim rozdziale zajmuje się autor historją folkloru we Włoszech, gdzie badacze skłaniają się do różnych szkół powyższych. W ostatnich czasach wytworzyli Włosi własne metody badania, których przedstawicielami są Niceforo i autor niniejszego podręcznika.

Tadeusz Sulimirski.

Franciszek Persowski. *Osady na prawie ruskim, polskim, niemieckim i wołoskim w ziemi lwowskiej.* Studium z dziejów osadnictwa. Lwów 1927. Skład główny: Kasa im. Mianowskiego. S. 160+3 mapki (29 rycin w tekście).

Praca powyższa dotyczy około 130 osad ziemi lwowskiej, t. j. tych osad, do których źródła były bardziej wyczerpujące. Prócz samego zagadnienia osadnictwa traktuje rozprawa również o formach budownictwa dla każdego typu osady z osobna. Autor wykorzystał bardzo starannie wszelkie dostępne źródła i podał ich charakterystykę.

Wyróżniono cztery zasadnicze typy osad: 1) wsie kupowe 2) kupowo-podłużne, 3) ulicówki i 4) osady rozrzucone. W osadach założonych na prawie ruskim przeważa kształt kupowy, który autor uważa za właściwy tej grupie osad. Kształt ten powstał z jednodworczności dawnych osad, które zczasem się rozrastały, zachowując nadal pierwotną bezplanowość; zabudowania stawiano rozmaicie, co wytworzyło wiele małych krętych uliczek.

Pod wpływem prawa polskiego przekształcają się na ziemi lwowskiej osady kupowe. Ziemia staje się własnością szlachecką, przez co osady przybierają kształt bardziej jednolity, stają się kupowo-podłużnymi, tworząc już pewien rodzaj ulicy. Zaznacza się większa regularność stawiania budynków gospodarczych; wewnątrz wsi płynie często potok, otoczony wygonami.

Ulicówki lub części ulicowe dawnych osad powstały na ziemi lwowskiej dzięki kolonizacji idącej z zachodu. Pola podzielono na wąskie, lecz długie pasy ziemi; na tych wąskich łanach ziemi powstają wzdłuż ulicy budynki, zajmujące przeważnie szerokość łanu; stoją one w ścisłym skupieniu obok siebie węższą stroną do ulicy. Ulica przebiega zazwyczaj w linii prostej. Takie osady były lokowane przeważnie na prawie niemieckim.

Osady rozrzucone powstały skutkiem pierwotnego typu gospodarki pastersko-bartniczej. Zakładane były na gruntach osad ruskich wedle prawa wołoskiego, nie dopuszczały wpływu prawa polskiego i niemieckiego, przez co zatrzymywała osada pierwotną dworzyskową formę. Charakterystycznymi cechami osad wołoskich to brak robocizny i opłacanie podatków in natura.

Następuje rozdział o formach budownictwa, w których stara się autor wykazać odmienność form budowniczych w wyodrębnio-

nych grupach osad. Rozpatruje więc dla każdej grupy oddzielnie kwestję orientacji budynku mieszkalnego i gospodarczych, materiału budowlanego i jego sposobu użycia, wylepiania i bielenia ścian, sposobu osadzenia i formy drzwi i okien, kształtu i poszycia dachu, kominów, pieca ogrzewalnego i piekarskiego i planu chałupy.

Przytaczam najważniejsze wyniki pracy. W grupie osad ruskich i wołoskich domy zwrócone są do południa, w osadach zaś polskich i niemieckich węższą stroną do ulicy. Budownictwo w słup przeważa w osadach ruskich i niemieckich, węglowe w osadach polskich i wołoskich. Bielenie ścian ogranicza się w osadach ruskich i wołoskich tylko do niektórych części ścian zewnętrznych. Dachy w osadach ruskich średniej wysokości, czterookapowe, także w osadach polskich, jednak często z okapem szczytowym (dymnikowe); w osadach niemieckich częste przystreszki (okapy przyźbowe) oraz trójkątny otwór pod szczytem dla ujścia dymu; dachy wołoskie odznaczają się wybitną wysokością i stromością. Plan chałupy we wszystkich osadach dwudzielny (symetryczniedwuizbowy), w ruskich z sienią nieprzechodnią, w polskich z przechodnią i z wydzieloną z sieni komorą; w osadach niemieckich z wydzieloną kuchnią z sieni oraz z umieszczeniem stajni w jednej z izb domu, lub też przesunięciem stajni tuż pod ścianę chałupy. W układzie wewnętrznym zbliża się osada wołoska do polskiej lub niemieckiej; przy swej dwudzielności posiada chałupa czasem boczną komorę.

Zestawienie to pozwala poznać jak sumiennie przystąpił autor do pracy, która dała poważne wyniki. Pomimo zmieszania się na obszarze ziemi lwowskiej tylu różnych czynników, które powodują upodabnianie się form jednych do drugich, mógł jednak autor wyodrębnić niektóre zespoły cech budownictwa charakterystycznych dla wydzielonych grup osad. Często jednak używa autor w swej pracy pojęcia rozwoju form kulturowych, np. wprowadza za Z. Glogerem ewolucję kształtu dachów i opisując te kształty określa je jako n. p. „druga forma rozwoju dachu”. Tego rodzaju ewolucyjne objaśnienia zostały jednak w najnowszych badaniach podane w wątpliwość i dlatego nie można na nich opierać jakichkolwiek wniosków.

Alfred Bachmann.

Henryk Biegeleisen: *Matka i Dziecko w obrzędach, wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego.* (na okładce jest tytuł nieco zmieniony: *Matka i Dziecko w zwyczajach, obrzędach i praktykach ludu polskiego*), Lwów, 1927. Nakładem Ateneum, Str. 414.

Piśmiennictwo etnograficzne wzbogacone zostało w ostatnich czasach przez bardzo cenną rozprawę H. Biegeleisena o *Matce i Dziecku*. Praca ta — owoc sumiennych studjów autora, oparta na olbrzymim materiale przewyższa znacznie analogiczną pracę uczonego niemieckiego H. Plossa „Das Kind”.

Autor rozpoczyna swą pracę od przedstawienia środków używanych przez kobiety, ażeby zająć w ciąży, względnie od niej się uchronić. W dalszych rozdziałach mówi o praktykach stosowanych w okresie brzemienności, podczas i po położu. W następnej części w swej pracy zajmuje się autor już samem dzieckiem w różnych fazach jego rozwoju. Omawia rozmaite niebezpieczeństwa, jakie grożą dziecku ze strony złych duchów, personifikujących również chorobę, oraz zabiegi ludowe mające na celu uchronić dziecko przed złemi mocami.

Autor nie ograniczył się w swem dziele wyłącznie tylko do materiałów polskich, ale oparł swą pracę na tle porównawczem podając analogiczne zwyczaje innych ludów, zarówno europejskich, jak i pozaeuropejskich. Myśl autora przedstawienia zwyczajów ludu polskiego na tle obyczajów innych ludów była trafna. Wszak dopiero przez porównanie z zwyczajami innych narodów, określić możemy, co w naszych zwyczajach jest rodzime, a co zaczerpnięte zostało ze zwyczajów obcych, oraz czy i w jakiej mierze zwyczaje naszego ludu wpływały na kształtowanie się zwyczajów u obcych. Na metodę jednak, którą się autor posługuje, nie możemy się zgodzić. Przedewszystkiem nie oddziela autor w swej pracy wyraźnie zwyczajów naszego ludu od praktyk ludów innych. Omawiając jakiś zwyczaj ludu polskiego, przechodzi autor do przedstawienia tego zwyczaju u innych, by w dalszym ciągu tego samego ustępu znowu wrócić do praktyk ludu polskiego. Powtórnie nie uwzględnia autor pewnych kręgów kulturalnych. Należałoby mówić najpierw o zwyczajach ludu polskiego, następnie o zwyczajach obcych, spotykanych na ziemiach polskich, wkońcu o praktykach ludów sąsiednich. Tego systemu autor w zasadzie nie przyjął, choć niejednokrotnie go stosuje. Sposób ujęcia kwestji przez autora wpływa ujemnie na przejrzystość pracy. Ponadto powoduje metoda, którą posługiwał się autor, częste powtarzanie tych samych rzeczy. Niejednokrotnie na tej samej stronie, np. na stronie 40 w wierszu 5 od góry i 40 w wierszu 16 od dołu wspomina autor to samo wierzenie ruskie o szkodliwych następstwach przestrachu w czasie pożaru dla kobiety brzemiennej. Na stronie 82 powtarza na rozmaitych miejscach przesąd związany z zakazem wychodzenia kobiety brzemiennej w nocy. Na stronie 57 i 114 powtarza dosłownie to samo o zwyczaju używanym przez kobiety w Czartowcu, aby płód, który spuścił się na dół, poszedł do góry. Na stronie 80 i 143 podany jest ten sam przesąd o płukaniu pieluch w 16-tym tygodniu po urodzeniu się dziewczęcia, na str. 172 i 242 o zakazie wymawiania w obecności niemowlęcia wyrazów „żaba“, „zając“. Przykładów takich możnaby podać więcej (np. str. 126 w. 4 od góry i str. 268 w. 11 od dołu, str. 212 w. 7 od dołu i str. 303 w. 6 od góry).

O ile co do metody nie zgadzam się z autorem, to ani na chwilę nie zapoznaję wielkiej wartości jego pracy, która ze wszech miar zasługuje na wyróżnienie.

Karol Koranyi.

Adam Fischer. *Lud Polski.* Podręcznik Etnografii Polski, opracowany z zasiłku Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Z 3 mapami i 58 ilustr. w tekście. Lwów—Warszawa—Kraków 1926. S. IV + 240.

Praca krajoznawcza, która w Polsce w grudniu 1926 r. obchodziła 20 rocznicę swej zorganizowanej działalności, może do swego bilansu dołączyć także podręcznik polskiej etnografii prof. Fischera, który również wyszedł w 1926 r. Potrzebę takiego podręcznika dyktował z jednej strony niezwykle rozwój krajoznawczej pracy wogóle, a z drugiej wykładanie krajoznawstwa jako osobnej nauki w szkołach średnich i wyższych.

Treść podręcznika prof. Fischera w głównym zarysie jest następująca: 1) Część wstępna; 2) Polskie terytorjum etnograficzne; 3) Kultura materialna; 4) Kultura społeczna; 5) Kultura duchowa; 6) Wnioski ogólne. Oprócz tego dodano: a) sprostowania i dopełnienia, b) wykaz miejscowości, osób i rzeczy, c) spis ilustracji.

W części wstępnej uwzględnia autor następujące działy: pojęcie etnologii i etnografii i ich stosunek do innych nauk. Etnologja i folklor. Etnologiczne metody. Rozwój etnologji. Zadanie ludoznawstwa i jego nauczanie w Polsce. Znaczenie ludoznawstwa dla literatury i sztuki, a tak samo dla społeczeństwa i państwa. Wreszcie — etnologja w programie ogólnej oświaty. Co do drugiej głównej części, to mamy tu: a) granice, b) ilość ludności, c) polskie grupy etniczne, d) rozwój polskiego osadnictwa i e) polskie typy antropologiczne.

Podstawową częścią podręcznika jest rozpatrzenie kultury polskiej; przyczem dzieli ją autor podręcznika nie na dwa, jak zwykle robili i robią etnografowie, lecz na trzy działy, a mianowicie: a) ergologja, b) etnologja społeczna i c) folklorystyka, którą autor całkowicie identyfikuje z pojęciem kultury duchowej. Do pierwszego działu prof. Fischer zalicza zjawiska kultury materialnej, a mianowicie budownictwo (najdokładniejsza część), sprzęty domowe i ich sporządzanie; przyrządy rolnicze i gospodarskie; wiadomości rolnicze i gospodarskie; przemysł domowy (tkactwo, ciesielka, bednarstwo, sitarstwo, koszykarstwo, ceramika, wyroby z metalu, rymarstwo, krawiectwo, haftowanie); odzież; ozdoby; sztuka ludowa; instrumenty muzyczne; do drugiego z tych trzech działów autor zalicza takie zjawiska: obrzędy rodzinne, weselne i pogrzebowe; zwyczaje domowe (przy zakładaniu budynku, przebudowywanie po pożarze i t. d.) zwyczaje doroczne, mianowicie kalendarz ludowy i wreszcie prawo ludowe. Do trzeciego działu zaliczono: demonologję, wyobrażenia o przyrodzie (kosmologja i kosmogonja), lecznictwo i czary, opowiadania ludowe (mity, bajki, opowiadania, facecje, legendy, podania), pieśni, zagadki i przysłowia, dramatyczne przedstawienia, a tak samo gry, zabawy, tańce i muzykę.

Dodatkowy rozdział (wnioski ogólne) oświeśla polską kulturę w jej podstawowych rysach i przytem wyznacza na niej te nawarstwienia, które z dawnej przeszłości polskiego życia kolejno pozostawały, a również te rozmaite wpływy, które odbiły się na życiu obyczajowem danego obszaru. Wreszcie zaznaczają się i te wpływy, które powstały już w ostatnich czasach i które objawiają się w różnych działach bytu narodu polskiego. Celowo dobrane ilustracje wyraźnie dowodzą, że autor postarał się, ażeby podręcznik wywoływał miłe wrażenie.

I rzeczywiście podręcznik robi wrażenie pewnego wykończenia i zaokrąglenia. Autor unika pytań spornych; opierając się na zebranym materiale i ułożywszy go systematycznie, daje on to, co jest w życiu i co życie zachowuje; przytem stara się wykazać starożytność w zjawiskach życia polskiego. Przewodnia myśl autora — całkiem słuszną — aby podać tylko wszystko to, co się odnosi do ludu polskiego, urzeczywistnia się z niezwykłą konsekwencją i dlatego wychodzi pełny obraz, a nie urywkowy.

Ku wielkiemu naszemu zdziwieniu, autor do terytorjum polskiego zaliczył i te obszary, gdzie żyją Ukraińcy; dlatego pojęcie „lud polski“ traktuje się jakby w znaczeniu państwowem, a nie etnograficznem.

Nie mówiąc o tem, że za lud polski uważa prof. Fischer ludność Chełmszczyzny, ziemi bełskiej, Polesia (na wschodzie), Spiszu (na zachodzie), lecz kategorycznie zaznacza, że oprócz Polaków „mieszkają też na obszarze państwa polskiego inne ludy“ (str. 18) i tu wylicza: Litwinów i Żmudzinów, Białorusinów, Małorusinów („zwani zwykle Rusinami“) a do terytorjum, gdzie żyją „w granicach państwa polskiego“ Ukraińcy, zalicza dział wodny środkowego i dolnego Dniepru, całego Bohu i środkowego Dniestru; jest to nieporozumienie, którego w podręczniku być nie powinno. Mówiąc o wpływach w ostatnich czasach na Polskę, wspomina autor także „ruskie“ i dopatruje się ich w wyrobach tkackich, żartach i pieśniach. Warto byłoby jednak chociaż trochę poświęcić uwagi tym polskim etnografom, którzy badając życie kulturalne Polski, nie mogli pominąć życia ukraińskiego, które ma dużo wspólnego z polskiem. (Bohdan Zaleski i in.).

Wogóle autor ignoruje Ukraińców i jakby nie uznaje ich za naród. To powoduje dużo nieporozumień i odbija pewną tendencję, której przynajmniej w podręczniku o wykładzie dogmatycznym, być nie powinno¹⁾. Następnie w podręczniku jest luka: prof. Fischer, oznaczwszy krótko i dokładnie folklor (wiedzę ludu), etnografię i etnologję, nic nie mówi o słowie „kultura“. Tymczasem w podręczniku ten termin trzeba koniecznie przed-

¹⁾ Odpowiedzią na powyższe zarzuty będzie książka Prof. Fischera p. t. *Rusini*, która wyjdzie w najbliższych miesiącach i będzie jakby uzupełnieniem i dalszym ciągiem „Ludu Polskiego“.

(Przyp. Red.).

stawić, dając mu pewną definicję. Pewne sprzeczności zaznaczają się także w klasyfikacji głównych części; ściśle logiczną podstawę podziału przeprowadzono nie wszędzie z dokładną konsekwencją. Między innymi jest dziwnem, dlaczego autor „pranie i prasowanie” (str. 82—83) zalicza nie do domowych przemysłów, lecz do tych, do których zalicza sadownictwo, ogrodnictwo etc. Rozdział „prawo ludowe” (§ 32) nie daje dokładnego zrozumienia, w czym tkwi jego istota, oraz na czym polega charakter prawny zwyczajów, które trzeba zaliczać do prawa ludowego. Mapy obecnego geograficznego i państwowego obszaru Polski, są naszym zdaniem, niewyraźne. Dlatego trzeba było dać zwykłą mapę geograficzną oprócz tych podanych. Wówczas znikłyby niektóre nieporozumienia co do rozmieszczenia ludności.

Pomimo tego trzeba jednak powiedzieć, że podręcznik ogarnął wszystkie podstawowe części nauki i daje elementarne pojęcia, ich tłumaczenia, metody naukowego badania z zaznaczeniem ścisłego poglądu na podstawowe kierunki metodologii, ścisły historyczny obraz rozwoju nauki w Polsce, a także jej wszechstronne znaczenie — tu zaznacza się moment pedagogiczny i patriotyczny. Opracowanie poszczególnych części podręcznika dąży do tego, ażeby niewielu słowy oświetlić istotę pytania, ogarniając go jak najdokładniej i wogóle całość zbudowano tak, że materiał jednej części nie przeważa nad drugą. Ta harmonijna struktura łączy się całkowicie z materiałem, który podaje najnowsze w nauce fakty. Podając uogólnienia z odpowiednimi przykładami, podręcznik zaznacza i sam proces przeprowadzenia porównawczej metody czyto w zakresie specjalnego zagadnienia, czy całego ich szeregu. Sam dogmatyzm wykładu, pozbawiony suchej rygorystyczności, zaciekawia, określając pewne pytanie i równocześnie odpowiadając naukowym wymaganiom. Po każdym rozdziale i niektórych jego częściach, podano odpowiedni bibliograficzny wykaz najnowszych prac.

Uważamy, że autor wykonał zadanie swe zupełnie dobrze pod względem pedagogicznym, gdyż ułożył podręcznik, który może dopomóc młodzieży do poznania rodzinnego kraju za pośrednictwem szkoły, a zrobił to tak, aby młodzież przez poznanie swej rodzinnej ziemi, zarazem bardzo głęboko ją pokochała.

Kijów, 1927.

Wiaczesław Kamiński.

Regina Lilientalowa: *Dziecko żydowskie*. Kraków 1927. Nakład Akademii Umiej. (Prace komisji etnograficznej, nr. 3). 8° str. 97 + 3 tabl.

Autorka, — zmarła przed trzema laty — umieściła już w r. 1904 rozprawę na powyższy temat w „Materiałach Komisji antrop.-archeolog. i etnogr.” Akademii Umiejętności w Krakowie (t. VII. dz. II, str. 141). Praca obecnie wydana uzupełnia poprzednią i ujmuje całość zagadnienia. Na podstawie obficie nagromadzo-

nego materiału częściowo znanego, częściowo zebranego przez autorkę, — otrzymujemy jasno nakreślony obraz życia dziecka żydowskiego.

Na wstępie zaznacza autorka, że pragnienie potomstwa jest u ludu żydowskiego bardzo silne i kobieta stosuje rozmaite środki, mające zapobiec bezpłodności. Od chwili zaś, w której poczuje się matką, pamięta o całym szeregu zabiegów, które chronić ją mają od poronienia i przyczynić się do zdrowego rozwoju dziecka. Następnie przedstawia autorka poglądy ludu żydowskiego na kształtowanie się dziecka w łonie matki i jego ścisły kontakt z aniołami, które objaśniają mu zagadki wszechbytu i ksiąg świętych, aż do chwili przyjścia na świat. — Każde, dziecko rodzi się ze swoim szczęściem, *mazel*, które ma wpływ na całe jego życie.

Poród sam zupełnie pominięto, jakkolwiek wśród ludu żydowskiego rozpowszechnione są liczne praktyki, mające na celu ulżenie rodzącej (np. podkładanie talesu pod poduszkę i i.). Ponieważ zaś praca uwzględnia poglądy na bezpłodność i wierzenia, dotyczące matki przed przyjściem dziecka na świat, należało może krótko uwzględnić także owe wierzenia i zabiegi.

Na matkę i noworodka czyhają ze wszęch stron złe duchy (Lilith, królowa Saba) i dopiero stosowanie pewnych praktyk zabezpiecza przed temi demonami. — Nadanie imienia następuje u dziewczynki w pierwszą sobotę po urodzeniu, u chłopca natomiast odbywa się obrzęd przymierza i nadanie imienia 8-go dnia, a imię otrzymuje dziecię zawsze tylko po zmarłym przodku. Następuje dokładny opis tego obrzędu, a także „Pidjan ha'ben“ t. j. uroczystości wykupu syna pierwotnego od kapłana w 30 dni po urodzeniu.

Medycynie ludowej, ze szczególnem uwzględnieniem uroków poświęca autorka dużo miejsca.

Nad kołyską dziecka wyśpiewuje matka żydowska niezliczone kołysanki. Są one bardzo charakterystyczne i odmienne dla chłopców, a odmienne dla dziewcząt. Matka żydowska pragnie zawsze, by syn jej wyrósł na uczonego w Piśmie św. i bogobojnego człowieka, który w życiu przyszlęm otworzy rodzicom podwoje raju — dla córki natomiast zadowala się życzeniem męża światłego, biegłego w nauce Zakonu. — W myśl tego poglądu znacznie więcej uwagi poświęca się wychowaniu syna, niż córki. Już w 3-cim roku życia zaczyna chłopiec uczęszczać do chederu, a pierwsza taka wyprawa, — z którą łączą się rozmaite miłe niespodzianki — bywa bardzo uroczysta, jak wogóle wszystkie przełomowe chwile życia chederowego. Najpierw poznaje dziecko alfabet hebrajski, a gdy już biegle czyta, następuje przejście do nauki Chumaszu (Pięcioksięgu), które przypada na 5—6 rok życia. Wydarzenie to jest epokowem w życiu chłopca i przez długie lata, a często przez całe życie pozostaje mu w pamięci.

Szkoda, że autorka pominęła opisanie tej charakterystycznej uroczystości, która jeszcze po dzień dzisiejszy się zachowała. Zwie ona „Chumasz-Sude“ (uczta chumaszowa), a odbywa się w pierwszą sobotę po rozpoczęciu nauki Pięcioksięgu. Rodzice urządzają wielką ucztę, na którą spraszają krewnych i przyjaciół, a także nauczyciela i kolegów chederowych syna. Solenizant, ustrojony w możliwie największą ilość zegarków z łańcuszkami, staje na stole (w niektórych okolicach na jedwabnej chusteczce, specjalnie na ten cel przygotowanej) i wygłasza dość długie przemówienie. W przemówieniu tem bierze udział także drugi malec, tzw. „pytający“, a wreszcie trzeci chłopak błogosławi nowego adepta nauki. Przemowy te są bardzo ciekawe i charakterystyczne, zacytowanie jednak tekstów, które udało mi się zebrać, przekraczałoby ramy recenzji.

Życie chederowe nie jest tak monotonne, jakiem się na pozór wydaje. Temperament uczniów przejawia się często w swarach i kłótniach, a każdy chłopiec już po krótkim czasie zna całą litanję rymowanych gróźb i klątw dziecięcych, którymi się w odpowiednich chwilach wobec kolegów posługuje. Bardzo liczne są też gry i zabawy specjalnie chederowe. Polegają one na tem, by zabawić się wesoło, w zupełnej ciszy i spokoju. Tuż obok bowiem jest nauczyciel a bardzo często także jego małżonka, znacznie jeszcze wrażliwsza na głośnie przejawy wesołości dziecięcej. (Wiadomo, że izba chederowa wchodzi w skład mieszkania mełamedy). Dlatego chłopcy znają rozmaite gry, polegające na kreśleniu kredą figur na stole, składają papier w rozmaite formy, sznurkiem zabawiają się w „etl-betl“, a do głównych takich rozrywek chederowych należą gry pouczające, do których konieczną jest książka. Polegają one na wynajdywaniu i składaniu odpowiednich liter, a jest tych gier bardzo wiele, poczynawszy od najprostszych, a skończywszy na takich, w których znajdujemy ślady prób kabalistycznych. Lubują się też uczniowie chederu w parodji, a kilka takich ciekawych prób humoru dziecięcego cytuje autorka. Charakterystyczne są również rozmaite zagadki chederowe, które pobudzają do wynajdywania licznych sprzeczności, a ćwiczą bystrość umysłu. Cytowane wiersze, zagadki, mętowania i kołysanki zatraciły przez tłumaczenie bardzo wiele na swej oryginalności — w żydowskiej gwarze ludowej brzmią zupełnie inaczej, bo posiadają rytm i rym.

Wreszcie omawia autorka gry i zabawy uprawiane przez dziatwę żydowską poza chederem. Wśród tych gier znajdujemy już bardzo wiele analogji do zabaw, rozpowszechnionych wśród dziatwy polskiej, względnie także i u innych narodów. — Specjalne gry i zabawy związane są ze świętami, a niektóre święta mają też swoje specjalne zabawki (drejdl, grager i i.). Dodane na zakończenie 3 tablice rycin ilustrują starą tacę, używaną na Pidjan

ha'ben, talizmany przeciw urokom, chorągiewkę na Simchath-Thora (wycinanka) i i.

Praca przedstawia dokładnie pewien fragment z życia i kultury żydów polskich, a przez to wypełnia także lukę w etnografii Polski.

Giza Fränklowa.

Čeněk Zibrt. *Staročeské umění kuchařské.* S puvodními obrázky. Praha 1927. Nakl. „Staré gardy mistru kuchařu“. 8°, Str. 660.

Dzieje pożywienia ludzkiego zawierają wiele ciekawych szczegółów, ważnych dla każdego etnografa. Zagadnienia te nie były jednak dotąd dostatecznie opracowane, a szczególnie niejasne były nawiązania do ogólnej historii kultury. Dlatego książka Prof. Zibrta jest publikacją bardzo pożądaną zwłaszcza dla polskiego historyka kultury, który znajdzie tu najważniejszy materiał także dla dziejów polskiego kucharstwa.

Autor po ogólnych uwagach o sztuce kucharskiej podaje charakterystykę kuchni grecko-rzymskiej, poczem omawia książki kucharskie włoskie, francuskie, flamandzkie, angielskie, niemieckie, hiszpańskie, a wreszcie również polskie, jugosłowiańskie i rosyjskie, Ze starych polskich książek kucharskich podkreśla autor tylko „kuchmistrzowstwo polskie“ z XVI wieku, które zostało się jedynie we fragmentach. Na zaznaczenie zasługiwałaby jeszcze książka Stanisława Czarnieckiego p. t. Compendium Ferculorum albo zebranie potraw, Kraków 1682, która później doczekała się bardzo licznych wydań a pod nazwą „Kucharza doskonałego“ została uwieczniona w „Panu Tadeuszu“ (Gloger, Encyklopedia staropolska III, 113—114).

Po tym wstępie przechodzi Prof. Zibrt do omawiania staroczeskich umiejętności kucharzskich. Rozpoczyna od uwag o pożywieniu dawnych Słowian, od nazw potraw i napojów, spotykanych w staroczeskich glossach oraz w kronikach, rocznikach i legendach od XI—XIII wieku. Mamy następnie wiadomości o kucharzach i kuchmistrzach królewskich od XIII—XVI wieku, o uczcie weselnej siostrzenicy Przemysła Ottokara II z węgierskim królewiczem Belą w r. 1264, o tem, jak jadał i pijał Karol IV, wreszcie jakie potrawy i napoje zalecano królowi Wacławowi IV, królowi Zygmuntovi i Jerzemu z Podiebradu.

Czeska literatura kulinarna rozpoczyna się od rękopiśmienego zbioru kucharskich przepisów z XV stulecia, poczem mamy wkrótce druki. Już z początkiem XVI wieku wytłoczył taką książkę kucharską Severin Młodszy, a musiała ona mieć powodzenie skoro już w r. 1535 Paweł Severin z Kapihory wydrukował drugą książkę kucharską p. t. Kucharstwi i t. d., a z tego to tekstu przełożono nasze „Kuchmistrzowstwo polskie“ z XVI wieku. Po tych początkach publikacje kucharskie są coraz liczniejsze, a więc J. Kantor przedrukował kucharstwo Severina Młodszego, alchemik

Bavor Rodowský wydał księgę kuchmistrzowską w r. 1591, Katarzyna Koniašowa wydrukowała książkę kucharską w r. 1712. Lecz prócz tych książek drukowanych odpisywano i zbierano rozmaite przepisy kucharskie tak, jak to trwa jeszcze do dni dzisiejszych. Z tych dawnych rękopiśmiennych notatek przedrukował prof. Zibrt wiele starych recept kulinarnych, pod względem kulturalnym niezmiernie ciekawych.

Byłoby bardzo wskazane, gdyby polscy historycy kultury zestawili ten bogaty materiał z podobnymi polskimi rękopisami i książkami, gdyż wyszłyby tu na jaw bardzo silne wzajemne wpływy. Prof. Zibrt dał sam początek tego rodzaju poszukiwaniom przez wykazanie wpływu Pawła Severina na nasze „Kuchmistrzostwo“.

Adam Fischer.

Jiři Polivka. *Výbor lidových rozpravok.* V Turčianskom Sv. Martine. 1927. 8°, Str. 330 + 4 nlb.

Prof. Polivka ogłosił wybór słowackich opowieści ludowych, zaczerpniętych przeważnie ze zbiorów Czambela i Dobšinský'ego. Dla celów porównawczych przytacza też niektóre opowieści polskie i ruskie; wydawca zaczerpnął z Malinowskiego, Powieści spiskich (Mat. antr. arch. etn. VI, 134) polską wersję o bogatym i bezbożnym kupcu, co przy pieniądzach zginął.

Teksty wydano bardzo starannie. Przy końcu mamy zwiększony przegląd głównych zbiorów obcych opowieści, następnie krótkie omówienie badań nad ludowymi podaniami słowackimi, a wreszcie treściwe zestawienie różnych teorii, dotyczących genezy i rozprzestrzenienia ludowych gadek. Wartość wydania podnoszą liczne przypiski bibliograficzne i słowniczek wyrazów gwarowych.

Adam Fischer.

Janina Porazińska. *Wesele Małgorzatki*, Warszawa, B. r. S. 48 nlb. — *W Wojtusiowej izbie*, wyd. III. Warszawa, B. r. S. 55. — *Pastereczka*, Warszawa, B. r. S. 57 + 2 nlb. Ilustracje St. Bobińskiego.

W twórczości polskiej pojawiają się od czasu do czasu wysiłki, by uwolnić się od obcych wpływów kulturalnych i dążyć do stworzenia literatury, któraby była bardziej związana z naszym życiem kulturalnym i powstają pragnienia twórczości bliskiej sercom polskim, a więc z serca własnego płynącej. I następuje wtedy zwrot do twórczości ludowej, jako rodzimej i rdzennie polskiej.

Usiłowania idą też dalej także i w tym słusznym kierunku, aby i dziecko polskie miało rodzimą strawę duchową; zadanie to dobrze spełniają poezje J. Porazińskiej, oparte zupełnie dokładnie na polskich motywach ludowych. Widzimy to zarówno w poetycznej inscenizacji polskiego obrzędu weselnego, jak wreszcie w ani-

mizacji całego wnętrza Wojtusiowej izby. Wszystkie te utwory dowodzą, że autorka zetknęła się bezpośrednio z rzeczywistością polskiego życia ludowego i umiała zrozumieć zagadki chłopskiej psychy.

A. F.

Ludwik Sawicki. *Jaskinia Nietoperzowa pod wsią Jerzmanowice.* Przegląd archeologiczny T. III. zes. 1. (rocznik VII) 1925. str. 1—8.

Prehistorja jako nauka opiera się na obserwowanych faktach współistnienia różnych typów wyrobów. Stwierdzone przez współwystępowanie zespoły wykopaliskowe są punktem wyjścia wszelkich rozważań i wniosków naukowych. Dlatego jasna świadomość stanu faktycznego jest pierwszym warunkiem dalszej pracy i podstawą wszelkich wniosków. Gdy od tej zasady odstępimy, prehistorja przestanie być nauką, a nasze rozważania staną się tylko subiektywnym stosunkiem do zjawisk, opartym o metafizykę, lecz nie o zmysłowe spostrzeganie. Jaskrawym przykładem takiego zanegowania faktycznego stanu rzeczy, a oparcia się o dowolnie skonstruowany układ faktów jest praca p. Sawickiego. Stan faktyczny stwierdzony przezemnie przy badaniach w jaskini Jerzmanowskiej nie może budzić najmniejszych wątpliwości. Mój opis tych badań stwierdza jasno, że odkryłem jedno rozległe ognisko, a wszystkie publikowane przezemnie wyroby znalazłem w ognisku względnie bezpośrednio nad ogniskiem w glinie jaskiniowej. Zaznaczyłem wyraźnie, że wszystkie te wyroby stanowią jeden poziom stratygraficzny i jeden zespół. Pod tym względem dla każdego, co czytał moją pracę i patrzył na moje profile, fakt ten nie może ulegać wątpliwości. Przy ścianie prawej korytarza poźostawiłem pas szeroki na 1½ m. nieprzekopany, aby przyszłym badaczem dać możność przeprowadzenia kontroli moich robót. P. Sawicki robót kontrolnych nie przeprowadzał. Lista fauny podana na str. 31 została zestawiona przezemnie na podstawie materiału wydobytego i złożonego do muzeum E. Majewskiego. Nie jest to lista zestawiona rzekomo przez Römęra, tę podaję na str. 34. Przy podanej na str. 31 liście fauny uczyniłem zastrzeżenie, (nie będąc paleontologiem), że paleontologiczny kosztly materiał z jaskini Jerzmanowskiej opracowany dotychczas nie został, być więc może, że lista fauny ułożona przezemnie, zostanie jeszcze pomnożona. P. Sawicki nowego opracowania zebranej przezemnie fauny nie przeprowadził. Tyle o stanie faktycznym stwierdzonym przezemnie.

W r. 1874 prowadził prof. Römęra badania w jaskini Nietoperzowej. Stan faktyczny stwierdzony przez Römęra jest następujący: Pod warstwą humusu natknął się Römęra na pokład stalagmitu o grubości kilku centymetrów. Pod nim zalegała warstwa wilgotnej gliny jaskiniowej, barwy zielonkawej gruba 30 m. Pod tą warstwą było ognisko górne, grube 8—10 cm., oraz znalazła

się tu warstewka drobnych gryzoni. Poniżej zalegała warstwa gliny jaskiniowej 50 cm. gruba, a pod nią dopiero drugie ognisko grube 15 cm. Römer nie podzielił odnalezionych wyrobów krzemiennych i kościanych według poziomów, lecz opisał je razem, bez zaznaczenia, z którego ogniska jakie wyroby pochodzą.

Wobec tego, że badania moje zastały namulisko jaskini częściowo wyprzątnięte przez eksploatację nawozów fosforowych przeprowadzoną przez Grubego oraz, że przekopując nie naruszone namulisko jaskini jeszcze nigdzie nie trafiłem na pokład stalaktytu ani na pokład zielonkawej wilgotnej gliny jaskiniowej, lecz dopiero na właściwą glinę, jaskiniową opisaną przez RömERA uznałem, że odkryte przezemnie ognisko jest dolnem ogniskiem RömERA. Potwierdził to fakt, że przekopując próbnymi rowami wgłąb namulisko jaskini, drugiego głębiej leżącego ogniska nie stwierdziłem. Ta prosta interpretacja jest jedyną możliwą do przyjęcia dla każdego, kto zna dzieje robót przeprowadzonych w jaskini Nietoperzowej.

P. Sawicki opracowując w pracy swej po raz wtóry wydobyty materiał z ustalonym przezemnie stanem faktycznym zupełnie się nie liczy. Wbrew memu twierdzeniu bez przeprowadzenia badań kontrolnych, dla których część namuliska pozostawiłem nienaruszoną, rozrywa zespół wyrobów pochodzących z jednego ogniska w ten sposób, że jedno ostrze laurowate dwustronnie załuskane (tab. XII rys. 2) uważa za neolityczne, a resztę zespołu dzieli na dwa poziomy starszy dolny i młodszy górny. Te zaś dwa sztucznie utworzone przez siebie poziomy zestawia z ogniskami, stwierdzonemi przez RömERA, twierdząc że opisane przezemnie ognisko jest górnem ogniskiem RömERA i do niego jedynie należą wyroby, które p. Sawicki zalicza do górnego poziomu.

Na tej drodze musiał oczywiście p. Sawicki dojść do odmiennych ze mną wyników, a dziwić się tylko można, że nie oddalił się od nich jeszcze bardziej. Dyskusja z p. Sawickim oczywiście w zakresie tych wniosków staje się ogromnie trudną, gdyż całość robi wrażenie, jak gdyby p. Sawicki nie umiał rozróżniać stanu faktycznego od teorii, a wskutek tego nie jest mu łatwo posługiwać się cudzą obserwacją. Pochodzi to prawdopodobnie stąd, że do wniosków swoich doszedł nieco za pospiesznem. Jeżeli zaś tego rodzaju praca została przedstawiona na posiedzeniu Towarzystwa Prehistorycznego, to miało to miejsce prawdopodobnie wskutek niedopatrzienia redaktora, z którego liberalizmem naukowym, o ile chodzi o dyskusyjne komunikaty dotyczące się mej osoby już dość dawno czytelnicy „Przeglądu Archeologicznego” mieli sposobność się zapoznać.

Leon Kozłowski.

Ksenofont Sosenko : *Prażereło ukrajinskoho religijnoho svi-tohładu*. Lwów 1923. Str. 80 + 4 tabl. Wyd. „Żyvi hroby”.

Książka wydana z pewnemi pretensjami, bo prócz ładnej winiety dołączono cztery tablice kolorowe, lecz treść niestety nie harmonizuje z zewnętrznym wyglądem.

Treścią książki ma być mitologia ruska. Autor z góry określił sobie wyniki pracy; pisał ową pracę na dowód „że żyttja ukrajinskoho narodu maje svoje prażereło v połudnevym Schodi, a peredovsim i bezposeredno v Staroiranščyni”. Wobec tego używa wszelkich możliwych sposobów, żeby swoją hipotezę umocnić. Praca pełna jest romantycznych uniesień. Na str. 5 np. podnosi autor, że jeden jedyny lud ruski zachował największą ilość starych wierzeń i objaśnia to „bujnym i silnym pierwiastkiem życiowym” tegoż ludu.

Autor zapomniał, że w takiej samej mierze a może nawet większej zachował to lud białe i wielkoruski, oraz Słowianie południowi, co nie objaśnia się żadnym bujnym pierwiastkiem, tylko dość wielką tolerancją kościoła wschodniego, który nie tępił tak radykalnie wierzeń ludowych jak kościół zachodni.

W książce poruszono bez żadnego systemu (niema podziału na rozdziały) różne zagadnienia z kultury społecznej i duchowej a obok tego poumieszczał autor wywody o językach indoeuropejskich.

Pominąwszy, że autor nietylko na każdej stronicy zachwyca się starą mitologiczną teorią o kulcie słońca i ten kult przyczepia gdzie trzeba i gdzie nie trzeba, nietylko prawi bajki o Ładzie, której nigdy nie było, ale nadto tworzy śmieszne koncepcje na podstawie refrenu „o liloj loli”.

Nadto opierając się na własnych dowodach lingwistycznych powyjaśniał K. Sosenko wszystkie zawiłe kwestje i nietylko wszystkie niejasne wyrazy języka ruskiego ale nawet rośliny lecznicze (arnika) i części wozu (pid’ojma) powiazał z jakimiś bóstwami staroindyjskimi lub babilońskimi.

Również wyszywki zebrane w Koniuchach (p. brzeżański) zestawia z freskami babilońskimi.

Pozatem w książce wielka moc cytatów z różnych słowników staroindyjskich, perskich, arabskich i tureckich. Niestety wartości pracy w niczem to nie powiększa.

Na nic nie przydałoby się wyliczać wszystkie błędy filologiczne, bo prawie każda etymologia jest błędna i zresztą na to trzeba by napisać pracę kilkakrotnie większą od omawianej. Wspomnę tylko, że takich pociesznych etymologij jak wyprowadzanie wyrazu kol’ad’a z sanskrytu, a ruskiego wyrazu bih = ps* bog’b z nowoperskiego bih (dobry, piękny) jest bardzo wiele.

Wszystkie te błędy były wynikiem braku językoznawczego przygotowania u autora. Brał on tylko pewne wyrazy ruskie i na

podstawie podobieństwa dźwięków wyszukiwał podobne w odpowiednich słownikach. Metoda oczywiście zupełnie mylna, bo zamiast staroirąskich i perskich można wziąć słowniki Botokudów i Irokezów, a dojdzie się do podobnych wniosków.

Michał Iwaszków.

St. Barabasz, *Sztuka ludowa na Podhalu*. Część I—II. Spisz i Orawa. Lwów—Warszawa 1928. Książnica—Atlas. fol. S. 17+44 tablic. Cena 12 zł.

Książka odpowiada zupełnie potrzebom chwili, w której znów można zauważyć wielki zwrot do sztuki ludowej zarówno wśród artystów, jak naukowych badaczy tego problemu.

Część spiska zawiera 12 tablic z 84 rysunkami, a orawska część posiada 32 tabl. a 132 rysunków.

Bardzo starannie wykonane rysunki pouczają nas, że Podhale posiada zupełnie taką samą kulturę ludową, jak ta, którą widzimy na Spiszu i Orawie. Jedynie domy orawskie z tak zwaną wyżką znajdującą się pod dachem wzdłuż całego frontu domu są czemś odrębnem. Zresztą wszędzie panuje dach podhalański, a nie dwuspadkowy, jak pisze autor (s. 6). Odrzwia o typowych pieskach w narożach, często zdobione kołkowaniem. Pozatem w zdobnictwie tem występuje szczególnie często motyw słońca tak na drzwiach, jak na szczytach dachów, jak wreszcie już w kształcie rozety na sosrębach. Autor zwraca przytem uwagę, że rozeta rzeźbiona na sosrębach może oznaczać słońce, skoro na sosrębie suchogórskim mamy w jej miejscu półksiężyc, a w Chyżnem obok środkowego słońca księżyc w pełni i wietek. Nie brak wreszcie na licznych tablicach przeróżnych stołów, stołków, ławek, łózek, szafek, skrzyń, łyżników itd.

Wydawnictwo również pod względem typograficznym przedstawia się bardzo dodatnio; na zakończenie można wyrazić życzenie, aby firma „Książnica—Atlas“ wydała więcej tego rodzaju publikacyj, a również aby one pod względem ceny księgarskiej były równie tanio skalkulowane, jak omawiana książka.

Adam Fischer.

KRONIKA ETNOLOGICZNA.

† **Andrzej Gawroński** (1885—1927). W lutym 1928 r. Lwowskie Towarzystwo Naukowe i Polskie Towarzystwo Orientalistyczne obchodziły uroczystem posiedzeniem rocznicę śmierci Andrzeja Gawrońskiego, profesora językoznawstwa porównawczego i filologii indyjskiej na uniwersytecie lwowskim, członka komitetu redakcyjnego „Ludu”. Gawroński łączył niezwykle rozległą i gruntowną znajomość języków i literatur nie tylko europejskich, ale także wschodnich, z żywym zainteresowaniem dla innych dziedzin humanistyki, historii, filozofii i historii kultury. Z prac czysto językoznawczych pozostawił niewiele. Pewna część ich to artykuły i rozprawki, które ukazały się w „Języku Polskim”, t. IV—VII. Większość spuścizny naukowej Gawrońskiego dotyczy różnych dziedzin indologii, przede wszystkim literatury indyjskiej. Prace te, jako przeznaczone dla zagranicy, pisane są prawie wyłącznie w językach obcych (niemieckim, angielskim i francuskim). Publikował je zrazu zagranicą, później w „Roczniku Orientalistycznym” lub w „Pracach Komisji Orientalistycznej” Akademii. Z poszczególnych działów literatury indyjskiej pociągały Gawrońskiego przede wszystkim literatura buddystyczna i dramat. Zajmował się on krytyką tekstu i chronologią pieśni epicznych Aśvaghosy, poety buddyjskiego z 2-go w. p. Chr. i przetłumaczył nawet wybór jego utworów na rymy polskie (Biblioteczka Wschodnia Nr. 2). W zbiorze rozpraw p. t. *Notes sur les sources de quelques drames indiens* (1921, Prace Kom. Or. Nr. 4) wykazuje wpływ pierwiastków ludowych na kilka artystycznych dramatów indyjskich. Szczególniej artykuł *La genèse de l'acte IV de Vikramorvasi* jest bardzo interesujący dla folklorysty. Gawroński wykazuje w nim, jak pewna legenda indyjska z biegiem czasu staje się bajką ludową, z której zaczerpnął Kālidāsa fabułę swego dramatu. Że wzorem poety była bajka, a nie legenda, wynika z okoliczności, że te właśnie motywy, których brak w legendzie, a które napotykałyśmy w bajce, są typowymi dla bajki indyjskiej. Przemiana legendy na bajkę, ilustracja ekskluzywnej zresztą teorii braci Grimm, spowodowana jest tutaj dwudziestowiekową ewolucją poglądów religijnych. Nowa religja, buddyzm, przejmuje legendę, wegetującą

już tylko w postaci bajki ludowej, aby ją natchnąć nową treścią, przedstawić bohatera zwykłej bajki jako inkarnację Buddy. W tymże artykule Gawroński wykazuje, jak we formie swej IV akt wymienionego dramatu Kālidāsy wykazuje wpływ misterjów krysznaickich, tych zaczątków dramatu indyjskiego. Jak owe misterja składa się on ze samych długich monologów, zawierających skargi miłosne bohatera i jego ukochanej i zaopatrzony jest w liczne instrukcje sceniczne, dotyczące tańców i śpiewów. Także inny dramat Kālidāsy: *Sakuntala*, opierający się głównie na wątkach czerpanych z epopei, zawiera, jak wykazał Gawroński, motywy z bajek, powtarzające się w literaturach nietylko wschodnich, ale i zachodnich. Kombinację dwóch głównych motywów dramatu indyjskiego (motywu pierścienia i motywu przekleństwa) odnajdujemy w pewnej baśni węgierskiej. Dzięki znajomości języków wschodnich, bałkańskich, węgierskiego i fińskiego, Gawroński przygotowany był jak nikt inny do podjęcia się olbrzymiego, dotąd zaledwie tkniętego zadania opracowania wpływów wschodnich na folklor i literatury ludowe europejskie. Szczególnie główne źródła tych wpływów, Indje, były przecież jego specjalnością. Lecz zainteresowania metodyczne wybiły się u niego na pierwszy plan. Zadowolnił się rozprawką p. t.: *La fable dramatique du Malatimadhava dans la littérature populaire turque*, która jest wzorem metodycznym dla prac tego rodzaju. Wykazuje on w niej, jak pewna bajka ludowa turecka, której archetyp rekonstruuje na podstawie trzech wersji (dwóch tureckich i jednej albańskiej), zbliża się do borem i ugrupowaniem wątków tak dalece do fabuły dramatu staroindyjskiego Mālatimadhava (Bhava-bhūtię), że można mówić prawie o identyczności. Bajka indyjska, która za niewiadomo jakim pośrednictwem dostała się do Turcji, nie zachowała się, ale istnieć musiała i albo była źródłem dramatu indyjskiego, albo sama z dramatu powstała. Mamy tu do czynienia z konkretnym wypadkiem wpływów literatury ludowej indyjskiej, wpływów, które od prastarych czasów aż po późne średniowiecze zapładniają literaturę Zachodu. Jeśli motyw jest prosty, pojedynczy, często rozstrzygnąć trudno, czy idzie o monogencję czy poligenję. Ciekawem pod tym względem jest np. podanie o kani żywiącej się dżdżem, zaświadczone już w epopei staroindyjskiej (por. S. Stasiak *Cataka* R. O. II). Gawroński, który wyraźnie zdążał do syntezy umysłowości indyjskiej, nie zatrzymywał się dalej na tych szczegółowych problemach. Starał się raczej równomiernie uprawiać wszystkie dziedziny filologii indyjskiej. Do historii i chronologii indyjskiej pozostawił dwa przyczynki w języku angielskim (w księdze pamiątkowej dla Windischa i w R. O. II) oraz artykuł *Trudności i właściwości badań nad dziejami Indyj* (Księga Zjazdu Historyków 1925). Ten ostatni, jak również artykuł *Miedzy Wschodem i Zachodem* („Przegląd współczesny” czerwiec 1924) zawierają głęboką i bystrą charakterystykę umysłowości indyjskiej, ujmującej wszystko *sub specie aeternitatis* i znachodzącej swą równowagę

w kołysaniu się między krańcowościami. Dużo cennych przyczynków do charakterystyki filozofji, religji i kultury indyjskiej znajdujemy w uwagach do tłumaczeń, które Gawroński pozostawił (*Sad-hariy* Rabindranath'a Tagore, *Pieśni epicznych Aśvaghos'y*, *Zarysu filozofji indyjskiej* Deussen'a). — Myliłby się jednak ten, kto by z tych obszernych, częściowo egzotycznych zainteresowań śp. Gawrońskiego wyciągnął wniosek, że oddany był jedynie zgłębianiu obchodzących go problemów naukowych. Przeciwnie, ostatnią część swego krótkiego żywota poświęcił on organizacji młodej nauki polskiej, bądź to zabierając głos w kwestjach podstawowej wagi (por. jego artykuły *Nauka narodowa czy międzynarodowa*, „Nauka“ tom IV i *Sprawa nauki języków klasycznych w szkole średniej* „Przegląd Współczesny“, styczeń 1923) bądź też zabiegając około ugruntowania orientalistyki jako nowej gałęzi nauki polskiej. Owocem jego trudów jest z jednej strony *Instytut Orientalistyczny* U. J. K. we Lwowie, z drugiej strony *Polskie Towarzystwo Orientalistyczne*, którego organ *Rocznik Orientalistyczny* (dotychczas tomów IV) stanął odrazu na wysokim poziomie naukowym. Także czasopismo *Język Polski* zawdzięcza swe istnienie w znacznej mierze inicjatywie śp. Gawrońskiego. Wkońcu był on jednym z założycieli *Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*.

Zarówno doniosłość metodyczna prac naukowych, jak też działalność organizacyjna zapewniają śp. Andrzejowi Gawrońskiemu trwałe miejsce w historii Nauki Polskiej.

Jerzy Kuryłowicz.

† Jan Świętek, em. inspektor kolejowy zmarł w Krakowie 3. VI. 1926 r. Był to jeden z bardzo dzielnych etnografów-amatorów, który pozostawił po sobie wiele prac o znacznej wartości. Z dzieł tych na szczególne podkreślenie zasługują: 1) *Lud nadrabski od Gdowa po Bochnię*, Kraków 1893. 2) *Zwyczaje i pojęcia prawne ludu nadrabskiego*, Kraków 1897 (odb. z Mat. antr. arch. etnogr. II). 3) *Borowa*, Kraków 1904 (odb. z Mat. antr. arch. etnogr. VII). 4) *O dotychczasowych badaniach nad wierzeniami ludu polskiego i postulaty na przyszłość*. Pamiętnik III. Zjazdu historyków. Sekc. IV. 5) *Liczyby 3 i 9 w mitach, wyobrażeniach mitycznych, praktykach i zwyczajach ludowych*, Lwów 1904.

Prócz tych prac wydanych oddzielnie ś. p. J. Świętek zamieścił też wiele prac w czasopismach, zwłaszcza w „Ludzie“. Dlatego Redakcja „Ludu“ żegna go z prawdziwym żalem, nie tylko jako znakomitego etnografa, ale jako długoletniego współpracownika i członka Towarzystwa Ludoznawczego.

† Włodzimierz Hnatiuk, zasłużony badacz na polu etnografji ruskiej zmarł we Lwowie dnia 6 października 1926 r.

Urodz. w Welesnewie, w pow. buczackim 21 maja 1871 r. uczęszczał do szkół w Buczaczu i w Stanisławowie, następnie na

wydział filozoficzny uniwersytetu lwowskiego, który ukończył w r. 1898, poczem został supletem I gimnazjum ruskiego we Lwowie. Wkrótce jednak zrezygnował z posady nauczycielskiej i poświęcił się wyłącznie pracy naukowej, jako sekretarz Towarzystwa naukowego im. Szewczenki. Działalność jego była bardzo intensywna w komisji etnograficznej Tow. nauk. im. Szewczenki, w której po śmierci Iwana Franki objął też przewodnictwo, Ś. p. Hnatiuk, mimo słabego zdrowia odbywał liczne podróże po całym kraju, a szczególnie dokładnie zbadał w sześciu podróżach (1895, 1896, 1897, 1899, 1903) Ruś podkarpacką. Wynikami tych podróży były bardzo liczne prace.

Już jako student ogłaszał ś. p. Hnatiuk materiały etnograficzne w „Posłanniku” brzeżańskim w r. 1889, a następnie w piśmie „Nowyj Hałyczanyn”. Dzieła jego dotyczą głównie t. zw. wówczas Rusi węgierskiej. Na szczególne podkreślenie zasługują następujące: 1) Przynok do istorji znosyn hałyckych i uhorskich Rusyniów (Lit.-naukowyj Wistnyk 1899 i odb.). 2) Ruśki oseli w Baczi (w połudn. Uhorszczyńi) (Zapysky T. XXII i odb.). 3) Hungarico-Ruthenica. (Zapysky T. XXVIII i odb.). 4) Słowačkyj opryszok Janoszik w narodnij poeziji. (Zapysky T. XXXI—XXXII i odb.). 5) Rusyny prjasziwskojj eparchji i jich howory. (Zapysky T. XXXV—XXXVI i odb.). 6) Słowaky czy Rusyny? (Zapysky T. XLII i odb.). 7) Legenda pro try żinoczi wdaczi. (Zapysky T. XCVII i odb.). 8) Zapropaszczena zbirka uhoruśkich kazok. (Zapysky T. CXVII—CXVIII i odb.). 9) Uhuruśki duchowni wirsz. (Zapysky T. XLVI—XLVII i XLIX i odb.). 10) Etnograficzni materijały z Uhorskoj Rusy. T. I—VI, (Etnograficznyj Zbirnyk T. III—IV, IX, XXV, XXIX—XXX). 11) Wesilje w Keresturi (w połud. Uhorszczyńi). (Materiały do ukraińskojj etnologji T. X i odb.).

Innych ruskich obszarów dotyczyły dzieła: 1) Znosyny Ukrańciw iz Serbamy. (Naukowyj Zbirnyk pryswjac. Prof. M. Hruszewskomu). 2) Polśki etnografy pro Rusyniów. (Zapysky T. XXXI i odb.). 3) Wirszowana legenda pro rycarja i smert'. (Zapysky T. LXXXV). 4) Choczeńskij spiwannyk Łewyćkich. (Zapysky T. XCI i odb.). 5) Kupannje i pałennje wid'm u Hałyczyni (Materiały do ukraińskojj etnol. T. XV i odb.). 6) Lirnyky. (Etnogr. Zbirnyk. T. II). 7) Legendy z Chitarśkoho Zbirnyka. I połow. XVIII w. (Zapysky T. XVI). 8) Pisenni nowotwory w ukraińskoruskiej narodnij słowesnosti. (Zapysky T. L i LII i odb.). 9) Narodni opowidannija pro tjtjunariw. (Zapysky T. CXXII i odb.). 10) Kusznirstwo u Hałyczyni. (Materiały do ukraińskojj etnologji T. I). 11) Tkactwo u schidnij Hałyczyni. (Materiały T. III i odb.). 12) Narodna pożywa i sposib iji pryprawy u schidnij Hałyczyni, (Materiały I i odb.). 13) Narodna pożywa na Bojkiwszczyńi. (Naukowyj Zbirnyk prysw. prof. M. Hruszewskomu). 14) Bojkiwśke wesilje w Mszanci, starosamb. pow. (Materiały T. X i odb.).

15) Hałycko-ruśki anekdoty. (Etnogr. Zbirnyk T. VI), 16) Hałycko-ruśki narodni legendy. T. I—II, (Etnogr. Zbirnyk. T. XII—XIII). 17) Znadoby do ukraińskoj demonologii. T. I—II. (Etnograficzny Zbirnyk. T. XV, XXXIII—XXXIV). 18) Kołomyjky. T. I—III. (Etnogr. Zbirnyk, T. XVII—XIX). 19) Narodni opowidannija pro opryszkiv. (Etnogr. Zbirnyk. T. XXVI). Praca uzyskała nagrodę Rosyjsk. Akademji Nauk im. A. Kotlarewskiego. 20) Pochoronnj zwyczaji i obrjady. (Etnogr. Zbirnyk. T. XXXI—XXXII). 21) Koladky i szchedriwky. T. I—II. (Etnogr. Zbirnyk. T. XXXV—XXXVI). 22) Ukraiński narodni bajky. (Etn. Zbirnyk. T. XXXVII—XXXVIII). 23) Ukraińska narodnja słowesnist'. W sprawie zapysiw ukraińskoho etnograficznoho materiału. Wiedeń 1917. Prócz tego ogłosił w Lipsku przy Kraussa „Anthropophytei“ odpowiedni materiał ruski p. t.: Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes. T. I—II. Lipsk 1909—1912.

Już na podstawie wymienionych tytułów można nabrać pojęcia o ogromie pracy ś. p. Hnatiuka. Jeden człowiek dokonał dzieła, jakim w innych warunkach chlubią się całe komisje. A godzi się przytem dodać, że ten niestrudzony choć oddawna ciężko chory etnograf nie poprzestawał na ogłaszaniu samego surowego materiału, ale teksty swe zaopatrzył w bogate przypiski porównawcze. Dlatego prace ś. p. Hnatiuka miały i zachowują znaczenie nie tylko dla ludoznawstwa ruskiego, ale dla całej etnografji słowiańskiej. Wyrazem uznania tych ogólnych zasług były nominacje ś. p. Hnatiuka na członka-korespondenta Rosyjskiej Akademji Nauk w Petersburgu, Ukraińskiej Akademji Nauk w Kijowie, Narodopisna Společnost Československá w Pradze, Verein f. oesterreichische Volkskunde w Wiedniu i t. d. Towarzystwo ludoznawcze we Lwowie utraciło w ś. p. zmarłym jednego ze swych pierwszych członków i jednego z najstarszych współpracowników „Ludu“, dlatego z głębokim żalem oddaje cześć pamięci niestrudzonego i prawdziwie ideowego działacza na polu etnografji słowiańskiej.

Adam Fischer.

Błp. Regina Lilientalowa, wybitna badaczka folkloru żydowskiego w Polsce, zmarła w Warszawie dnia 4 grudnia 1924 r. Urodzona w 1877 r. w Zawichoście, pierwsze wykształcenie odebrała w progimnazjum żeńskim w Sandomierzu. Już od najmłodszej młodości bardzo wiele pracowała nad sobą. W 20-tym roku życia wyszła za mąż i przeniosła się do Warszawy, gdzie miała możność oddawania się badaniom naukowym. Gdy w okresie przedrewolucyjnym zorganizowano „lotny uniwersytet polski w Warszawie“, Lilientalowa bardzo pilnie i systematycznie uczęszczała na wykłady i pod wpływem prof. Ludwika Krzywickiego zainteresowała się żywo studjum etnologji. Już od r. 1898 zaczynała się ukazywać w „Wiśle“ i „Ludzie“ pierwsze jej prace. I tak :

„Przesady żydowskie“ (Wisła, t. XII, XIV), „Wierzenia, przesady i praktyki ludu żydowskiego“ (Wisła, t. XVIII, XIX), „Zaręczyny i wesele żydowskie“ (Wisła, t. XIV), „Pieśni ludowe żydowskie“ (tłumaczone białym wierszem, Wisła, t. XVI—XVIII), „Życie pogrobowe i świat przyszły w wyobrażeniu ludu żydowskiego“ (Lud, t. VIII).

Lilientalowa nie ograniczyła się jednak do studjum folkloru współczesnego, lecz sięgnęła w daleką przeszłość, badając bardzo ściśle na podstawie literatury biblijnej i talmudycznej genezę i rozwój dzisiejszych zwyczajów i obrzędów ludowych. Powstaje bardzo obszerna i wyczerpująca praca: „Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości, część I (święta pielgrzymie: Pesach, Szabuoth i Sukoth, — Rozprawy wydziału filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie, t. XLV), część II (Rosz-Haszana i Jom-kipur, tamże, t. LII) i część III (święta historyczne: Purim i Chanuka, tamże, t. LVIII). Pracę swą zaopatrzyła autorka w 20 tablic wycinanek, zebranych z różnych okolic Polski, ponadto w ilustracje rozmaitych zabawek ludowych i w melodje pieśni, śpiewanych w odnośne święta. — Prócz „Świąt“ ukazały się w druku jeszcze następujące rozprawy: „Dziecko żydowskie“ (Materiały kom. antrop.-archeolog. i etnogr. Akademii Umiejętności w Krakowie, t. VII, — również w „Mitteilungen zur jüd. Volkskunde“, r. 1909 w przekładzie niemieckim Alfreda Landau'a: „Das Kind bei den Juden“). „Legends żyd. o wyjściu Żydów z Egiptu“ (Lud, t. IX), „Zjawiska przyrody w wyobrażeniu i praktyce ludu żydowskiego“, („Safrus“, książka zbiorowa, poświęcona sprawom żydowstwa, Warszawa 1905). „Precz z barbarzyństwem. Rzecz o obrzezaniu“, (Warszawa 1908). „Kult ciał niebieskich u starożytnych Hebrajczyków i szczątki tego kultu u współczesnego ludu żydowskiego“ (Arch. nauk antropologicznych, t. I, Nr. 6), „Żywot Mojżesza na podstawie legend żydowskich“ („Nowe Życie“, miesięcznik, poświęcony nauce, literaturze i sztuce żydowskiej, zeszyt II i dalsze, Warszawa 1924 r.). „Ajn ha'ra („złe oko“ w „Jüdische Philologie“, piśmie poświęconem żyd. językowi, literaturze i etnografii, Warszawa 1924). „Dziecko żydowskie“ Kraków 1927. Prace Kom. etnogr. Akad. Um. Nr. 3. Ponadto przyjęto do druku: „Kult ognia u starożytnych Hebrajczyków i szczątki tego kultu u współczesnego ludu żydowskiego“ (w Arch. nauk antropologicznych), „Kult wody u starożytnych Hebrajczyków i szczątki tego kultu u współczesnego ludu żydowskiego“ (tamże).

Wedle wiadomości, udzielonych mi łaskawie przez rodzinę, pozostały w rękopisie dalsze prace: „Rzut oka na dzieje Żydów w Polsce“ i „Wykład snów, jako odbicie dziejów“ (odczytane na posiedzeniu Polskiego Towarzystwa Etnograficznego w Warszawie, 18 maja 1922 r.). — Ostatnio zaś zebrała Zmarła wiele materiału i rozpoczęła nowe prace na zamierzone tematy: „Święta żydowskie i t. d., cz. IV (Sabath) i cz. V (święta pomniejsze i posty), Ob-

rzędy pogrzebowe u Żydów, Kult ziemi u starożytnych Hebrajczyków i szczątki tego kultu u współczesnego ludu żyd., Żydowskie obrzędy weselne (szerzej opracowane), Wierzenia i praktyki ludu żydowskiego, związane z menstruacją, Lecznictwo ludowe żydowskie, Angelologia i demonologia u Żydów.

Niestety wczesny zgon przeszkodził spełnieniu tych zamierzeń. Przejścia ostatnich lat, trudne warunki materialne i ciężka praca dla chleba podkopały zdrowie Lilientalowej. Nic też dziwnego, że wśród takich warunków prędko rozwinęła się choroba, która w młodym jeszcze wieku (47 lat) kres położyła jej życiu.

Giza Fränklowa.

Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 27. grudnia 1926 r. w sprawie programu studjów i egzaminów w zakresie antropologii, etnografji z etnologją i prehistorji na stopień magistra filozofji. Na podstawie art. 114 ustawy z dnia 13 lipca 1920 roku o szkołach akademickich (Dz. U. R. P. Nr. 72, poz. 494) i stosownie do § 4 rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 26 listopada 1925 roku L. 13054-IV/25 w sprawie egzaminów magisterskich na wydziałach filozoficznych (humanistycznych i matematyczno-przyrodniczych) uniwersytetów (Dz. U. Min. W. R. i O. P. z r. 1926 Nr. 8, poz. 65), zarządzam w porozumieniu z Radami tych Wydziałów co następuje:

§ 1. Egzaminy z zakresu antropologii, etnografji z etnologją i prehistorji na stopień magistra filozofji oraz warunki dopuszczenia do nich są następujące:

A. Egzaminy, obowiązujące każdego studenta, studjującego w powyższym zakresie:

Trzy egzaminy z pośród następujących:

1. Antropologia (kurs elementarny). Egzamin jest ustny.
2. Etnografja z etnologją (kurs elementarny). Egzamin jest ustny.
3. Prehistorja (kurs elementarny). Egzamin jest ustny.
4. Psychologia (kurs elementarny). Egzamin jest ustny.
5. Geologia (kurs elementarny). Egzamin jest ustny.
6. Geografja (kurs elementarny). Egzamin jest ustny.
7. Socjologia (kurs elementarny). Egzamin jest ustny.
8. Jedna z nauk historycznych (historja, literatura, sztuka), filologicznych (slawistyka i t. p.) lub przyrodniczych, przyczem jednym z egzaminów musi być egzamin wymieniony pod 1), 2) lub 3). Egzamin jest ustny.

9. Główne zasady nauk filozoficznych. Egzamin jest ustny.

Warunkiem dopuszczenia studenta do każdego z egzaminów, wymienionych pod A. od 1 do 8, jest wykazanie się świadectwem czynnego udziału w odpowiednich ćwiczeniach wstępnych przez co najmniej 2 trymestry.

B. Do wyboru przez studenta jedna z następujących grup egzaminów:

a) Grupa antropologiczna:

10. Szczegółowa znajomość antropologii systematycznej, ogólnej, społecznej i etnicznej. Egzamin jest pisemny pod nadzorem i ustny.

11. Metody badań antropologicznych. Egzamin jest ustny.

Warunkiem dopuszczenia studenta do egzaminu pod B. 10 jest wykazanie się świadectwem czynnego udziału w pracowni przez conajmniej 5 trymestrów. Warunkiem dopuszczenia do udziału w pracowni jest uprzednie zdanie egzaminu pod A. 1.

b) Grupa etnologiczna:

10. Szczegółowa znajomość etnografii Polski i powszechnej (kultury materialnej, duchowej i społecznej) oraz etnologii. Egzamin jest pisemny pod nadzorem i ustny.

11. Metody badań etnologicznych. Egzamin jest ustny.

Warunkiem dopuszczenia studenta do egzaminu pod B. 10 jest wykazanie się świadectwem czynnego udziału w ćwiczeniach wstępnych lub w seminarjum przez conajmniej 6 trymestrów. Warunkiem dopuszczenia do udziału w seminarjum jest uprzednie zdanie egzaminu pod A. 2.

c) Grupa prehistoryczna:

10. Szczegółowa znajomość prehistorii Europy, Starożytnego Wschodu i Afryki Północnej oraz prehistorii Polski. Egzamin jest pisemny pod nadzorem i ustny.

11. Metody badań prehistorycznych. Egzamin jest ustny.

Warunkiem dopuszczenia studenta do egzaminu pod B. jest wykazanie się świadectwem czynnego udziału w pracowni przez conajmniej 5 trymestrów. Warunkiem dopuszczenia do udziału w pracowni jest uprzednie zdanie egzaminu pod A. 3.

C. Dowolnie wybrany inny przedmiot w zarysie, dla którego jest przewidziany program osobnym rozporządzeniem.

W czasie jednej sesji egzaminacyjnej student może zdawać nie więcej, niż 2 egzaminy.

§ 2. Temat pracy magisterskiej student może otrzymać po odbyciu conajmniej 6 trymestrów studiów oraz po zdaniu wszystkich egzaminów wymienionych pod A.

Praca magisterska powinna być wykonana na temat z dziedziny grupy przedmiotów, wybranej z wymienionych w § 1 pod B.

Po otrzymaniu tematu pracy magisterskiej, bądź po przyjęciu przez Komisję Egzaminacyjną do oceny pracy, przewidzianej w § 6 al. 3 przytoczonego na wstępie rozporządzenia Nr. 13054-IV/25 student może zdawać egzaminy, wymienione pod B.

§ 3. Ostatnim egzaminem, przy którym Podkomisja Egzaminacyjna przeprowadzać będzie ze studentem dyskusję na temat jego pracy magisterskiej i kontrolować również ogólną znajomość

całokształtu wiedzy studenta, jest egzamin wymieniony w § 1 pod B. 11.

§ 4. Każdy trymestr studiów studenta będzie mu zaliczony do magisterjum, jeżeli łączna liczba godzin wykładów i ćwiczeń, przesłuchanych i odrobionych z zakresu wiedzy, odpowiadającego § 1 niniejszego rozporządzenia, będzie wynosić conajmniej 10 godzin tygodniowo.

Warszawa, dnia 27 grudnia 1926 r. (Nr. IV. S. W. 13510/26).

Minister, Kierownik Ministerstwa

Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

(—) K. Bartel.

Kongres sztuki ludowej w Pradze 1928 roku. Międzynarodowa Komisja współpracy Intelktualnej Ligi Narodów organizuje na koniec października 1928 r. w Pradze Międzynarodowy Kongres Sztuki Ludowej. Zadaniem Kongresu ma być naukowe opracowanie poszczególnych zagadnień sztuki ludowej i jej terenowych przejawów. Nadto przez poznanie sztuki ludowej w różnych krajach i międzynarodową wymianę myśli w tej dziedzinie kongres dążyć będzie do zbliżenia narodów.

Kongres będzie mieć wielce doniosłe znaczenie dla badań nad sztuką ludową. Program obmyślono bardzo szeroki, bo broszura Centralnego Komitetu Kongresu zapowiada, że terenem badanym przez Kongres międzynarodowy będzie Europa, Ameryka, Azja, Afryka i Oceanja. Uzupełnieniem Kongresu będzie Międzynarodowa wystawa Sztuki Ludowej w Bernie, prawdopodobnie w roku 1931.

Kongres da niewątpliwie ważny wynik teoretyczny przez dokładne określenie pojęcia sztuki ludowej, które obecnie jest chwiejne i niejednolite. Nadto głównymi tematami obrad będą zagadnienia: 1) Rozprzestrzenienie geograficzne przejawów sztuki ludowej. 2) Wykaz jej zabytków. 3) Sposoby zachowania sztuki ludowej i jej rozwoju.

Szczególna uwaga skoncentruje się w dziedzinie sztuki ludowej plastycznej i dekoracyjnej t. zn.: 1. Budownictwo (domy, świątynie i t. d.), dekoracja zewnętrzna (rzeźba, malarstwo), dachy, balkony, ogrody i t. d. 2. Dekoracja wnętrz. 3. Malowidła, dywany tkane i haftowane. 4. Sprzęty. 5. Wozy, sanie, łodzie zdobione i t. d., uprzęż. 6. Narzędzia rolnicze i statki (laski, rączki rzeźbione, formy do ciasta, sera i masła). 7. Ceramika i szkło. 8. Plecionkarstwo i koszykarstwo. 9. Roboty z papieru, tektury, kory, wosku, słomy, liści, kwiatów, muszel, drutu, rogu, kości, łuski, kamienia, kryształu. 10. Skóry i futra (króć, technika zdobienia). 11. Tkaniny (technika pierwotna, ozdoby tkane, malowane, haft, koronka i na ogół wszelkie wyroby zdobione z jedwabiu, wełny, bawełny, rafji i włókien roślinnych, włosów, sznurków, piór i t. d.).

12. Stroje (nakrycia głowy, czapki, kapelusze, pasy, odzież, rękawiczki, obuwie). 13. Ozdoby ciała, klejnoty, uczesania, grzebienie, diademy, amulety, fetysze. 14. Posągi i rzeźby z kamienia, gliny, wosku, drzewa i metalu. 15. Obrazy, papiery malowane, almanachy, karty, sztychy świeckie, religijne i satyryczne. 16. Stroje odświętne i teatralne. 17. Pierwiastek artystyczny w obrzędach dorocznych i rodzinnych. 18. Lalki, marionetki. 19. Zastosowanie sztuki ludowej do teatru i misterjów. 20. Zdobnictwo w instrumentach muzycznych.

Nadto do tego zakresu wciąga się również muzykę i pieśni ludowe. Zarówno pieśni jak i muzykę instrumentalną Kongres będzie rozważał same w sobie oraz towarzyszące tańcom i innym ewolucjom, opartym na rytmice. Głównym i żywym dokumentem będzie w tym wypadku pieśniarz lub grupa śpiewaków i muzykantów czy tancerzy ludowych. W braku ich należy zbadać nuty i fonogramy dokładnie rejestrujące przejawy muzyki ludowej.

Rozpatrywane będą następujące tematy: 1. Bibliografia zbioru nut. 2. Repertuar zbiorów fonogramów. 3. Gammy i tonacje, rytm, formy preludyjne, akompanjament i harmonja. 4. Technika wokalna oraz ekspresja estetyczna i jej osobliwości (sposób emisji, drganie głosu itp.). 5. Typy instrumentów, ich repartycja geograficzna, pochodzenie, fabrykacja, przesiąkanie wpływów. 6. Łączenie głosu z instrumentem. 7. Czy muzyka i pieśń ludowa rozwijają się czy też podupadają i dlaczego? 8. Jakiemi środkami możnaby uratować to, co przetrwało w różnych krajach i pomagać w notowaniu i rejestracji tego, co nie zostało utrwalone?

Następnie uwzględnia się przedstawienia dramatyczne, orszaki, święta ludowe, tańce. Pod nazwą teatru ludowego nie należy rozumieć teatru tylko popularnego i taniego. Teatrem ludowym w naszym rozumieniu jest taki, który samorodnie wykwitł ze środowiska ludu, posiada repertuar pochodzenia i inspiracji ludowej i którego aktorzy nie są zawodowcami lecz chłopami. W zakres tego teatru wchodzi marionetki, pantomimy, procesje i święta publiczne, w których w formie dramatycznej wyraża się oryginalna twórczość narodu, rasy lub regionu.

Zastosujemy te same metody badania co wyżej, modyfikując je stosownie do potrzeby, a mianowicie: 1. Miejsce pochodzenia, sfera wpływów i historia teatru ludowego. 2. Technika teatralna: a) repertuar, b) organizacja społeczna teatru ludowego, c) inscenizacja, d) scena (akcesoria), e) aktorzy, f) kategorie kostiumów, charakteryzacji, g) interpretacja (naturalistyczna, hieratyczna, stylizacyjna etc.). 3. Warunki postępu i przyczyny upadku przejawów teatru ludowego; środki potrzebne do zachowania ich i ich charakteru.

Wreszcie Kongres rozpatrywać będzie tańce z muzyką lub pieśnią zarówno te, które są wyrazem osobistego wzruszenia, jak i posiadające pierwiastki dramatyczne (orszaki, pochody itd.). Na-

leży zbadać tańce: I. według klasyfikacji ogólnej: 1. Tańce religijne, związane z kultem, tańce żałobne i symboliczne (np. tańce ognia, pór roku itd.). 2. Tańce plastyczne i mimiczne (bachiczne, weselne etc.). 3. Tańce charakterystyczne (tańce motyli, herbaty), tańce wojenne, teatralne, akrobatyczne. II. Według charakteru narodowego lub regionalnego (np. czardasz, tarantella). III. Według szematów choreograficznych: 1. ruchy i postawy: tańce indywidualne, tańce we dwoje, tańce zbiorowe, kołowe, rzędami itp. 2. Czas i rytm (pas).

Polska zamierza wziąć bardzo żywy udział w pracach Kongresu. W tym celu wybrano w Warszawie na posiedzeniu w dniu 11 listopada 1927 Komitet Ogólny Sekcji Polskiej Kongresu, do którego weszli: J. St. Bystron, Adolf Chybiński, Adam Chętnik, Jędrzej Cierniak, Cezarja Ehrenkreutzowa, Adam Fischer, Eugeniusz Frankowski, Feliks Gwizdź, Oskar Halecki, Aleksander Janowski, Juljusz Kłos, Jan Lankau, Czesław Młodzianowski, Kazimierz Moszyński, Janina Orynżyna, Józef Podoski, Władysław Podlacha, Juljusz Pagaczewski, Stanisław Poniatowski, Helena Schrammówna, Józef Stokłosa, Święcicki Hilary, Karol Tichy, Mieczysław Treter, Jerzy Warchałowski, Kazimierz Witkiewicz, Romuald Ziemkiewicz, Zenon Zniński.

Do prezydjum Sekcji Polskiej wybrano: Dra Mieczysława Tretera, przewodniczącym, Prof. E. Frankowskiego i Prof. O. Haleckiego, zastępcami przewodniczącego, a p. Janinę Orynżynę sekr. generalną. Prócz tego do prezydjum Komitetu ogólnego wchodzi po 2 delegatów z komitetów miejscowych miast uniwersyteckich t. zn. z Krakowa, Lwowa, Lublina, Poznania i Wilna, oraz delegat Akademii Umiejętności w Krakowie.

Komitet lokalny lwowski odbył swe posiedzenie 20 grudnia 1927 r. i wyznaczył na delegatów A. Fischera i dyr. Hilarego Święcickiego. Zarazem rozpoczął Komitet ożywioną działalność w kierunku przygotowania odpowiedniej ilości referatów naukowych.

Sekcja Polska Kongresu poleciła do opracowania następujące tematy:

I. Ogólny referat syntetyczny o sztuce ludowej w Polsce. II. 1. Budownictwo. 2. Strój. 3. Sprzęty. 4. Garncarstwo. 5. Tkactwo wraz ze zdobnictwem. 6. Sztuka pasterska. 7. Sztuka puszcząńska. 8. Piękno wnętrza izby. III. 1. Obrzędy doroczne. 2. Obrzędy życia ludzkiego. IV. 1. Ornamentyka ludowa na obszarze ziem Rzpltej. 2. Kolorystyka. 3. Pierwiastki twórcze w wyobraźni ludu. V. Związki współczesnej sztuki ludowej z przedhistoryczną. VI. Muzyka regionalna. VII. Widowiska ludowe jako szczątki dawnej obrzędowości. VIII. Tańce dzielnicowe i ich rozwój historyczny. IX. Metoda badań sztuki ludowej. X. Muzeologia sztuki ludowej. XI. Zagadnienia podtrzymywania i popierania sztuki ludowej. XII. Opracowanie szczegółowej bibliografii odnośnie do każdego z wyżej wskazanych zagadnień.

Zjazd Profesorów etnografji i etnologji w Warszawie w r. 1926. Na zebraniu odbytem dnia 5. XII 1926 w Biurze Etnologicznem w Warszawie uchwalono następujące rezolucje:

I. Program magisterjum z zakresu etnologji i etnografji.

II. Prośba do Wydziału Nauki M. W. R. i O. P. w sprawie uwzględnienia etnografji i etnologji przy magisterjum grup historycznej i filologicznej.

III. Prośba do Wydziału Nauki, w sprawie odpowiedniego dotowania nowopowstających zakładów etnologicznych.

IV. Uchwała, aby w związku z założeniem muzeum etnografji słowiańskiej w Pradze, prosić prof. E. Frankowskiego o porozumienie się w tej sprawie z ministerstwem spraw zagranicznych.

V. Uchwała, by popierać nowopowstałe towarzystwo „Ogród Polski“, jako bardzo pożyteczne dla etnografji polskiej.

VI. a). Uchwała, by zorganizować wykłady zbiorowe z dziedziny etnografji i etnologji w poszczególnych ośrodkach Polski, przyczem na najbliższy termin oznaczono Lublin, Wilno, Toruń.

VI. b). Uchwała, by rozważyć potrzebę wykładów wymienionych z etnografji i etnologji między poszczególnymi uniwersytetami.

VII. Uchwała, by ożywić propagandę w sprawie etnografji i etnologji przez pisanie artykułów w prasie oraz recenzje dzieł z tego zakresu.

VIII. Uchwała, aby opracować katalog czasopism w bibliotekach pięciu ośrodków uniwersyteckich w Polsce.

IX. Uchwała, aby opracować skorowidze do Wisły, Ludu, Z. W. Ak. Um.

II. Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w r. 1927. Zgodnie z postanowieniem I Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w r. 1924. w Pradze czeskiej, odbył się w czasie od 2—12 czerwca 1927. II. Zjazd Słow. Geografów i Etnografów w Polsce. Zjazd rozpoczął się w Krakowie i miał charakter podróży naukowej. Uczestnicy, przejeżdżając specjalnym pociągiem, zatrzymywali się w ważniejszych ośrodkach Polski, gdzie odbywały narady i posiedzenia naukowe, oraz zwiedzano muzea i miejscowe osobliwości kultury, przyrody, górnictwa etc. Posiedzenia plenarne odbyły się w Warszawie, Lwowie i Krakowie, zaś zebrania sekcyjne w Warszawie, Wilnie, Lwowie i Krakowie. Zjazd obradował w ośmiu sekcjach, z których sekcja VI. była poświęcona zagadnieniom z zakresu antropologii, etnologji i etnografji.

I. Zgłoszono następujące referaty z zakresu etnografji i etnologji:

a) Zagadnienia ogólne, teoretyczne i terytorjalne:

Bogatyrew P., Praha: Synchronistickeski metod i etniczeskaja geografja.

Brežgo B., Daugavpili: Referat o Słowianach w Inflantach.
Fischer A., Lwów: Wpływ czynników geograficznych na zjawiska etnograficzne.

Fischer A., Lwów: O ujednostajnienie określenia i zakresu etnografii i etnologii.

Frankowski E., Warszawa: Pansłowiańskie muzeum etnograficzne jako nowy typ muzeum.

Gąsiorowski H., Grudziądz: Huculi, ginący ród góralski.

Husek J., Bratislava: Narodopisna organizace prac na Slovensku.

Karskij E., Leningrad: Referat o stanie badań etnograficznych w Rosji.

Klačko, Sv. Martin Turč: Praca etnografického odboru Maťice Slovenské.

Moszyński K., Kraków: Z zagadnień etnografii ziem słowiańskich.

Przeworski S., Częstochowa: Hetyci jako ludność Palestyny przedizraelskiej.

Romansky, Sofia: Les colonies bulgares en Valachie et Moldavie.

Schneeweis E., Beograd: Danasnje stanje jugoslav. etnologije.

Šišmanov I., Sophia: Nécéssité d' une phorématologie comparée des peuples slaves.

Smoleński J., Kraków: Sur l' analyse cartograph. de rapports entre les différents composants de la population.

Syřiště Fr., Praha: České kolonie na Volyni.

Turčin R., Praha: Čechoslováci v Chrvatsku a Slavonii.

Županić, Ljubljana: Referat o powstaniu i znaczeniu rodowych nazw Ljach i Kujaw.

b) Kultura materialna:

Bachmann A., Lwów: Z badań nad dachem słowiańskim.

Chętnik A., Warszawa: Bursztyniarstwo na Kurpiach.

Maurizio A., Bydgoszcz: Dzieje pożywienia w etnografii polskiej.

Pražák V., Bratislava: Studjum týpů slovenské lidové vyšivky ze stanoviska etnografie a kulturní historie.

Przeworski S., Częstochowa: Wóz wojenny u Achajów i Hetytów.

Stránská D., Praha: Někteře starobylé znaky ve slovenských krajích.

c) Kultura społeczna:

Ehrenkreutzowa C., Wilno: Obrzędy weselne ludu polskiego.

Frankowski E., Warszawa: Wiosenny obrzęd kogutka na ziemiach polskich.

Koranyi K., Lwów: Czary w Polsce (ze stanow. prawnego).

Schneeweis E., Beograd: Običaji oko rođenja i krštenja kod Srba i Hrvata.

Wakarelski, Warszawa: Obrzędy weselne u Bułgarów.

d) *Kultura duchowa:*

Fabian V., Praha: Malovaný nábytek lidový.

Frankowski E., Warszawa: Znaczenie tykwy dla kultury ludzkiej.

Gołabek J., Warszawa: Widowiska ludowe u Słowian.

Horák J., Praha: Organisace a badání o lidových písňích a podáních.

Kolessa A., Prague: Le sujet mythologique lunaire et astral dans l'ancienne chanson de Noël ukrainienne.

Kolessa A., Prague: Les ouvrages folkloristes de Jean Franko.

Kolessa F., Lwów: Charakterystyczne cechy zachodnio-ukraińskich dialektów muzycznych w melodjach pieśni ludowych z Łemkowszczyzny.

Kwitka. Kijów: Le système pentatonique anémitonique chez les peuples slaves.

Manning Cl. A., New York: Les oiseaux monstrueux dans la tradition russe.

Pankiewicz I., Užhorod: Les chansons ceremoniales se rattachant á la vie de famille et de ferme sur les confins ruthéno-slovaques entre Užhorod et Michalovce.

Pospíšil Fr., Brno: Taniec zbójnicki na Podhalu a jego miejsce między orężnymi tańcami u Słowian (film).

Stoiłow, Sofia: Bułgarski folklor w ostatnich 3 latach.

Święcickij I., Lwów: Pierwiastek ludowy w ikonografii ukraińskiej dawnych wieków.

II. Referaty z dziedzin pokrewnych etnologii:

Betleja T., Katowice: Ludność Krakowa w XVIII wieku.

Buczyńska M., Studium rozmieszczenia i gęstości osiedli w połud. województwach Polski.

Dědina V., Praha: Organisace práce vlastivědné a kulturní dle přirozených krajín.

Dědina V., Praha: Unifikace slovanského nazvosloví zeměvědného.

Deszczka, Poznań: O rozmieszczeniu domów mieszkalnych wiejskich w Polsce.

Grodzicki L., Lwów: Rozmieszczenie ludności na Polesiu.

Ischirkoff, Sofia: La densité de la population en Bulgarie.

Janowski A., Warszawa: Idea i praca krajoznawcza.

Keyha Z., Lwów: Przyrost ludności w Polsce południowo-wschodniej w latach 1900—1910—1921.

Kostić L. M., Beograd: Gradovi u Jugoslaviji.

Kubijowicz W., Kraków: Główne typy życia pasterskiego w Polskich Karpatach fliszowych.

Pacewiczowa Z., Kraków: Życie pasterskie w Tatrach.

Pastwa J., Poznań: Gęstość zaludnienia a stosunki narodowościowe w woj. pomorskiem.

Pawłowski St., Poznań: O rozmieszczeniu ludności polskiej w woj. pomorskiem.

Piątkowski J., Lwów: Stosunki narodowościowe w województwie wołyńskiem.

Sawicki L., Kraków: Osadnictwo na wschodnich kresach Polski.

Semkowicz Wł., Kraków: Ziemie słowiańskie na mapach Sali Garderoby.

Wąsowicz J., Lwów: Mapa narodowości w Polsce według spisu ludności 1921.

III. Referaty antropologiczne:

Czekanowski J., Lwów: Metoda kartograficzna a kryterjum ilościowe.

Gryglaszewska M., Lwów: Z badań nad kranjologią Szwajcarii.

Klimek St., Lwów: Elementy rasowe ludności Azji północnej i wschodniej.

Lempertówna G., Lwów: Studium nad antropologią Żydów lwowskich.

Mydlarski J., Warszawa: Zagadnienia serologiczne w antropologii.

Mydlarski J., Warszawa: Zagadnienie typów budowy fizycznej ludności ziem polskich.

Mydlarski J., Warszawa: Struktura antropologiczna Polski i zagadnienie doboru wojskowego.

Poniatowski St., Warszawa: Arjowie a rasa nordyjska.

Rosiński B., Lwów: Badania antropogenetyczne w pow. pułuskim.

Stołyhwo, Warszawa: Wstępne badania kranjologiczne nad materiałem z cmentarzyska w I wieku po Chr. w Oksywiu.

Stołyhwo K., Warszawa: W sprawie definicji typów antropologicznych.

Wiązowski K., Warszawa: Zagadnienie budowy stopy na ziemiach polskich.

Przeważna część zgłoszonych referatów ukazała się drukiem przed rozpoczęciem Zjazdu, jednak w formie bardzo zwężonej, bo objętości zaledwie kilkudziesięciu wierszy. Dokładniejsze streszczenia, do czterech stron druku formatu ósemki, będą pomieszczone w księdze referatów II. Zjazdu Słow. Geografów i Etnografów.

Nakładem komitetu organizacyjnego II. Z. S. G. i E. wydano „Przewodnik Kongresowy” Kraków 1927. S. 309. W zbiorze tym wydawnictwie zamieszczono szereg artykułów, informujących w sposób bardzo zwięzły o strukturze etnograficznej Rzeczypospolitej. Są tam następujące prace: J. Czekanowski i J. St. Bystron: „Struktura antropologiczna i etnograficzna terytorjum polskiego”, s. 37—45. K. Nitsch: „Stosunki narodowościowe na Śląsku” s. 90—92 z mapką językową Śląska. E. Frankowski: „Kaszubi” s. 136—139. Ehrenkreutzowa C.: „Wycieczka etnograficzna” (okolice Wilna) s. 173—175. K. Moszyński: „Etnografja” (droga Wilno—Łuniniec—Lwów) s. 184—189. A. Fischer: „Okolice Lwowa pod względem etnograficznym” s. 202—205 (z mapą typów chałup w województwie lwowskim). Z. Pacewiczowa: „Szałaństwo w Tatrach polskich” s. 259—274 (z mapą wędrówek pasterskich). S. Udziela: „Etnografja” (Podhala) s. 278—280 i S. Udziela: „Krakowiacy” s. 299—306 z 4 rycinami.

A. Bachmann.

Koło Nauk Antropologicznych Studentów U. J. K. we Lwowie. I. Walne Zebranie Koła Nauk Antropologicznych Studentów U. J. K. we Lwowie odbyło się dnia 6 lutego 1928, o godzinie 19. w sali Zakładu etnologicznego przy ulicy Marszałkowskiej 1. II. p. Zebranie otworzył członek Komitetu Założycieli Koła Edward Oleksin witając PP. Prof. Czekanowskiego, Kozłowskiego i Fischera, oraz licznie zebranych gości w osobach: p. Dr. Fränklowej, Dr. Morwita i innych.

Następnie w kilku słowach skreślił powstanie tego koła, kładąc główny nacisk na konieczność istnienia pierwszej i jedynej w Polsce tego rodzaju placówki w dziedzinie nauk antropologicznych obejmującej antropologję, etnologję, prehistorję i nauki pokrewne, celem rozszerzania i pogłębiania tychże nauk, nie tylko wśród samych członków Koła, ale także wśród szerszych warstw społeczeństwa. Krótkie swe przemówienie zakończył wezwaniem do współpracy, dziękując równocześnie PP. Profesorom za gorliwe poparcie pierwszych kroków w tworzeniu Koła.

Z kolei przystąpiono do dalszego punktu porządku dziennego Walnego Zebrania, a mianowicie do uchwalenia statutu; po dłuższej dyskusji, w której zabierali głos prof. Czekanowski, prof. Fischer, prof. Kozłowski, Dr. Fränklowa, Dr. Sulimirski i inni, statut został z poprawkami Dr. Sulimirskiego jednogłośnie uchwalony. Następnie Komitet Założycieli przedstawił Zebraniu listę kandydatów Zarządu Koła, którą przez akklamację przyjęto. W skład tego Zarządu weszli:

Prezes: Edward Oleksin, zastępcy prezesa: Jan Falkowski i Tadeusz Henzel, sekretarz: Bronisław Nagel, skarbnik: S. Czortkower. Członkowie Zarządu: M. Gryglaszewska, A. Neschelówna, O. Śmiszko i Józef Gajek.

Komisja rewizyjna: Dr. T. Sulimirski, Irena Gurguła, St. Lenkowski. Wreszcie uchwalono wysokość wpisowego i wkładki miesięcznej dla członków zwyczajnych i wspierających, a także stałe dnie zebrań naukowych Koła.

Wkońcu przewodniczący, dziękując zebranych za przybycie, zamknął Walne Zebranie.

Dnia 17. lutego o godzinie 19. w sali Zakładu Prehistorji, Marszałkowska 1. II p. odbyło się pierwsze Zebranie naukowe Koła Nauk Antropologicznych Stud. U. J. K. we Lwowie z referatem dyskusyjnym p. Dr. K. Koranyego, członka wspierającego Koła, p. t. „Czary i gusła przed sądami kościelnymi w Polsce w XV i w pierwszej połowie XVI wieku.”

Po odczytaniu referatu w ożywionej dyskusji zabierali głos: prof. Kozłowski, prof. A. Fischer i p. J. Gajek. Dyskusja toczyła się nad zagadnieniem czarów i guseł w ogólności i ich znaczeniu.

Dnia 2. marca b. r. w sali Zakładu Prehistorji przy ulicy Marszałkowskiej 1. odbyło się Zebranie naukowe Koła Nauk Antropologicznych z referatem p. Dr. Stanisława Klimka p. t. „O stosunkach rasowych i etnicznych w Australji”. W dyskusji po referacie zabierali głos: PP. Prof. Kozłowski i Czekanowski, oraz referent p. Dr. Klimek.

Dnia 9. marca b. r. w sali Zakładu Prehistorji przy ulicy Marszałkowskiej 1, odbyło się Zebranie naukowe Koła Nauk Antropologicznych Stud. U. J. K. we Lwowie z referatem p. Dr. Jana Bryka p. t. „Typy antropologiczne pod względem sprawności i rozwoju fizycznego”.

W referacie tym przy zastosowaniu metody podobieństwa wyróżnił prelegent na terenie Wschodniej Małopolski pod względem systematyki rodzaju ludzkiego prócz znanych typów α , β , γ i δ jeszcze typ laponoidalny λ .

W dalszym ciągu przechodząc do omawiania zagadnienia rozwoju i sprawności fizycznej stwierdził, że wszystkie typy rozwijają się dodatnio, jednak różnie i w różnym stopniu. Pod względem rozwoju fizycznego grupy typów antropologicznych wykazują tę samą tendencję rozwojową. Prelegent opierając się na zbieranym przez siebie materiale wyróżnia:

- 1) grupę północno-europejską: typy α i γ .
- 2) grupę o nawiązaniach azjatyckich: typy β i λ .
- i 3) grupę południową, typ δ .

Pod względem sprawności fizycznej typy o podobnej konstytucji wykazują podobny rozwój. Prelegent wyróżnia tu grupę α i δ , i grupę β i λ . Typ γ zajmuje stanowisko pośrednie zbliżając się bardziej do grupy β — λ -owej.

Reasumując swe wyniki prelegent doszedł do wniosku, że zróżnicowaniom morfologicznym towarzyszą różnice fizjologiczne,

czyli, że typom antropologicznym odpowiadają typy konstytucjonalne.

W dyskusji zabierali głos: p. Dr. Klimek, który w dłuższem swem przemówieniu zaznaczył, że ten nowy kierunek w badaniach naukowych antropologicznych daje nam możliwość uchwycenia odpowiedników między zróżnicowaniem morfologicznem a zróżnicowaniem fizjologicznem i psychologicznem. Następnie przemawiał p. Dr. Bachmann, zwracając uwagę na stosunki etniczne, które dzięki badaniom antropologicznym występują tutaj jaśniej. Ks. Dr. Doc. Rosiński podkreślił jak dalece momenty psychiczne oddziałują na momenty fizjologiczne. W końcu zabrał głos p. prof. Dr. Czekanowski, który w swem przemówieniu stwierdził, że praca niniejsza jest podstawową w dziedzinie antropologii fizjologicznej.

Edward Oleksin.

Pięćdziesięciolecie pracy naukowej Prof. Aleksandra Brücknera. Prof. Aleksander Brückner, członek honorowy Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie, obchodził uroczystość w styczniu 1928 roku pięćdziesięciolecie pracy naukowej. Uroczystość ta odbyła się w poselstwie polskiem w Berlinie, a przybyli na nią jako specjálni delegaci profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego dr. Ignacy Chrzanowski i dr. Stanisław Kot oraz dr. Muszyński, dyrektor Krakowskiej Spółki Wydawniczej, która swoim nakładem wydała księgę pamiątkową ku czci Jubilata.

W salonach poselstwa, do którego przybyli prof. Brückner w towarzystwie sekretarza poselstwa, p. Komarnickiego, zgromadzili się członkowie poselstwa, konsulatu generalnego z konsulem generalnym Zelińskim na czele oraz goście krakowscy z prof. uniwersytetu berlińskiego d-rem M. Vasmerem, następcą prof. Brücknera na katedrze filologii słowiańskiej.

Posel polski w Berlinie, minister Olszowski, powitał Jubilata i gości krakowskich następującem przemówieniem:

„Od wieków zwykł naród wieńczy skronie swych zasłużonych synów, którzy hojnie zostali naturą ponad innych obdarzeni, a miłością kraju ogarnięci, imię jego i znaczenie na świetne wynieśli wyżyny. Działo się to jednak zazwyczaj we własnym domu, gdy naród z pełnej korzystający wolności żył swem życiem niezależnem i samodzielniem. Również zasłużony syn pracował wtedy i tworzył, mając przed oczyma zupełnie konkretny, wprost dotykalny cel. W jakże odmiennych jednak warunkach rozwija się twórczość, gdy własny dom obcą zburzoną ręką, istniał wyłącznie w dziedzinie ideału, a rzeczywistego bytu był pozbawiony, gdy nadzieja na jego odbudowę w oczach niemal wszystkich za złudną uchodziła marę. Praca twórcza musiała wtedy spoczywać na odmiennem zgoła podłożu. Podłożem tem był duch nierównie potężniejszy, niż to w zwykłych warunkach ma miejsce. Bez takiego najwyższego napięcia ducha praca taka jest wprost nie do pomyśle-

nia. Jakże rzadkie, wprost fenomenalne były wypadki, że w okresie twórczości dom własny odbudowany został. Dzięki temu to, co przez dziesiątki lat było tworzone, do domu tego wniesione być mogło jako dzieło skończone, budząc nietylko uznanie, lecz podziw zarówno wśród swoich, jak wśród obcych.

Nie było rzeczą łatwą przytoczyć w dziejach podobne wypadki. Oto jest powód, dla którego chwila obecna jest ponad wszelki wyraz cenna. Nie sądzę, aby ktokolwiek był w stanie chwilę tę ocenić głębiej od poselstwa Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie, gdy dane mu jest przyjąć w swych murach, w tej tak podniosłej chwili zasłużonego syna kraju oraz przedstawicieli najstarszej wszechnicy polskiej, którzy tu przybyli, by złożyć hołd jego zasługom. Witając Czcigodnych Panów w imieniu poselstwa, składam za zaszczyt ten wyrazy serdecznej podziękui“.

Po przemówieniu ministra Olszowskiego prof. Ignacy Chrzanowski zwrócił się w serdecznych słowach do Jubilatą, przypominając mu, że przed 35 laty, jako uczeń pracował pod jego kierownictwem, dzisiaj zaś przybywa nietylko jako dawny uczeń, ale jako serdeczny przyjaciel osobisty, by złożyć mu życzenia najstarszej wszechnicy polskiej i wyrazy serdecznej czci i wdzięczności, jaką cały świat naukowy polski żywi dla prof. Brücknera za jego twórczą i zapładniającą pracę.

Następnie wygłosił krótkie przemówienie prof. Stanisław Kot, podkreślając, że prof. Brückner całe życie swoje pracował w odosobnieniu i samotności, tworząc dorobek naukowy o niezwykłej wszechstronności, a jednocześnie wielkiej gruntowności i głębokości. Prof. Kot podkreślił, że bibliografia dzieł prof. Brücknera zawiera ponad 1.200 prac, ogłoszonych w języku polskim i w innych językach i podniósł raz jeszcze oświadczenie prof. Chrzanowskiego, że tak jak Polska niemal dziesięć stuleci musiała czekać na pojawienie się tytana pracy takiego, jak Lelewel, tak też nieprędko zapewne znajdzie nowego spadkobiercę pracy i znaczenia lelewelowego takiego, jakim jest prof. Brückner.

Potem dyrektor Krakowskiej Spółki Wydawniczej wręczył Jubilatowi wspaniałe wydanie księgi jubileuszowej, złożonej z prac 29 dawnych uczniów i kolegów prof. Brücknera.

Księga ta wydana p. t. „Studia staropolskie“ (Kraków 1928) zawiera następujące prace z zakresu ludoznawstwa i historii kultury: 1) K. Tymieniecki, Ród i państwo w Polsce pierwotnej. 2) J. Dąbrowski, O kolebkę kultury polskiej. 3) E. Kucharski, Mazowsze pierwotne i zagadnienie szczepów polskich. 4) M. Handelsmann, Na marginesie naszej najnowszej literatury o najdawniejszych dziejach Polski. 5) R. Grodecki, Zbigniew książę Polski. 6) Wł. Abraham, Proces przeciw księdzu polskiemu o obrazę papieża Urbana VI. 7) St. Estreicher, Nieznane teksty ortyli magdeburskich. 8) X. J. Fijałek, Początki cenzury prewencyjnej w kościele rzymsko-katolickim i w Polsce. 9) L. Krzy-

wicki, Pilkalnie na Litwie. 10) K. Chodynicki, Tradycja jako źródło historyczne. 11) Jan St. Bystroń, Charakterystyka. 12) A. Fischer, Djabel w wierzeniach ludu polskiego.

Jubilat podziękował wszystkim dłuższemu przemówieniem, poczem uroczystość zakończyła się przyjęciem w salonach poselstwa, które przeciągnęło się do godz. 6.30 wiecz.

Z związku z obchodem jubileuszowym nadeszło do poselstwa polskiego w Berlinie pod adresem prof. Brücknera kilkadziesiąt depesz gratulacyjnych, między innymi od wszystkich Wszechnic polskich, Akademii Umiejętności, Towarzystw Naukowych Warszawskiego, Wileńskiego, Poznańskiego, Lwowskiego, od kilku redakcyj dzienników warszawskich. Poza tem z zagranicy nadeszły depesze z Rzymu oraz z uniwersytetu brukselskiego.

Również Towarzystwo Ludoznawcze wysłało depeszę z wyrazami hołdu dla swego członka honorowego.

Wystawa konserwatorska w Warszawie. Z okazji zjazdu konserwatorskiego w Warszawie, w listopadzie 1927 r. urządzoną została wystawa konserwatorska w gmachu b. Szkoły Podchorążych. Na wystawie tej zasłużyły na specjalne podkreślenie prace uczniów Politechniki warszawskiej, prowadzone od szeregu lat pod kierunkiem prof. Oskara Sosnowskiego, których wynikiem jest olbrzymi materiał do historii sztuki, zawarty w rysunkach i wykresach architektonicznych, zdejmowanych z zabytków całej Polski. Każdy z uczniów prof. Sosnowskiego obowiązany jest rokrocznie wybrać sobie jakąś wieś i opracować ją architektonicznie, to jest pomierzyć i wyrysować dokładnie budynki oraz wszelkie przedmioty, przedstawiające wartość artystyczną lub kulturalną. Imponujące wyniki tych badań przedstawiono na wystawie.

Księstwo Łowickie zostało roku zeszłego ostatecznie zbadane, a niema w niem ani jednej chaty, do którejby nie zajrzał uczeń Politechniki i nie odkrył czegoś nowego i charakterystycznego. Chata łowicka, przedstawiająca samodzielny typ, budowany przez wolnego włościanina, dzięki tym pracom jest dokładnie znana, a sumienność badaczy wykryła na terenie rozmieszczenia tej chaty dziewięćdziesiąt rodzaj ognisk od pierwotnego kamienia, aż do czteropalnikowego pieca, rozmieszczonego w czterech izbach. Również ukończono prace nad badaniem szłaśnictwa wysokogórskiego w Tatrach, będącego początkiem form budowniczych w pierwszych stadiach osadnictwa plemion pasterskich i nad formami bóżnic drewnianych w powiecie białostockim, posiadających cechy budownictwa na wskroś polskiego, a będących typowym przykładem niezmiernie wysoko stojącej w Polsce sztuki ciesielskiej. Do najciekawszych okazów wystawy należą, kopje — modele wiązań dachów, wykazujące

odrębność i samorodność wiązań polskich średniowiecznych — będące do dziś dnia wzorem racjonalnej budowy wież kościelnych i wiązań dachowych.

Byłoby rzeczą bardzo pożądaną, aby cenne wyniki tych badań zostały ogłoszone i udostępnione w ten sposób szerszym kołom etnografów polskich.

Wykłady etnograficzne na prowincji. Staraniem Zarządu powszechnych wykładów uniwersyteckich we Lwowie wygłosił Prof. Adam Fischer wykłady pt. „Lud Polski” z przeżroczami w r. 1926-7 w Brzeżanach, Lisku, Dobromilu, Przemyślu, Kamionce strumiłowej, Przemyślanach, Jaworowie, Żółkwi a w r. 1927 w Krzemieńcu (26. XI), w Zdołbunowie (27. XI), w Równem (29. XI), w Łucku (30. XI), w Kowlu (1. XII) i we Włodzimierzu Woł. (2. XII). W r. 1928 wygłosił Prof. Adam Fischer wykłady p. t. „Bogowie słowiańscy” we Lwowie (25. I) i w Jaworowie (26. II).

Papieskie Muzeum Etnograficzne. Z końcem 1927 r. zostało oddane w Rzymie do użytku publicznego Muzeum Etnograficzne założone przez Papieża w Pałacu laterańskim. Muzeum to powstało z okazji, które przed dwoma laty figurowały na Wystawie Misyjnej Roku Jubileuszowego. Na wystawę tę złożyli się wtedy specjalnie misjonarze, którzy ze wszystkich zakątków ziemi poprzysyłali przeróżne zbiory, rysunki i zestawienia, tyżące się prac misyjnych, oraz bytu najrozmaitszych dzikich ludów, wśród których pracowali. W ten sposób zebrane zostały obfite materiały etnograficzne, dla studjów nad cywilizacją i religją ludów pierwotnych. Cały ten materiał zamiast żeby po zamknięciu wystawy uległ rozprószeniu, został w swej najcenniejszej części na wyraźne żądanie Papieża zachowany w formie nowego Muzeum. Na czele Muzeum Papież postawił znanego etnografa księdza W. Schmidta. Muzeum dzieli się na trzy główne działy: historję misji, rezultaty misji i wreszcie materiały do etnografji ludów pierwotnych. Zbiory rozłożone są w 26 olbrzymich salach i siedmiu galerjach, a zajmują dwa całe piętra pałacu. Muzeum etnografji religijnej w Rzymie jest jedynym w swoim rodzaju zbiorem, zwłaszcza w dziedzinie materiałów do badań religijnych nad pierwotnemi ludami.

Polskie wydawnictwo reprodukcji waz starożytnych. Związek Akademij całego świata (Union Académique Internationale) zainicjował wydanie przez Akademje reprodukcji wszystkich znanych waz starożytnych z całego obszaru ziem, leżących nad morzem Śródziemnem, a więc: egipskich, palestyńskich, fenickich, syryjskich, małoazjatyckich, greckich, etruskich, italskich i t. d. Akademje poszczególnych krajów wydają zeszyty tej publikacji, noszącej nazwę: „Vases antiques”, a zawierające reprodukcje waz, znajdujących się w danem państwie. Obecnie przy-

stępuje także Polska Akademia Umiejętności do takiego wydania reprodukcji waz w Polsce się znajdujących. Z gorącą prośbą zwraca się ona do wszystkich posiadaczy takich waz oraz zarządzających zbiorami, w których są takie wazy, o przesłanie do niej (Kraków, Sławkowska 17) wiadomości o takich wazach z podaniem, o ile możliwości, ilości okazów oraz ich rodzajów, by następnie mogły być przez jej wysłannika na miejscu opisane i sfotografowane dla tego pięknego wydawnictwa.

Opieka nad zabytkami. Notujemy nowe rozporządzenie z mocą ustawy „O opiece nad zabytkami”. Zabytkiem, w rozumieniu ustawy, jest każdy przedmiot tak nieruchomy jak ruchomy, charakterystyczny dla pewnej epoki, posiadający wartość artystyczną, kulturalną i historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną, stwierdzoną orzeczeniem władzy państwowej i zasługujący wskutek tego na zachowanie.

Za zabytki uważane mogą być jaskinie i groby, grodziska, zamczyska, szwedzkie góry, okopy, szanice i wały, ślady osad lądowych i nawodnych, cmentarzyska, groby, kurhany, mogiły i kopce, piece, kręgi kamienne, figury kamienne, głazy, stopnie i t. d., dalej budowle i szczegóły architektoniczne, wieże, bramy, portale, kolumny, kaplice, drzwi, kominki, pomniki, słupy graniczne, ruiny budowli, ogrody ozdobne, aleje cmentarne i przydrożne, drzewa sędziwe i okazałe, ołtarze, ambony, chrzcielnice, dzieła sztuk plastycznych, obrazy, rzeźby, rysunki, dzieła sztuki zdobniczej i kunsztów cechowych, monety, medale, pieczęcie, druki, archiwa, rękopisy, autografy i oprawy ksiąg, ludowe sprzęty domowe, wykopaliska, kolekcje muzealne, dokumenty, przedmioty i pamiątki kultu religijnego. Obrazy cudowne wyjęte są z pod działania ustawy.

Na skutek orzeczenia odnośnych władz konserwatorskich, przedmioty te otrzymują charakter zabytków; a od chwili doręczenia właścicielowi ich orzeczenia tego, podlegają ochronie prawa. Władze konserwatorskie dzielą się na władze pierwszej instancji (wojewódzkie) i drugiej — Minister Wyznań Religijnych i O. P. Prawa i obowiązki konserwatorów, jako organów fachowych, określa Minister Wyznań Religijnych i O. P. Konserwatorzy ci w pierwszym rzędzie mają prawo i obowiązek badania wszelkich przedmiotów, w celu stwierdzenia ich wartości zabytkowej.

W związku z tem, zarządy Związków Komunalnych, gmin wyznaniowych, osób prawnych, kościelnych i zakonnych, wszelkie korporacje publiczno-prawne i stowarzyszenia, mające na celu opiekę nad zabytkami, obowiązane są zawiadamiać właściwe władze konserwatorskie o posiadanych przedmiotach, co do których zachodzą dane, że mają wartość zabytkową. Winni niezawiadomienia będą karani grzywną.

Nowe prawo, ochraniające tak cenne w znaczeniu kulturalnym zabytki przeszłości posiada duże znaczenie także dla zabytków etnograficznych.

Wystawa polskiego zdobnictwa ludowego w Strasburgu. Dnia 3 maja r. b. w gmachu Muzeum Historycznego w Strasburgu zostanie otwarta wystawa zdobnictwa ludowego i sztuki stosowanej, organizowana przez tamtejsze Towarzystwo Przyjaciół Polski. Zarodek tej wystawy stanowić będzie istniejące już w Metzu, a stworzone przez Związek Polskich Towarzystw we Francji wschodniej, muzeum wychodźstwa polskiego.

Regionalizm w województwach. Min. Spraw wewnętrznych wydało 30. XI. 1927 okólnik do wszystkich wojewodów w sprawie studjów nad stosunkami województw jako jednostek regionalnych. Okólnik podkreśla, że każde województwo jest nie tylko jednostką podziału administracyjnego, ale także jednostką regionalną, posiadającą swoją indywidualność i swoje własne życie odrębne od życia innych województw. W interesie Państwa jako całości leży, aby indywidualne życie każdego z województw było, jak najbujniejsze i najwszechstronniejsze i ażeby tkwiące w odrębnych właściwościach każdego terenu siły i wartości rozwijały się dla dobra całości.

Dodane do okólnika załączniki podają zagadnienia, jakie powinny być zbadane i rozpatrzone. Zagadnienia dzielą się na dwie grupy:

1. Charakterystyka opisowa. 1. Właściwości przyrodzone terenu (klimat, ukształtowanie powierzchni, woda, gleba, bogactwa naturalne itd.).

2. Ludność (stosunki narodowościowe, wyznaniowe, układ socjalny i zawodowy, poziom kultury, typ psychiczny itd.).

3. Układ sił gospodarczych i społecznych: a) zasadnicze gałęzie wytwórczości: rolnictwo i gałęzie poboczne, formy władania ziemią, stan kwestji agrarnej itd. kopalnictwo, przemysł, stosunki robotnicze, rękodzieło, przemysł ludowy itd.). b) stan zaludnienia wsi i miast i wynikające stąd problemy (przeludnienie, kwestje zdrowotne, mieszkaniowe, odpływ ludności itd.). c) naturalne centra wytwórczości i wymiany w obrębie województwa, ich charakterystyka itp.

4. Układ sił politycznych w województwie w związku z naturalnymi właściwościami terenu i ludności i stosunkami gospodarczymi i społecznymi.

5. Istniejący aparat działania: a) urzędy różnych resortów i inne placówki państwowe (oddziały banków państw. specjalne zakłady, szkoły etc.) b) samorząd terytorjalny, stan i charakterystyka. c) inne formy organizacyjne o charakterze publiczno-

prawnym (izby rolnicze i przemysłowe, spółki drogowe i wodne etc) d) zrzeszenia dobrowolne, gospodarcze i kulturalne.

6. Naturalne regiony w obrębie województwa.

II. Charakterystyczne dla województwa problemy i postulaty

1) Regulacja granic województwa i powiatów z punktu widzenia naturalnych regionów. 2) Podniesienie ogólnych warunków kulturalnych i gospodarczych. 3) Skierowanie na właściwe tory i wzmożenie wytwórczości. 4) Stworzenie nowych placówek podnoszenia kultury. 5) Aparat działania. 6) Środki materialne. 7) Pożądane i możliwe ukształtowanie stosunków politycznych ze względu na właściwości województwa jako regionu.

W związku z tym okólnikiem województwa rozpoczęły działalność organizacyjną. Dowody tej akcji w województwie lubelskim przedstawia specjalna broszura pt. „Regionalizm lubelski ze szczególnem uwzględnieniem zadań administracji państwowej i samorządowej. Praca zbiorowa podjęta z inicjatywy wojewody lubelskiego Antoniego Remiszewskiego przy współudziale Komisji regionalistycznej Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Lublinie uzupełniona bibliografią przedmiotu“. Wydanie Lubelskiego Urzędu wojewódzkiego 1928. Z broszurki tej dowiadujemy się, że wojewoda lubelski zwrócił się do wszystkich starostów powiatowych z wezwaniem, aby okazali jak najżywszą współpracę, oraz poparcie materialne instytucjom, które regionalizmowi poświęciły specjalną uwagę, a w szczególności Tow. Przyj. Nauk w Lublinie, które podjęło wydawnictwo kwartalnika, poświęconego regionalizmowi lubelskiemu pt. Region lubelski.

Działalność organów rządowych pozostaje w ścisłym porozumieniu z Komisją regionalistyczną Tow. Przyj. Nauk. w Lublinie. Komisja ułożyła następujący najbliższy program działania. 1) Literatura i sztuka a) zebranie i opracowanie pieśni i przyspiewek ludowych, b) zebranie i opracowanie literackie podań, baśni i klechd ludowych dla użytku młodzieży, c) wydanie kwartalnych zeszytów, jako oddzielnych całości o charakterze monografij wyróżnionych mniejszych regionów, d) wydanie zbiorku wycinanek i motywów ornamentacyjnych. 2) Rolnictwo i przemysł: a) Przeprowadzenie kampanji i wszczęcie akcji przez organizacje rolnicze dla ustalenia typu bydła rogatego na terenie regionu, b) Spowodowanie akcji dla ustalenia typu przemysłu ludowego, c) Urządzenie na jesieni pokazu prac z tej dziedziny. 3) Spółdzielczość.

W celu urzeczywistnienia swego programu Komisja Regionalistyczna T. P. N. w Lublinie utworzyła 16 sekcji, a mianowicie 1) przyrodniczą, 2) antropologiczną, 3) etnograficzno-gwaroznawczą, 4) archeologiczną, 5) historyczną, 6) literacko-muzyczną, 7) sztuk plastycznych, 8) szkolno-pedagogiczną, 9) biblioteczną, 10) muzealną, 11) prasową, 12) administracyjno-samorządową, 13) gospodarczo-rolną, 14) przemysłowo-handlową, 15) spółdzielczą, 16) ruchu społecznego.

A. F.

Ankieta Koła Etnologicznego Stud. Uniw. Stefana Batorego. W niektórych miejscowościach Polski np. w Święciańskim (pow. wileński), w Górach Świętokrzyskich i w Sandomierskiem wyrabia się jeszcze dziś łańcuszki i naramienniki z końskiego włosia (czy może tylko z grzywy końskiej?) gdzieś zwane „kopytkami“.

Łańcuszki te są bardzo kunsztownie wykonane. Niegdyś bardzo rozpowszechnione, dziś już zanikają, wypierane przez miejskie wyroby.

Prosimy wszystkich miłośników sztuki ludowej o przysyłanie nam wzorów, ewentualnie rysunków tychże wraz z podaniem miejsca pochodzenia ewent. nazwiska i adresu wykonawcy. Prosimy również o przesyłanie nam dokładnych wiadomości, gdzie jeszcze wyrabiają takie łańcuszki lub gdzie je kiedyś wyrabiano. Odpowiedzi proszę skierowywać pod następującym adresem: *Koło Etnologiczne Stud. U. S. B. Wilno, Zamkowa 11.*

BIBLIOGRAFJA LUDOZNAWCZA ZA LATA 1925—1927¹⁾

zestawił

Alfred Bachmann.

ROK 1925. (UZUPEŁNIENIE)²⁾.

- Ambroziak J. O panisku i djoble. „Orli Lot” 1925. Nr. 10.
Ambroziak J. Tomasz Kalembasa. „Orli Lot” 1925. Nr. 10.
Banach T., Półziemianki w Sandomierzu. „Orli Lot” 1925.
Nr. 2—3.
Barwiński B., Wypraszenie od kary śmierci w dawnym prawie polskim od XVI—XIX wieku. (Pamiętnik historyczno-prawny, T. II. zes. 1). Lwów 1925. s. 66.
Białkowski L. O znaczeniu ksiąg grodzkich dla historii obyczajów i kultury materialnej. Str. 7 + 1 nlb. „Pamiętnik IV Pow-szechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925. I. Referaty. Lwów, Nakł. Pol. Tow. Historycznego 1925. (1926)
Bonarek St. Gusła ludu z okolic Sandomierza. „Orli Lot” 1925. Nr. 10.
Brückner A., Podanie a zmyślenie (Księga jubileuszowa L. Krzywickiego, Warszawa 1925, s. 19—27).
Bujak Fr., Narok. Lwów, 1925, s. 39 + 1 nlb.
Bystroń J. St., Zagadnienia etnograficzne w podr. geografii. „Czasopismo geograficzne” T. III. 1925, s. 180—187.
Cała M., Wiejska medycyna chorób dziecięcych. „Orli Lot” 1925. Nr. 8.
Ciszewski St., Tabu i zasie. (Księga jubileuszowa L. Krzywickiego, Warszawa 1925, s. 65 i nast.).
Dobrzycki J. Seweryn Udziela a młodzież polska. „Orli Lot” 1925. Nr. 2—3.
Fischer A., Zmierzch ewolucjonizmu w etnologii. „Myśl Narodowa” 1925, s. 82—3.
J. D. Muzeum Etnograficzne na Wawelu. „Orli Lot” 1925. Nr. 10.
Kapliczka z Skrzydlnej. „Orli Lot” 1925. Nr. 2—3.

¹⁾ W zestawieniu tem pominięto rozprawy ogłoszone w „Ludzie”.

²⁾ Prw. „Lud” T. XXV, s. 140—144.

Klinger W., *Le pain de santé des Grecs et ses transformations modernes.* (Eos 1925).

Kopernicki J. *Textes tsiganes. Contes et poésies.* (Wyd. Komisji orient. Akad. Um. T. 7). Kraków 1925, s. 102.

Kosmowska I. W., *Dążenia niepodległościowe w naszej współczesnej pieśni ludowej.* „Ziemia”, R. X. Nr. 3 i 4. Warszawa, 1925.

Kotwicz Wł., *O rolę ludów koczowniczych w historii.* (IV. Zjazd hist. polsk. w Poznaniu 1925).

Kozłowska A., *Rolnictwo w Egipcie.* „Czasopismo geograficzne” T. III. 1925, s. 254—268.

Kozłowski L., *Kultura łużycka a problem pochodzenia Słowian* (IV Zjazd historyków polskich, w Poznaniu 1925, Sekcja VI).

Kozłowski L., *Mapy kultury łużyckiej.* *Kwartalnik historyczny* XL, s. 18—26.

Kropielniczka. „Orli Lot” 1925. Nr. 10.

Lerouge R., *Fetyszyzm w Gwinei Francuskiej.* „Misje Katolickie” 1925. z. 7.

Łęgowski-Nadmorski., *Bóstwa i wierzenia religijne Słowian lechickich.* (Roczniki Tow. Nauk. w Toruniu XXXII. 1925, s. 18—102).

Łukowski L., *Obrzędy żniwarskie w okolicach Łodzi.* „Orli Lot” 1925. Nr. 5—6.

Maliszewski E., *Granica językowa polsko-litewska w b. pow. trockim.* (Księga L. Krzywickiego), Warszawa 1925. s. 231—250.

Małecki K., *Wśród Sartów.* Kraków 1925, s. 51 + 1 mapa.

Matynia L., *Podanie o górze skalnej zwanej Piekłem.* „Orli Lot” 1925. Nr. 8.

Moszyński K., *O źródłach magji i religji.* (Przegląd filozoficzny 1925 i odbitka s. 13).

N. C., *Pochodzenie Indian Ameryki.* „Przyroda i Techn.” 1925. z. IX.

N. W., *Odżywianie się u różnych narodów.* „Przyroda i Technika”, 1925. z. VIII.

Namysłowski B., *Merki rybaków pomorskich. Przyczynek do heraldyki i folkloru.* (Z rysunkami merków). Odbitka z „Rocznika Heraldycznego” T. VII. Kraków 1925. Małe foljo, str. 30.

Nitsch K., *Zbieranie właściwości mowy ludowej.* „Orli Lot” 1925. Nr. 2—3.

Polski przemysł ludowy i artystyczny a rynki zbytu zagranicą. „Rzeczy piękne”, R. V. z. I. Kraków, 1925.

Pomorski, Zagadnienia aryjskie. „Myśl Narodowa” 1925, s. 66—68.

Ptaśnik J., *Kultura wieków średnich. I. Życie religijne i społeczne.* Warszawa 1925. s. 304.

Schütze H., Verteilung der Deutschen und Polen über das Posener Land im Jahre 1918. „Deutsche wissenschaftliche Zeitschrift für Polen“. Poznań 1925. Nr. 5.

Semkowicz Wł., O znakach symbolicznych i o potrzebie ich zbierania. „Orli Lot“, 1925, nr. 2—3.

Seweryn T., Kilimy szwedzkie, jugosłowiańskie i polskie. „Rzeczy Piękne“ R. V. z. 9—12. Kraków, 1925.

Seweryn T., Muzeum w checzy nad Jeziorem. „Rzeczy Piękne“ R. V. z. 1. Kraków, 1925.

Seweryn T., O sławnym garncarzu polskim Aleksandrze Bachmińskim, recte Bachmatniku. „Rzeczy Piękne“ R. V. z. 4. Kraków, 1925.

Stokłosa J., Organizacja popierania przemysłu ludowego. Warszawa, 1925. s. 47 + 1 nłb.

Stolarski Bł., Ślęgocice. Warszawa, 1925. s. VII + 240. (Wydawnictwo Centralnego Związku Kółek rolniczych, Nr. 37).

Szafer Wł., Kilka uwag o t. zw. mannie. „Orli Lot“ 1925. Nr. 2—3.

Szenkwicowa E., Skrzynie włoskie. „Rzeczy Piękne“ R. V. z. 2 i 3. Kraków, 1925.

Ślązak St., Z życia górników w kopalni glinki białej w Sielcu. „Orli Lot“ 1925. Nr. 8.

Udziela S., Pierwsze kroki na polu etnografii. „Orli Lot“ 1925. Nr. 2—3.

Węgrzynowicz L., Motywy zdobnicze na owczych serkach. „Orli Lot“ 1925. Nr. 2—3.

Witkowski St., Rasowe pochodzenie Hiszpanów (IV Zjazd historyków polskich w Poznaniu, 1925).

Wołosowicz S., Ziemia wileńska. Biblioteka geogr. Orbis S. III. t. 8. Kraków, 1925. s. 130 + 24 ilustr.

Zwierzycki J., Nowa Gwinea i jej mieszkańcy. „Przegląd geograf.“ 1925. V. s. 71—92.

ROK 1926.

Antoniewicz W., Muzealnictwo i muzeografia w 11 rocznikach „Ziemi“. „Ziemia“ 1926. Nr. 23—24.

Antoniewicz W., Wzór muzeum regionalnego w Polsce. (Muzeum Tatrzańskie w Zakopanem) „Ziemia“ 1926. Nr. 11.

Beltz R., Germanen und Slawen in Mecklenburg. „Der ostdeutsche Volksboden“. s. 180—191. Wrocław, 1926.

Bieńkowski P., O Bastarnach w rzeźbie późno-rzymskiej. „Bulletin International de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie“. Année 1923 (1926). Nr. 1—10.

Breżgo B., Muzea witebskie. „Ziemia“ 1926. Nr. 15—16.

Brückner A., Die Slawen. Tübingen 1926. (Religionsgeschichtliches Lesebuch hrsg. v. A. Bertholet, Bd. 3).

Brückner A. Z dziejów Słowiańszczyzny północno-zachodniej. „Slavia Occidentalis“ T. V. Poznań, 1926.

Bujak F., O stosunkach plemion litewskich z germańskimi. „Bulletin International de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie“. Année 1923 (1926). Nr. 1—10.

Bujak S., Śmigurt w Lubomierzu. „Orli Lot“, 1926. Nr. 8.

Buławski R., Skład zawodowy ludności polskiej. „Przemysł i Handel“ 1926. z. 43.

Bystroń J., Pojęcie i zakres psychologii społecznej. „Bulletin International de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie“. Année 1923 (1926). Nr. 1—10.

Bystroń J. St., Nazwiska t. zw. szlacheckie. (Przegląd współczesny 1926).

Bystroń J. St. Próba ujęcia całokształtu ludoznawstwa polskiego. „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akad. Um.“ Tom XXXI. Nr. 1. Kraków, 1926.

Bystroń J. St., Dzieje nazwisk polskich. „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Pol. Akad. Umiejętności“. Tom XXXI. Nr. 1. Kraków, 1926.

Bystroń J. St. Wstęp do ludoznawstwa polskiego. Lwów. Nakł. K. S. Jakubowskiego 1926. 8° str. VIII + 176.

Bystroń J. St., Charakternicy. „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Pol. Akad. Umiejęt.“. Kraków, 1926. T. XXXI. Nr. 9.

Bystroń J. St., Nadawanie imion. „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Pol. Akad. Umiejętn.“ Kraków, 1926. T. XXXI. Nr. 9.

Cała M., Bartnictwo w powiecie rawskim. „Orli Lot“ 1926. Nr. 5.

Chłopkówna J., Gromnica w okolicy Piasków. „Orli Lot“, 1926. Nr. 9.

Chybiński A., O muzyce górali tatrzańskich. (Muzyka 1926. s. 584 i nast.).

Cierniak J., Szopka krakowska. Warszawa, 1926. s. 94 + 2 nlb.

Ciszewski St., Umywać się czemu, albo do czego, do kogo. „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Pol. Akad. Umiejętności“. Kraków, 1926. T. XXXI. Nr. 9.

Czarnowski S., Związki mityczne bajki o kozie, kózce i wilku. Warszawa. Druk. A. Białobrzeskiego. 1926. 8° str. 23 + 1 nlb. (odbitka ze Sprawozd. z działalności Wolnej Wszechnicy Polskiej w r. akad. 1925/1926).

Czekanowski J., Kierunek historyczny w naukach antropologicznych. str. 7 + 1 nlb. „Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925“. I. Referaty. Lwów. Nakł. Pol. Tow. Historycznego. 1925 (1926).

Dąbrowski St. Dawne pierniki toruńskie. „Roczniki Tow. Nauk. w Toruniu“. R. 33. Nakł. Tow. Nauk. w Toruniu. Toruń 1926. i odbitka 8° str. 73 + 3 nlb. + 8 tabl.

Dobrowolska M., Metody kartograficzne w badaniach osadniczych. str. 7 + 1 nlb. „Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925“. I. Referaty. Lwów. Nakł. Pol. Tow. Historycznego“. 1925 (1926).

Dobrowolski K., Ze studjów nad włościańskim testamentem w południowej Małopolsce od XVI—XVIII w. „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Pol. Akad. Umiejętności“. Kraków, 1926. Nr. 9.

Dobrowolski K., Związki i tradycje rodowe na Podhalu, Spiszu i Orawie. „Bulletin International de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie. Année 1923 (1926). Nr. 1—10.

Domaniewski J., Pochodzenie konia i historia jego przyswojenia przez człowieka. „Wiedza i życie“ 1926. z. 7.

Ehrenkreutzowa-Baudouin de Courtenay C., Wskazówki dla zbierających przedmioty dla Muzeum Etnologicznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Wyd. staraniem pracowni Etnologicznej U. S. B. Wilno. 1926. 8°. str. 2 nlb. + 28 + 2 nlb.

Ehrlich B., Die alten Preussen. „Der ostdeutsche Volksboden“. s. 265—285. Wrocław, 1926.

Ejsmond J., Zabobony myśliwskie. Nakł. Tow. Wyd. „Rój“. Warszawa, 1926. str. 53 + 11 nlb.

Eisner P., Volkslieder der Slawen. Bibliographisches Institut. Leipzig, 1926. str. 32 + 560 opr. 4'25 mk. n.

Fil J., Narodni pisni szczo wynykły pidczas poszesty czudes na Podillii — Zborowec Wasyl. Kam'janec na Podillii. 1926. 4°. str. 12 + 1 ark. z nutami.

Fischer A., Lud polski. Podręcznik etnografii Polski. Wyd. Zakładu Nar. im. Ossolińskich. Lwów, 1926. 8°. str. IV + 240.

Fischer A., Znaczenie ludoznawstwa dla szkoły polskiej. „Ziemia“ 1926. Rok XI. Nr. 13—14.

Fischer A., Zwyczaje rolnicze ludu polskiego. Lwów, druk. L. Wiśniewskiego 1926. 8°, str. 8.

Fischer A., Polskie pieśni ludowe. „Ruch Literacki“ 1926. Nr. 5.

Fischer A., Refleksje etnologiczne. 1. Problem pracy. 2. Tajne związki. 3. Czynniki rozwoju społecznego. „Myśl Narodowa“. 1926. s. 324—6.

Fischer A., Problem ludowych zwyczajów wielkanocnych. „Kurjer Polski“ Warszawa 1926. Nr. 93.

Fischer A., Ludoznawstwo a szkoła polska. „Myśl narodowa“ 1926, s. 4—5.

Gądzikiewicz W., Strój górali podhalańskich pod względem higienicznym. Warszawa 1926. str. 38 + 1 nlb. Odbitka ze „Zdrowia“. Nr. 1—2. 1926 r.

Gąsiorowski H., Uwagi o rozmieszczeniu siedzib huculskich (Wierchy IV., s. 78—118) 1926.

Gollub H. Die Masuren. „Der ostdeutsche Volksboden“. Verlag Ferd. Hirt in Breslau, 1926. str. 286—305.

Górski K. Tatry i Podhale w twórczości Jana Kasprówicza. Zakopane 1926. s. 52.

Grodecki R. Saliny ziemi krakowskiej w wiekach średnich. „Bulletin International de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philologie, Classe d'histoire et de philosophie. Année 1923“ (1926). Nr. 1—10.

Grodecki R. Zagadnienie wolnej ludności wieśniaczej w Polsce średniowiecznej. str. 2. Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925. I. Referaty. Nakł. Pol. Tow. Historycznego 1925 (1926)

Humor a przesady ludowe. Orli Lot, 1926, Nr. 10.

I. Cz. Praojczyzna narodów azjatyckich. „Przyroda i Techn.“ 1926, z. I.

Ilinskij G. Działalność Jana Długosza. „Slavia Occidentalis“ T. V. Poznań. 1926.

Janów J. Gwara małopolska Moszkowice i Siwki naddnie-strzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. Wyd. Towarzystwa Naukowego. Lwów. 1926.

Janusz B. Projekty na motywach ludowych. „Kształt i Barwa“ Lwów. 1926, R. V.

Jarosz T. Topienie Judasza. „Orli Lot“, 1926. Nr. 8.

Jaskólski J. Sposób na jastrzębie i kanie. „Orli Lot“, 1926, Nr. 4.

Kamocki S. Skąd dusze Francuzów wracają do swej ojczyzny. „Orli Lot“, 1926. Nr. 4.

Kapała A. Podanie o Niebieskich Źródłach. „Orli Lot“. 1926. Nr. 5.

Kędziora W. Budownictwo wsi opoczyńskiej. Wieś Kozenin, gmina Janków. „Orli lot“, 1926. Nr. 4.

Klinger W. Obrzędowość ludowa Bożego Narodzenia, jej początek i znaczenie pierwotne. Fiszer i Majewski Księgarnia Uniwersytecka. Poznań, 1926. 8° str. 89 + 3 nłb.

Kołodziński W., Zwyczaje świąteczne w okresie świąt Bożego Narodzenia w okolicy Piasków. Orli Lot, 1926. Nr. 9.

Korybutiak Z. J., Białorusini. Orli Lot, 1926. Nr. 5.

Kosmetyka ludowa. Orli Lot, 1926. Nr. 10.

Kostrzewski J., Czy jesteśmy tubylcami na ziemiach dzisiejszej Polski. „Z Otchłani Wieków“, Poznań 1926.

Kot J., Wycinanki Dobrzyńskiego. Nadbitka artykułu ogłoszonego w „Ziemi Lubelskiej“ Nr. 203, 205—210 r. 1926. Druk. S. Wyd. „Placówka Lubelska“. Lublin 1926. 8°, str. 21 + 1 nłb. + 4 tabl.

Kotwicz Wł., O rolę ludów koczowniczych w historii (na podstawie źródeł Dalekiego Wschodu). Str. 15 + 1 nłb. Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu

6—8 grudnia 1925. I. Referaty. Lwów, Nakł. Pol. Tow. Historycznego 1925 (1926).

Kozierowski St., Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski. Poznań 1926. S. X + 3 nlb. + 325.

Kozierowski St., Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Koła do ujścia w świetle nazw geograficznych. „Slavia occidentalis”. T. V. Poznań 1926.

Kozłowski L., Kultura łużycka a problem pochodzenia Słowian. Z tabelą str. 19 + 1 nlb. Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925. I. Referaty. Lwów, Nakł. Pol. Tow. Historycznego 1925 (1926).

Krystasiak St., Echa wakacyjne z Białorusi. „Orli Lot” 1926, Nr. 1—5.

Kubiak F., O zaklętem wojsku chłopskiem na Mazowszu. „Orli Lot”, 1926. Nr. 4.

Kubijowicz W., Rozmieszczenie ludności na Polesiu. II. Sprawozd. Nauk. Krak. Koła Geogr. Kraków 1926.

Kubijowicz W., Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich. Nakładem „Orbisu”. Kraków 1926. 8° str. 138 + 2 nlb. + 12 fot. na 4 tabl.

Kubijowicz W., Życie pasterskie w Karpatach Polskich. Sprawozdania z czynności i posiedzeń Pol. Akad. Umiejętności. Kraków 1926. T. XXXI Nr. 9.

Kruszyński T., Pasy polskie wyrabiane w Niemczech i we Francji. „Bulletin International de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie”. Année 1923 (1926) Nr. i—10.

Krzysztof J., Problem żywiołu polskiego poza granicami Rzeczypospolitej. „Oświata Polska” 1926. Rok III. Nr. 1—2.

Kurnatowski J., Czechosłowacja i Czechosłowacy. Nakł. Pol. Księgarni Teofila Firuta. Frysztat 1926. 8° str. 204 + 2 nlb.

La Baume W., Das Land an der unteren Weichsel in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. „Der Ostdeutsche Volksboden” s. 87—100. Wrocław, 1926.

Lach St., Przydrożne kapliczki. „Orli Lot”. 1926. Nr. 5.

Lorentz F., Die Kaschuben. „Der ostdeutsche Volksboden”. Verlag Ferd. Hirt in Breslau. 1926. 8° str. 244—264.

Łęga W. Ks., Wycieczka do pojezierza brodnickiego. „Ziemia”, 1926. Nr. 22.

Łęgowski J., Ukazanie się Słowian lechickich nad Bałtykiem. „Slavia Occidentalis”. T. V. Poznań 1926.

Łysik St., Po oracji. „Orli Lot”, 1926. Nr. 8.

M. R., Kilka słów o ludzie okolic Krzemieńca. „Ziemia” R. 1926. Nr. 7.

Maciesza A., Puszcza kurpiowska w pieśni. „Ziemia” 1926. Nr. 8.

Maleczyński K., Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim. Z mapą. We Lwowie. Nakł. Tow. Naukowego 1926 r. S. 204.

Małachowski—Łempicki St., Panteon induski. „Wiedza i życie” 1926. z. 9.

Matyskówna E., Loczego nasza rzyka nazywo sie Sirotka? „Orli Lot”, 1926. Nr. 9.

Maurizio A., Pożywienie roślinne i rolnictwo w rozwoju dziejowym. Z 60 rycinami. Nakł. Kasy Mianowskiego. Warszawa. 1926. 8°. str. XX + 409.

Mielert F., Ostpreussen nebst dem Memelgebiet und der Freien Stadt Danzig. Mit 115 Abb. u. 2 Kart. Velhagen und Klasing, Bielenfeld. 1926, 4° str. 163.

Namysłowski W., Serbskie prawo karne w wiekach średnich. „Bulletin International de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie”. Année 1923 (1926). Nr. 1—10.

Niewiadomski St., Pieśń ludowa. „Muzyka”. 1926. Rok III. Nr. 6.

Ostrowskyj W., Nowi legendy Chołmszczyzny. Warszawa. Nakł. wydawnictwa „Nasza Besida”. 1926. 8°. str. 32.

Panfil J. i Anioł W., Humor ludowy. „Orli Lot”, 1926. Nr. 4.

Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30. września 1921 roku. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe, Województwo Wołyńskie, Woj. Krakowskie, „Statystyka Polski”. t. XXIII, XXVI. Warszawa, 1926.

Pietkiewicz Cz., Drogi na Polesiu Rzeczyckiem w drugiej połowie XIX stulecia. „Ziemia”, 1926. Nr. 18.

Pietrykowski T., Pieśń o tumulcie toruńskim z r. 1724. na Pomorzu. Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu. T. VII. s. 91—95. Toruń, 1926.

Pruszczyk F., Golenie młodziaka. „Orli Lot”, 1926. Nr. 5.

Rodziewicz E., Wielkanoc na ziemiach wschodnich (Wileńszczyźnie). „Orli Lot”, 1926. Nr. 5.

Rogowski J., Mazurzy pruscy (z ilustracjami). Lwów, Nakł. Zakładu Nar. im. Ossolińskich. 1926. 8°. str. 6 nlb. + 35 + 3 nlb.

Rostański J., Turoń i Gody. „Bulletin International de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie”. Année 1923 (1926). Nr. 1—10.

Rozwadowski J., O starożytnej nazwie Donu Tanais. „Bulletin International de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie”. Année 1923 (1926). Nr. 1—10.

Ruch naturalny ludności w województwach zachodnich i Śląskiem. (lata 1922—1924). „Kwartalnik Statyst.”, 1926. t. III. z. 2.

Rudnicki M., Gniew, ziemia Wańska i nordyjski t. zw. vanamyten (Wanänmythus). „Slavia occidentalis” T. V. Poznań, 1926.

Rudnicki M., Bóstwa lechickie. „Slavia occidentalis” T. V. Poznań, 1926.

Saturnus J., Bójka czarownic. „Orli Lot”. 1926. Nr. 10.

Schorr M., Palestyna starożytna w świetle źródeł. Kraków, 1926. s. 32.

Schorr M., Problemy genetyczne i porównawcze prawa starożytnych ludów przednio-azjatyckiego wschodu. s. 2. Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925. I. Referaty. Lwów. Nakł. Pol. Tow. Historycznego. 1925 (1926).

Schrammówna H., Uwagi o sztuce ludowej. Wilno. Nakł. Twa Popierania Przemysłu Ludowego. 1926, 8°. str. 16.

Seweryn T., Legendy o Chrystusie Frasobliwym, „Orli Lot”, 1926. Nr. 3.

Seweryn T., Ludowe figurki Chrystusa Frasobliwego. „Orli Lot”, 1926. Nr. 1—2.

Seweryn T., Polska kapliczka. „Orli Lot”, 1926. Nr. 1—2.

Seweryn T., Z żywym kurkiem po dyngusie. Sprawozdania z czynności i posiedzeń Pol. Akad. Umiejętności. Kraków, 1926. T. XXXI. Nr. 9.

Seweryn T., Świątkarze i ich rzeźby. „Orli Lot”, 1926. Nr. 5.

Seweryn T., O Chrystusie Frasobliwym. Figurki. Legendy. Świątkarze. Nakładem Księgarni geograficznej „Orbis”. Kraków, 1926. str. 40. z 8 ilustr.

Skorupiński B., Król Jan III w tradycji ludowej. „Orli Lot”, 1926. Nr. 5.

Ślizowski St., O „kuli”. „Orli Lot”, 1926. Nr. 8.

Smoleński J., Względne przewyżki i niedobory ludności polskiej na obszarze Rzeczypospolitej, Kraków, 1926. s. 33. (Prace Instytutu Geograf. Uniw. Jagiell. z. VI).

Solarz I., Czem jest i czem powinna być kultura ludowa. „Polska Oświata Pozaszkolna” 1926. Rok III. Nr. 4—5.

Stankiewicz A., Z pasyjką. „Orli Lot”, 1926. z. 4.

Stołyhwo K., Ludność Egiptu za czasów XVIII dynastji faraonów w Tebach. str. 5 + 1 nlb. Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925. Lwów, Nakł. Pol. Tow. Historycznego. 1925 (1926).

Strzyżowski Wł., Przysłowia ludowe na poszczególne dni w roku. Bydgoszcz. Nakł. Drukarni Narodowej 1926. 8°. str. 125 + 3 nlb.

Sukertowa E., Wystawa mazurska w Mławie. „Ziemia”, 1926. Nr. 12.

Sukertowa E., Dusza mazurska w świetle legend. „Polska Zachodnia”. Poznań. Nakł. Związku Obrony Kresów Zachodnich. 1926. Rocznik I.

Synowiec K., Obrzęd pogrzebu. „Orli Lot“, 1926. Nr. 5.
 Synowiec K., Pająki — okrasa izby wiejskiej. „Orli Lot“, 1926. Nr. 5.

Szaferowa J., Wikingowie i ich sztuka. „Wiedza i życie“, 1926. z. 6.

Świtkowski Wł., Wilk i chłop. „Orli Lot“, 1926. Nr. 10.

Talko-Hryniewicz J., Mieszkańcy Krakowa z X—XX wieku. Studium antropo-bio-socjologiczne. Kraków. Nakł. Druk. Narodowej 1926 (1927). 8°. str. 108 + 4 nlb. + 7 tabl.

Taszycki W., Najdawniejsze polskie imiona osobowe. Kraków, 1926. s. 124. (Rozprawy filolog. A. U., T. LXII. Nr. 3).

Tilke M., Osteuropäische Volkstrachten in Schnitt und Farbe. Wyd. E. Wasmuth. Berlin 1926. folio str. 35 + 96 tabl.

Trzcieniecki J., Góra Bona w podaniach ludowych. „Ziemia“, 1926. Nr. 8.

Tuwim I., Tajemnice amuletów i talizmanów. Warszawa, 1926, (Bibl. Rój, 16).

Tymieniecki K., Geneza społeczeństwa polskiego. str. 10. Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925. I. Referaty. Lwów. Nakł. Pol. Tow. Historycznego. 1925 (1926).

Udziela S., Z podań i dziejów ziemi bieckiej. Kraków. Nakł. „Orbisu“. 1926. 8°. 1 tabl. str. 26 + 2 nlb.

Udziela S., Etnografia i Krajoznawstwo. „Ziemia“, 1926. Nr. 8.

Udziela S., Św. Mikołaj w Krakowie przed 70 laty. „Orli Lot“, 1926. Nr. 10.

Udziela S., Muzeum etnograficzne w Krakowie. „Ziemia“ 1926. Rok XI, Nr. 13—14.

Vasmer M., Die Urheimat der Slawen. „Der ostdeutsche Volksboden“. Verlag Ferd. Hirt in Breslau. 1926. 8° s. 118—143.

Warsicki J., Kraszanki i „krucki“ rawsko-opoczyńskie. „Orli Lot“. 1926. Nr. 4.

Warsicki J., Wyrób wełniaków ludowych. „Orli Lot“, 1926, Nr. 10.

Wąsowicz J., Mapa etnograficzna województwa poznańskiego. „Polski Przegląd Kartograficzny“ T. II. s. 101—104. Lwów, 1926.

Wąsowicz J., O polskiej wyspie etnograficznej koło Żyto-
 mierza. „Polski Przegląd Kartograficzny“ 1926. Nr. 15—16, s. 186—190.

Wielhorski Wł., Litwa. „Wiedza i Życie“ 1926, z. 3.

Wieruszewski A., Strój opoczyński. „Orli Lot“, 1926, Nr. 5.

Witkowski St., Historjografia grecka i nauki pokrewne. (Chronografia — Biografia — Etnografia — Geografia) T. II. Nakł. Polsk. Akad. Umiejętności. Kraków, 1926, 8°. str. VI + 2 nlb. + 316.

Witte H., Slawische Reste in Mecklenburg und an der Niederelbe. „Der ostdeutsche Volksboden“ s. 192—205. Wrocław, 1926.

Wnęk J., Jak św. Stanisław spał pod kopą siana. „Orli Lot“, 1926. Nr. 8.

Wojewódzki B., Świtkowski W., i Skorupiński B., Sztuka zdobycia majątku. „Orli Lot“, 1926 Nr. 4.

Zaborski B., O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. (Prace Kom. etnogr. Pol. Akad. Um. Nr. 1.) Kraków, 1926. s. 121 + 1 mapa.

Zaloziecky W. R., Gotische und barocke Holzkirchen in den Karpathenländern von... Krystall-Verlag Ges. M. B. H, Wien. 1926. 8° 126 + 1 nlb. z 126 rycinami + 1 mapka.

Zibrt C., Polské Kuchmistrzostwo překladem staročeského Kuchařství Pavla Severina z r. 1535. Lwów, Wyd. Zakładu Nar. im. Ossolińskich 1926. 8°. str. 6 + 2 nlb.

Zieliński E., „Dół Kumów“. „Orli Lot“, 1926, Nr. 5.

Zieliński K., Sobótki w ziemi bocheńskiej. „Orli Lot“, 1926. Nr. 8.

Zwyczaje dawne polskie z różnych dzieł zebrał ks. J. J. Kępno, Nakł. Drukarni Spółdzielczej, 1926. 8°. str. 43 + 1 nlb.

ROK 1927.

Bachmann A., Kwestjonarjusz w sprawie ozdób nadszczytów. „Szkoła i Wiedza“ R. II. z. 2. Lwów, 1927.

Bastrzykowski A., Monografia historyczna parafii Jankowice Kościelne Sandomierskie. Nakładem autora. Druk. Wł. Łazarskiego. Warszawa, 1927. 4° str. 296 + 58 tabl. + 10 planów.

Biegeleisen H., Matka i dziecko w obrzędach, wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego. Lwów, 1927. s. 414.

Bossert H. Th., Volkskunst in Europa. Wyd. E. Wasmuth. Berlin, 1927. foljo, str. XII + 46 + 132 tabl.

Brauła Br., Kapliczki w okolicy Siennicy. „Orli Lot“. 1927. Nr. 10.

Brückner A., Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1927. S. XIV + 805.

Bystron J. St., Studium etnografii w Krakowie. „Wiad. Geograf.“ 1927. z. VI.

Bystron J. St., Dawni ludoznawcy polscy. „Ziemia“ XII 1927. z. 11.

Bystron J. St., Nazwiska polskie. Lwów. Nakł. K. S. Jakubowskiego 1927. 8° str. VIII + 243 + 1 nlb.

Bystron J. St., Napisy na zewnątrz i wewnątrz domów. „Ziemia“, 1927, z. 12—17, 19 i 20.

Bystron J. St. Pieśni ludowe z polskiego Śląska. Zesz. I. Pieśni balladowe. Kraków. Polska Akad. Umiejętności. 1927. 8°. str. 2 nlb. + 98.

Chętnik A. Kościół i parafia w Nowogrodzie. Z ilustracjami. Nowogród. Wyd. Oddz. Kurpiowskiego Polskiego Tow. Krajoznawczego w Nowogrodzie Łomżyńskim. 1927. 8°. str. 55 + 1 nlb.

Chybiński A., O muzyce górali podhalańskich. Wyd. Muz. Tatrzańskiego. Nr. 3, Zakopane 1927. s. 30 + 2 nlb.

Ciszewski St. Umywać się czemu, komu, albo do czego. „Język Polski” 1927. R. XII. Zesz. 1.

Ciszewski St. Żeńska twarz. „Prace Komisji etnograficznej Pol. Akad. Um.” Nr. 4, Nakł. Pol. Akad. Um. Kraków. 1927. 8° str. 36.

Congrès, II-e, de Géographes et Ethnographes Slaves en Pologne du 2 au 12 juin 1927. Programme. Cracovie. Impr. „Orbis”. 1927. 8°. str. 42 + 6 nlb.

Czekanowski J. i Bystron J. St., Struktura antropologiczna i etnograficzna terytorium polskiego. „Przewodnik Kongresowy II. Zjazdu Słow. Geogr. i Etnogr.” Kraków, 1927. s. 37—45.

Czekanowski J. Wstęp do historii Słowian. Lwów. Nakł. K. S. Jakubowskiego 1927. 8°. str. XII + 326 + 2 nlb. + 7 tabl.

Czerwiński M., Użycie wody dla celów gospodarczych w starożytności. „Przyroda i technika” 1927. z. 2.

Dyba Cz., Łyżwy z kości. „Orli Lot” 1927. Nr. 5.

Dylińska M., Zapusty w Wielkopolsce. Tak zwany „Podkoziołek”. „Orli Lot”. 1927. Nr. 3.

Ehrenkreutzowa — Limanowski — Remer. Wilno-miasto. (Wycieczka etnograficzna). „Przewodnik Kongresowy II. Zjazdu Słow. Geogr. i Etnogr.” Kraków, 1927.

Ehrenkreutzowa C., Zwyczaje wiosenne ludu polskiego. „Wiedza i życie” 1927. Nr. 4.

Ehrenkreutzowa C., Palmy kwietnej niedzieli. (Kurjer wileński 1927, nr. 88).

Ehrenkreutzowa C., Kwiatki św. Jerzego. „Kurjer wileński” 1927. nr. 93.

Eisner P., Volkslieder der Slawen, Leipzig 1927, s. 560.

Ejsmond J., „W puszczy” (notatka w „Ziemi” 1927, Nr. 23).

Felis Fr., Ilu mieszkańców liczy Krzemieniec obecnie? „Orli Lot”. 1927. Nr. 6.

Fischer A., Okolice Lwowa pod względem etnograficznym. „Przewodnik Kongresowy II. Zjazdu Słow. Geograf. i Etnogr.” Kraków, 1927. s. 202—205 + 1 mapka.

Fischer A., Słowiańskie bóstwa urodzaju. Odbitka z „Kalendarza Rolnika Polskiego” na r. 1928. Druk, L. Wiśniewskiego. Lwów. 8°. s. 8.

Fischer A., Czerpaki. Odbitka z czasopisma „Wierchy” T. V. Kraków, 1927. s. 6.

Fischer A., Kwestjonariusz w sprawie planu chałupy. „Szkola i wiedza” I. s. 129—131 Lwów, 1927.

Fischer A., Gnatki. Notatka etnologiczna. „Prace Polonistyczne” ofiarowane Prof. Janowi Łosiowi. Warszawa. Druk. Zakładów Wyd. M. Arcta. 1927 i odbitka s. od 114—118.

Fischer A., Kult Welesa u Słowian. Sborník Prací věnovaných Prof. Dr. Václavu Tillovi, Praha, 1927. s. 46—51 i odbitka.

Fischer A., O współpracę młodzieży na polu ludoznawstwa. (Kwestionariusz o zamkach drewnianych, o łyżwach i sankach z kości). „Orli Lot” 1927. (R. VIII. Nr. 2.)

Fischer A., Djabel w wierzeniach ludu polskiego. „Studia staropolskie” ku czci Prof. A. Brücknera. Kraków, 1927. s. 198 do 209 i odbitka.

Fischer A., Zarys etnografii wschodnio-słowiańskiej. Słowo Polskie, 1927, nr. 362.

Frankowski E., Kaszubi. „Przewodnik Kongresowy II. Zjazdu Słow. Geogr. i Etnogr”. Kraków, 1927. s. 136—139.

Gluziński J., Taniec a zwyczaj taneczny, Lwów, 1927. s. 227 + 1 nlb.

Gulgowski I., Przemysł domowy na Kaszubach. „Rzeczy Piękne” R. VI. z. 3. Kraków, 1927.

Gulgowski I., Rozwój sztuki ludowej na Kaszubach. „Rzeczy Piękne” R. VI. z. 2. Kraków, 1927.

Gumplowicz Wł., Norwegja. „Wiedza i Życie” 1927, Nr. 2.

Haberlandt A., Karte der Völker Europas nach Sprache und Volksdichte mit Angaben zur Statistik, Religion und Geschichte. 1 : 3,000.000. Wien 1927.

Hajduk St., Stary kościółek „na Wieczności” (w Tomaszowie Maz.) „Orli Lot”. 1927. Nr. 5.

Hertz A., Jak myśli człowiek pierwotny. „Wiedza i Życie” 1927. Nr. 1.

Hołd Wielkopolski słowiańskim geografom i etnografom 3. VI. 1927. Jednodniówka. Poznań, Druk. Poznańska 1927. 4°. str. 43 + 1 nlb.

I. D. Zabobony i wierzenia ludowe z powiatu mińsko-mazowieckiego. „Orli Lot” 1927. Nr. 10.

Janicki J., Zamki drewniane w Siennicy. „Orli Lot” 1927. Nr. 10.

Jedliński St., Piosnki z okolicy m. Kielc ze wsi Czarnowa. „Orli Lot”, 1927. Nr. 8—9.

Juszczyk E., A gdy ukończą się żniwa. „Orli Lot”, 1927. Nr. 8—9.

Korybutiak Z. J., Zagroda litewska. „Orli Lot”, 1927. Nr. 1.

Kosibowicz E., Problem ludów pigmejskich. Kraków, 1927. s. 236 + 4 nlb.

Kubijowicz W., Życie pasterskie w Beskidach Magórkich. „Prace Komisji Etnograficznej Pol. Akad. Umiejętności”. Nr. 2. Nakładem Pol. Akad. Um. Kraków, 1927. 8°. str. 63 + 1 nlb. + 4 tabl. + 2 mapki.

Krzepela J., Rody ziem pruskich. Kraków, 1927. s. 263.

Livret — Guide du II. Congrès de Géographes et Ethnographes Slaves en Pologne 1927. Cracovie. Ed. Le Comité d'Organisation du II. C. G. E. S. Imp. „Orbis“, 1927. 8°. str. X + 342 + 49 ryc. w tekście.

M. R., Wędrowki ludów australijskich do Ameryki. „Przyroda i Technika“ 1927. z. 3.

Masłowski St., Legenda o Perzowej górze. „Orli Lot“, 1927. Nr. 8—9.

Massalski Wł., Ukazanie się Turków na widowni dziejowej. „Wiedza i życie“, 1927. Nr. 1.

Mazurowski Z., Cisownicka pieśń ludowa. Łuków. Nakł. autora. 1927. 8°. str. 109 + 3 nlb.

Michalska J., Legenda. „Orli Lot“, 1927. Nr. 3.

Michalska J., Podania ludowe z różnych okolic Wielkopolski. „Orli Lot“, 1927. N. 3.

Migacz J., Zbierajmy pieśni ludowe. „Szkoła Powszechna“ 1927. R. VIII. z. 2.

Morkowiczówna H., Podanie o Wandzie. Warszawa, 1927. s. 140. (Studja z zakresu historii literatury polskiej. Nr. 7.).

Moszyński K., Etnografia. (Przewodnik Kongresowy II. Zjazdu Słow. Geogr. i Etnogr.) Kraków, 1927. s. 184—189.

Moszyński K., Lud polski w dorzeczu Wisły. „Ziemia“, 1927. s. 163—169.

Niecko J., Dożynki w Spale. „Ziemia“, 1927. Nr. 19.

Nitsch K., Stosunki narodowościowe na Śląsku. „Przewodnik Kongresowy II. Zjazdu Słow. Geogr. i Etnogr.“ Kraków, 1927. s. 90—92 (z mapką).

Oleksyn M., Zwyczaje świąteczne w Krzemieńcu i jego okolicach. „Orli Lot“, 1927. Nr. 6.

Olszewicz B., Legendy geograficzne średniowiecza. Kraków, 1927, s. 96. (Bibl. geogr. „Orbis“, S. V, t. 1).

Oryŋżyna J., Przemysł ludowy w województwach: wileńskim, nowogródzkim, poleskim i wołyńskim. Warszawa, 1927. s. 111 + 1 nlb.

Pacewiczowa Z., Szałaśnictwo w Tatrach polskich. „Przewodnik Kongresowy II. Zjazdu Słow. Geogr. i Etnogr.“ Kraków, 1927. s. 259—274 + 1 mapa.

Panfil J., Hafty ludowe w powiecie opoczyńskim. „Orli Lot“, 1927. Nr. 5.

Pawłowski St., O rozmieszczeniu ludności polskiej w woj. pomorskim. (Wydawn. Instyt. Geograf. Uniw. Poznańskiego. Zesz. 2—3). Poznań, 1927.

Persowski F., Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi lwowskiej. „Badania z dziejów społecznych i gospodarczych“. Zeszyt 3. Skład główny Kasa im. Mianowskiego. Łwów, 1927. 8°. str. 160 + 3 mapki.

Pieśni ludowe z Polskiego Śląska, z. 1. Kraków, 1927. s. 97.
 Pietraszewski J., Legenda o „Starym Sandomierzu”. „Ziemia”. 1927. Nr. 17.

Poniatowski St., Uroczne oczy. „Wiedza i życie”, 1927. Nr. 8—9.

Porządek dzienny posiedzeń II. Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce. 1927. „Orbis”. Kraków, 1927. 8°. str. 20.

Postuła J., Przemysł włókienniczy. „Orli Lot”, 1927. Nr. 8—9.

Postuła J., Woła Jachowa. „Orli Lot”, 1927. Nr. 8—9.

Postuła J., Święty Emeryk”. „Orli Lot”, 1927. Nr. 8—9.

Przewodnik Kongresowy II. Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927 roku. Kraków. „Orbis”, 1927. 8°. str. 2 nlb. + od 307 do 310 + 306 + 150 ryc. w tekście.

Rutkowski K., Klasztor zapadły na Cudaku. „Orli Lot”, 1927. Nr. 8—9.

Sadowski J., Zamki drewniane we wsi Podczernie. „Orli Lot”, 1927. Nr. 10.

Sawicka I., Zwyczaje świąteczne w okresie Bożego Narodzenia w Gródku. (Ziemia XII. s. 104—107). Warszawa, 1927.

Schrammówna H., O wartości artystycznej samodziiałów ludowych w Wileńszczyźnie. „Wiedza i życie”, 1927. Nr. 6.

Skolarska W., Zwyczaje pogrzebowe na wsi w okolicy Ostrowa. „Orli Lot”, 1927. Nr. 3.

Ślaboń P., Św. Jan Nepomucen gniewa się o zanieczy szczone „nowsie”. „Orli Lot”, 1927. Nr. 8—9.

Ślaboń P., „Kopiec Popielów”. „Orli Lot”, 1927. Nr. 8—9.

Spis tymczasowy uczestników II. Zjazdu Słow. Geogr. i Etnogr. Kraków. Druk. „Orbis”, 1927. 8°. str. 12.

Sukertowa E., Mazurzy w Prusach Wschodnich. Kraków, 1927. s. 199 + 1 nlb. (Biblioteka geogr. „Orbis”, S. III. t. 10).

Szeląg P., Osobliwe krzyże. „Orli Lot”, 1927. Nr. 10.

Szukiewicz T., Pogrzeb dygnitarza chińskiego. „Wiedza i życie”, 1927. Nr. 10.

Szymulewiczówna J., Wielkanoc. „Orli Lot”, 1927. Nr. 1.

Szwajcer St., Merlin. „Wiedza i życie”, 1927. Nr. 8—9.

Ślusarczyk S., „Sibiele”. (Pęczkowice, p. piotrkowski). „Orli Lot”, 1927. Nr. 5.

Świtkowski Wł., Izba wiejska. (Cieślówice, pow. opoczyński). „Orli Lot”, 1927. Nr. 5.

Udziela S., Etnografia. „Przewodnik Kongresowy II. Zjazdu Słow. Geogr. i Etnogr.” Kraków, 1927. s. 278—280.

Udziela S., Krakowiacy. „Przewodnik Kongresowy II. Zjazdu Słow. Geogr. i Etnogr.” Kraków, 1927. s. 299—306.

Udziela S., Podhalanie przed trzystu laty. „Ziemia”, 1927. Nr. 23—24.

Uzdowski M., Z krainy cichego poranku. „Wiedza i życie”, 1927. Nr. 3.

Tomaszewski M., Kwestjonariusz w sprawie planu chałupy. „Szkola i Wiedza”. R. II. z. 4. 1927, s. 177—179.

Walicki M., Dawne kolędy polskie. „Wiedza i życie”, 1927. Nr. 2.

Wasilewski L., Jak powstały obecne stosunki narodowościowe w Polsce. „Wiedza i życie”, 1927. Nr. 11.

Wąsowicz J., Na marginesie mapy etnograficznej Polski. „Czasopismo geograficzne”, 1927. z. 1.

Wąsowicz J., Mapa narodowości Rzeczypospolitej Polskiej. Lwów, 1927. Podziałka 1:850.000.

Widajewicz J., Licikaviki Widukinda. „Slavia Occidentalis”. T. VI. Poznań, 1927.

Witkiewicz K., Pozwój polskiego kilimu. „Rzeczy Piękne”. R. VI. z. 7—8. Kraków, 1927.

Witkowski S., Podstęp Leszka z kolcami u Kadłubka i jego źródło. (Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera. Lwów, 1927 i odb.).

Witkowski St., Historjografia grecka i nauki pokrewne. T. III. Nakł. Pol. Akad. Umiejęt. Kraków, 1927. s. XIX + 581.

Wojtecki A., Czechosłowacja. „Wiedza i życie”, 1927. Nr. 4.

Wojtecki A., Jugosłowianie. „Wiedza i życie”, 1927. Nr. 1.

Woźnowski M., Wycieczka w Czarnohorę. „Ziemia”, 1927. Nr. 15—16.

Zamki drewniane przy drzwiach. Materiały zebrane przez koło krajoznawcze uczniów Państw. Seminarjum Naucz. w Tomaszowie Mazowieckim. „Prace Komisji Etnograficznej Pol. Akad. Um. Nr. 5.” Nakł. Pol. Akad. Um. Kraków, 1927. 8°. str. 22 + 2 nlb. + XXXIX. tabl. + 1 mapa.

Zawistowicz K., Z Polesia. „Ziemia”, 1927. Nr. 23.

Zbieranie słownictwa ludowego. „Język Polski”, 1927. R. XII. Zeszyt 1.

Zjazd II. Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 2—12 czerwca 1927. Program. Kraków. Nakł. Komitetu Organizacyjnego II. Z. S. G. i E. Druk. „Orbis”. 1927. 8°. str. 38.

II. Zjazd Geografów i Etnografów Słowiańskich w Polsce. „Czasopismo Geograficzne”. T. V. z. 4. 1927.

Żarnowski J., Kamień św. Wojciecha. „Ziemia”, 1927. Nr. 20.

ZESTAWIENIE KASOWE

DOCHODY

L. p.	WYSZCZEGÓLNIENIE	Szczegółowo		RAZEM	
		zł.	gr.	zł.	gr.
1.	Pozostałość kasowa z 31. XII. 1925				
	a) W kasie gotówką	377	08		
	b) W P.K. O. Warszawa Nr. 143945	418	86		
	c) W Książnicy Polskiej Nr. 122		02		
	d) Inne Tow. finansowe razem		01		
	e) Na rachunku komisowym Zakł. Nar. im. Ossolińskich	708	80	1504	77
2.	Subwencja Min. W. R. i O. P.			3000	—
3.	Wkładki członków			667	07
4.	Odsetki w P. K. O.			4	31
5.	Za sprzedane akcje Książnicy			34	10
6.	Za sprzedaż wydawnictw			304	77
7.	Za ogłoszenie w „Ludzie“ T. XXIV			30	—
				5545	02

ZA ROK 1926.

WYDATKI

L. p.	WYSZCZEGÓLNIENIE	Szczegółowo		RAZEM	
		Zł.	gr.	Zł.	gr.
1.	Druk i ekspedycja „Ludu“			1694	07
2.	Honorarja autorskie (odbitki)			134	50
3.	Koszta manipulacyjne w P. K. O.			4	49
4.	Wkładka do Zw. Tow. Naukow.			15	—
5.	Za 500 listów firmowych z kopert.			27	50
6.	Portorja, urgensy i drobne wyd.			152	51
7.	Saldo majątkowe z dn. 31/XII 1926				
	a) W kasie gotówką	3232	09		
	b) W P. K. O. Warszawa Nr. 143945	284	86	3516	95
				5545	02

Dr. Alfred Bachmann
skarbnik.

ZESTAWIENIE KASOWE

DOCHODY

L. p.	WYSZCZEGÓLNIENIE	Szczegółowo		RAZEM	
		Zł.	gr.	Zł.	gr.
1.	Pozostałość kasowa z 31. XII. 1926				
	a) W kasie gotówką	3232	09		
	b) W P. K. O. Warszawa Nr. 143945	284	86	3516	95
2.	Subwencje :				
	a) Ministerstwa W. R. i O. P. Nr. IV/N. 1605/27	1000	—		
	b) Ministerstwa W. R. i O. P. Nr. IV/N. 8428/27	1000	—		
	c) Ministerstwa W. R. i O. P. Nr. IV/N. 10627/27	1000	—		
	d) Magistratu m. Lwowa L. M. 68145/27	500	—	3500	—
3.	Wkładki członków			628	70
4.	Odsutki w P. K. O.			6	84
5.	Ze sprzedaży wydawnictw			1338	09
				8990	58

ZA ROK 1927.

WYDATKI

L. p.	WYSZCZEGÓLNIENIE	Szczegółowo		RAZEM	
		Zł.	gr.	Zł.	gr.
1.	Druk „Ludu“			4344	95
2.	Honorarja autorskie (odbitki)			172	50
3.	Koszta manipulacyjne w P. K. O.			1	02
4.	Portorja i drobne wydatki			228	24
5.	Za księgi administr. Towarzystwa			11	30
6.	Saldo majątkowe z dn. 31. XII. 1927:				
	a) W kasie gotówką	4006	09		
	b) W P. K. O. Warszawa Nr. 143945	226	48	4232	57
				8990	58

Dr. Alfred Bachmann
skarbnik.

POLSKIE TOWARZYSTWO HISTORYCZNE.

KWARTALNIK HISTORYCZNY

POD REDAKCJĄ:

PROF. JANA PTAŚNIKA

===== PRENUMERATA ROCZNA 30 Zł. =====

CZŁONKOWIE OTRZYMUJĄ BEZPŁATNIE.

WKŁADKA CZŁONKOWSKA 20 Zł.

Nadto posiada na składzie:

Indeks generalny do Kwartalnika Historycznego
1887—1922 . . . . . 24 Zł.

Pamiętnik IV. Powsz. Zjazdu Historyków pol-
skich w Poznaniu 1925. 2 tomy . . . 60 „

Conférence des Historiens des Etats de l'Europe
Orientale et du Monde Slave 1927. 2 tomy 12 „

=====

LWÓW, UNIWERSYTET

Nr. P. K. O. 152226.

